

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE**

ACTA HISTORICA

TOMUS LV.

**HUNGARIA
SZEGED
1976**

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

KRISTÓ GYULA

SZEMPONTOK KORAI HELYNEVEINK
TÖRTÉNETI TIPOLOGIÁJÁHOZ

SZÉGED
1976

Redegit
GYULA KRISTÓ

Szerkesztette
KRISTÓ GYULA

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in *Historical Abstracts* and *America: History and Life*

I. ELŐSZÓ

"A helynév élő lény, még pedig nem ritkán hosszú életű. Születik, fejlődik és meghal, mint az emberek, mint a nép, a melynek lelkében, ajakán nyerte és éli életét. Fejlődése közben kopik, gyarapodik; meg rövidül vagy meghosszabodik; olykor teljesen átalakul; még pedig nemcsak külsőleg, hanem belső értelme szerint is."

(CSÁNKI: MNy. II, 385)

A magyar helyneveknek a tudománytörténet fejlődése során kétféle alapon készült tipológiája jött létre. Az egyik fajta osztályozásrendszerzőelve a *névélettani* szempont (LŐRINCZE 4*); eszerint a földrajzi nevek önelvű (névélettani) vizsgálatának központjában nem egy másik tudományág (általában valamilyen történeti diszciplína, a történeti földrajz, a település- és művelődéstörténet), „hanem maga a név áll, s a vizsgálat — függetlenül az eredmény egyéb területen való használhatóságától — arra irányul, miért és hogyan keletkeznek a földrajzinevek, milyen körülmények között változnak meg, mik a változásnak okai, formái, törvényszerűségei” (LŐRINCZE, Földrajzinév-gyűjtésünk múltja, jelen állása és feladatai. Bpest, 1949. 4). Ez a fajta tipológia természeti neveket (ezen belül térszínformaneveket, vízrajzi és növényzeti közneveket, illetőleg belőlük származó helyneveket), műveltségi neveket (köztük — egyebek mellett — személynevekkel keletkezett földrajzi neveket) és eseményneveket különít el (uo. 10—14). Tekintettel arra, hogy földrajzi nevek eme tipológia mindhárom itt említett csoportjában időbeli korlátozás nélkül bármikor keletkezettek és alkalmasint még ma is keletkeznek, ez a tipológia nem adhat kronológiai jellemzőket egy-egy típus tagjai számára.

A magyar helynév-tipológia történetileg létrejött másik fajtáját — megfelelőbb terminus híján — *történeti* tipológiának nevezhetjük; mert noha ez a tipológia is szükségyszerűen a földrajzi névből; annak nyelvi felépítéséből, egyszerű, képzett vagy összetett voltából indul ki — s ennek alapján különböztet meg pusztá törzs-, személy- és népnevekből alakult, *-i* és *-d* képzővel ellátott, továbbá összetett (*-falva*, *-háza*, *-laka* stb.) utótaggal létrejött helyneveket —, az egyes típusokra nézve kronológiai jellemzőket dolgozott ki, megállapította azokat az időhatárokat, amelyek között az egyes típusok tagjai keletkeztek. Ez a helynév-tipológia, illetve az ezt megteremtő névtudomány értelemszerűen a kronológiát érzékelő, az időrendre ügyelő történeti diszciplínák (történeti földrajz, településtörténet, sőt újabban gazdaság-, társadalom- és politika-történet) segéd tudományává vált. Noha nyelvészeti szempontból nincs éles és áthághatatlan választóvonal a kétféle helynév-tipológia között, amint ahogy nem áll példa nélkül a névélettani osztályozás szempontjainak történeti névanyagra való vetítése sem (pl. BÁRCZI 145—162), a történetiség követelményének alkalmazása (pontosabban: alkalmazási kísérlete), valamint ennek lényegi hiánya mégis elég határozott cezúrát húz a helynév-tipológia itt említett két fajtája közé. A jelen dolgozat csak ez utóbbi — történeti jelzővel illetett — helynév-tipológia kérdéseit teszi vizs-

* A tanulmányban alkalmazott rövidítések feloldását ld. KRISTÓ GYULA—MAKK FERENC — SZEGFÜ LÁSZLÓ: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I-II. Acta Universitatis Szegedensis de Attila József nominatae. Acta Historica, tomus XLIV, XLVIII. Szeged, 1973—1974. 82—92., 49—50.

gálat tárgyává, s amikor megkülönböztető jelző nélkül is helynév-tipológiát említ, minden esetben a történeti helynév-tipológia értendő azon.

A magyar történeti helynév-tipológia szinte *deus ex machina*ként jött létre. MOÓR ELEMÉR 1936-ban jó okkal írhatta le, hogy a „magyar helyneveket ilyen szempontokból [ti. a névtípusok szempontjából] még nem vizsgálták meg” (MOÓR: NNy. VIII, 110). Igaz ugyan, hogy a földrajzi nevek tipologizálására már a XX. század első harmadában CSÁNKI DEZSŐ (MNY. II, 385—395), majd MELICH JÁNOS (HonfMg. *passim*) kísérletet tett, de ezek csak szerény kezdetet jelentettek. A magyar történeti helynév-tipológia tulajdonképpen az 1936—1943 közötti években született meg. MOÓR ELEMÉR 1936-ban (Westungarn 216—222, illetve NNY. VIII, 110—117), KERTÉSZ MANÓ 1939-ben (Nyr. LXVIII, 33—39, 67—77) a rendszeres történeti helynév-tipológia alapjait vetette meg, hogy azután KNEZSA ISTVÁN tolla alól 1943-ban (Keletmo. 123—132) maga a rendszer, a tulajdonképpeni magyar történeti helynév-tipológia kerüljön ki. Ezekben az években a névtipológiai rendszer egyes elemeit illetően is számos maradandó eredmény született: KNEZSA ISTVÁN 1938-ban (Mo. népei 371) a törzsnévi eredetű helynevek, MÁLYUSZ ELEMÉR 1939-ben (Sz. LXXIII, 265—270) az *-i* képzővel helynévvé vált népnevek, SZABÓ T. ATTILA és JAKÓ ZSIGMOND 1940-ben (SZABÓ: MNY. XXXVI, 127—129, illetve JAKÓ 191, 193, 195, 208 stb.) a pusztai személynévből keletkezett földrajzi nevek területén tett megfigyelésével járult hozzá a magyar történeti helynév-tipológia formálódó rendszeréhez.

A magyar történeti helynév-tipológia gyorsan felhúzott épülete tehát KNEZSA ISTVÁN 1943. évi rendszerezésével nyerte el kialakult formáját, amelyen az azóta eltelt évtizedek sem hoztak számottevő változást. Igaz, egy-egy ponton maga KNEZSA ISTVÁN (MNY. XLV. 100—107), illetve a földrajzi nevekről adott összefoglalásában BÁRCZI GÉZA pontosította az 1943. évi tipológiai rendszer egyes tételeinek kronológiai határait (BÁRCZI 155, 160), de a kutatás általában az 1943. évi KNEZSA-féle tipológiát tekintette vizsgálódásai kiindulópontjának (pl. MAKKAJ: Sz. LXXXI, 111—114; SZABÓ ISTVÁN, A falurendszer kialakulása Magyarországon. Bpest, 1971.² [továbbiakban: Falurendszer] 136—138); KNEZSA ISTVÁN is tulajdonképpen ezt ismételte meg 1958-ban elhangzott és 1960-ban nyomtatásban is napvilágot látott előadásában (KNEZSA: Névt. Vizsg. 19—20).

A magyar történeti helynév-tipológia KNEZSA—BÁRCZI-féle rendszerét, annak eredményeit maguk a legilletékesebbek ékként méltatták és összegezték: „A magyar helységnév-típusok korát... a legtöbb esetben aránylag pontosan meg... tudjuk határozni” (KNEZSA: *uo.* 19), azaz „egy-egy helynév keletkezésének korát gyakran akkor is meg tudjuk jelölni, ha régi adat nincs rá” (BÁRCZI 149).

A jelen dolgozat ennek a magyar történeti helynév-tipológiának a megállapításait, elsősorban kronológiai jellemzőit teszi vizsgálat tárgyává, illetve veszi revízió alá. E revíziós eljárás jogosultságát, egyáltalán az egész magyar történeti helynév-tipológia kérdéskomplexumának újraértékelését számos körülmény indokolja. KÁZMÉR MIKLÓS (A »faluk« a magyar helynevekben. Bpest, 1970. [továbbiakban: Falu] 98, 119) KNEZSA névtipológiájának kronológiai határait hol „éles”nek hol „szigorú”-nak minősíti. Magunk 1973. évi veszprémi hozzászólásunkban és annak írásos változatában (KRISTÓ: A településtörténeti kutatás módszerei. Korreferátumok. Veszprém, 1974. 55—59) sürgettük — néhány igazoló példa felsorakoztatásával — a KNEZSA-féle névtipológiai rendszer és főleg annak időhatárai revízióját. A KNEZSA-féle rendszer amúgy is merev kronológiai kereteit újabban egyes kutatók — saját elméleteik kedvéért — még tovább merevítették, mások pedig — hasonló célzattól vezettetve — szinte partitán módon fellázították, a típusváltások (a fogalomra

ld. Mező: Nyr. XCIV, 497) közötti tipológiai és kronológiai válaszfalakat lebontották.

Amikor a következőkben kísérletet teszünk egy, a valóságot főleg az időhatárok vonatkozásában adekvátabb módon tükröző névtipológiai rendszer körvonalainak megrajzolására, tudatában vagyunk azoknak a korlátozó tényezőknek, amelyeket jobbra elősoroltunk MAKK FERENCCEL és SZEGFÜ LÁSZLÓVAL közösen készített helynévi adattárunk Előszavában (Adatok I, 6—7). Az itt felemlített nehézségeket és akadályokat továbbiakkal tetézhetjük: azzal, hogy olyan csekély *kiadott* helynévi anyag áll rendelkezésünkre a XVI—XVIII. századból, ami eleve kilátástalanná teszi a XV. század végén túlmutató következtetések reális alapú megtételét (így a jelen dolgozat valóban a korai és —szemben említett adattárunkkal — nem a „korai”-nak tetsző helynevekre épít), azzal továbbá, hogy számos ponton hiányoznak a megfelelő alapossággal elkészített, egyes részletkérdéseket aprólékosan megvilágító feldolgozások (ami annak lehet a következménye, hogy a magyar történeti helynév-tipológia — minden maradandó előtanulmány ellenére is — valóban szinte deus ex machinaként, azaz sok részletében nem kellően szilárd alapon született meg). Nem is lehet vitás: minden szempontra ügyelő, a valóságot legpontosabban tükröző névtipológiai *szintézist* csak valamennyi névtípus monografikus feldolgozása után lehet majd adni. Nem várható — a munkálatok jelen ütemét tekintve —, hogy ezek a feldolgozások belátható időn belül elkészülnek. Aligha lenne helyes mindaddig várni azoknak a *szempontoknak* a közreadásával, amelyek legalábbis arra alkalmasak, hogy a ma használatos névtipológiai rendszer számos megállapítását megkérdőjelezzék, és segítsenek egy új rendszer kronológiai határainak kijelölésében, illetve ráirányítsák a figyelmet egy, a hazai szakirodalomban alig-alig tárgyalt *módszertani* kérdésre: a földrajzi nevek történeti forrásként való felhasználására.

Végezetül még két megjegyzést kell tennünk. Az egyik: mivel szilárd a meggyőződésünk, hogy a nyelvészeti és történeti diszciplínák határán álló névtudomány még távolról sem merítette ki a benne rejlő lehetőségeket, alábbi fejtegetéseinkben tudatosan tekintünk el a földrajzi nevek tág értelemben vett komplex (elsősorban a régészetet is a vizsgálódásba bevonó) elemzésétől, inkább a névtudomány vonalán igyekszünk végigfuttatni következtetéseinket, eljutva addig a határig, ameddig a névtudomány saját lábán járva egyáltalán eljuthat. Felfogásunk értelmében ugyanis semmiféle komplex módszer nem helyettesítheti az egyes önálló tudományok saját metodikával folytatott kutatásait s az ennek nyomán elért eredményeknek szuverén szabványát. A másik: bizonyító példáink felsorolásában — már csak terjedelmi korlátok miatt is — nem törekedhettünk teljességre, ami végtére is paradoxon. Ismeretes, hogy középkori okleveleink egyenes módon nemigen foglalkoznak a helynévadás és a típusváltás kérdéseivel. Olyan szempontból kell tehát a diplomákat vallatnunk, ami keletkezésük indítéka szempontjából korántsem elsődleges kérdés. Így mindössze feltételezés, hogy a helynévadás és típusváltás kérdéseire közvetlen módon kitérő néhány oklevélrészlet valóban az általánost tükrözi, és nem az egyedit vetíti elénk. Ami pedig a típusok időhatárait illeti, itt igazán fenyeget a bőség zavara, ami a bizonyító példák felsorolásában szelekcióra int; ez esetben ugyanis a keltezett oklevélben szereplő helynév önmagát minősíti kronológiailag. A nehézség itt más természetű, abban mutatkozik meg, hogy egy-egy helynév általában nem keletkezése pillanatában bukkan fel, hanem olykor csak hosszabb idő, évtizedek vagy évszázadok elteltével általában akkor, amikor a helynév földrajzi környezetében oklevélbe kívánczó jogi esemény vagy joghelyzetbeli változás történt), sok esetben tehát nem a helynév keletkezését, hanem — bizonytalan időre visszanyúló — fennállását minősítik

kronológiailag az oklevelek dátumai. Így mind újabb adatok előkerülése, mind pedig a már ismertek újszerű értelmezése biztos garanciáját adja annak, hogy az elkövetkező kutatások tovább fogják fejleszteni, illetve revízió alá veszik majd a korai magyar helynevek tipológiájáról itt és most alkotott felfogásunkat.

Nem zárhatjuk bevezető sorainkat anélkül, hogy ne köszönjük meg MEZŐ ANDRÁSNAK, a nyelvészeti tudományok kandidátusának alapos és gyors lektori munkáját, számos megjegyzését, amelyet írásunkban hasznosítottunk.

II. NÉVTELENSÉG, ELNEVEZÉS

SZABÓ ISTVÁN sommás megfogalmazása szerint „az ország területének nagyobb része, elsősorban az Alföld, a magyarok honfoglalása idejében jóformán településtelen volt” (SZABÓ, Falurendszer 68). Frappánsan igazolja ezt az a megállapítás, hogy a IX. századi Pannóniában a „helységnevek...kontinuitása megszűnt” (GYÖRFFY: Történelmi Szemle [továbbiakban: TSz.] XV, 270), azaz a IX. század végi magyar honfoglalás előtti földrajzi névanyag — a nagyobb folyók, valamint alig néhány helységnev példájától eltekintve — nem élt tovább. A Kárpát-medencébe 896 táján behatoló magyarság tehát nemcsak lakott településeket nemigen találhatott itt, hanem értelemszerűen földrajzi elnevezéseket sem, amelyeket átvehetett volna. A Közép-Duna-medence tágas térei a honfoglaló magyarság számára tehát mindenképpen *névtelenek* voltak, mert nem volt népesség, amely az esetleges korábbi elnevezéseket a magyarság számára közvetíthette volna. Ennek a felfogásnak feltétlen bizonyosságot szolgáltató példája, hogy a Kárpát-medence korai földrajzi nevei nagy (vagy döntő) többségükben *csak* a magyarság névadásából vezethetők le.

Nem lényegtelen kérdés azonban annak lehető megválaszolása, hogy ez a Kárpát-medencei, 896 utáni névtelenség vajon évekig, évtizedekig vagy esetleg évszázadokig tartott-e. A válaszadást hallatlanul megnehezíti, hogy 896—1002 között, tehát több mint egy évszázad alatt egyetlen Kárpát-medencei helynevet sem ismerünk, s voltaképpen a XI—XII. századra vonatkozó ismereteink is korlátozottak a forrásanyag köztudott szegényessége következtében. Ha ez a körülmény meg is foszt bennünket biztos hiteli eredmény elérésétől, teljesen kilátástalanná mégsem teszi a nyomozást e kérdés megválaszolására. Módszertanilag helyesnek véljük, ha ezúttal fordított kronológiát alkalmazunk, vagyis a XIII—XIV. századtól haladunk a XI. század felé. Ismeretes, hogy a Kárpát-medence magyarsága évszázadok szívós munkájával töltötte ki e térséget, fokozatosan véve birtokba a medence szélső pontjait is. A szélek felé történő előrenyomulásban a magyarság már az oklevelek által viszonylag jól megvilágított XIII—XIV században megközelítően olyan helyzetet teremthetett, amilyent a medence centrális területeit a X—XI. században elfoglaló és kitöltő elődei, vagyis a kései megszállású vidékeken a XIII—XIV. századi magyarságra várt a névtelen térségek elnevezésének feladata. (A szituáció azonosságáról természetesen nem lehet szó. A XIII—XIV. századi elnevezésben, viszonyításban, körülírásban már segítettek azok a várak, vármegyei elnevezések, névvel bíró, a további terjeszkedés számára ugródeszkát jelentő, a centrumhoz közelebb fekvő birtokok, amelyek főleg a X. századi megnevezést vagy körülírt földrajzi lokalizációt még nem segíthették.)

Példaként a feltétlenül későbbi megszállású Szepes megyét választhatjuk, amelynek településtörténetét FEKETE NAGY ANTAL feldolgozta. 1307-ben még névtelenül említi az oklevél azt a birtokot, amellyel kapcsolatban ekkor a névadó Tiba fiági unokái szerepelnek. A terület csak a XIV. század folyamán kap nevet (1321: *Tybecuria*, 1390: *Tybahaza*, Szepesség 77). 1262-ben nincs még neve annak a birtoknak, amelyet egyszepesi jobbágyfiú elad, s a király az eladáshoz évi aranyfizetés kötelezettsége

mellett adja meg a maga hozzájárulását (1262/1318: *soluturos unciam auri nobis annuatim*, ÁÜO. VIII, 26—27), s a birtok neve 1318-ban Aranyos alakban bukkan fel (Aranaz, CD. VIII, 5, 199, 200); vagyis a „helység neve, minthogy a Szepességnek ezen a részén [Szepesolaszi határában] sem ekkor, sem pedig később nem ismerünk aranybányákat, kétségtelenül az arányfizetéssel van kapcsolatban” (Szepesség 167). Az a terület, amelyen később a szepességi Kakaslomnic kialakult, II. András 1209. évi adománylevelében még névtelen, s csak körülírással, viszonyítással nevezik meg (1209/1336: *terram quandam, in Scepus sitam supra Poprad*, CD. III, 1, 77).

Amint haladunk időben visszafelé, úgy növekednek az oklevelekben a névtelen javadalmak. 1182—1184 táján egy Tapolca és Gyulakeszi közötti berek névtelen (1182—1184 k./1418: *nemus quoddam*, III. Béla 18). 1177-ben a Temes megyei Vrmanban három falut említenek, amelyek nincsenek megnevezve, csak határaik vannak körülírva (LK. XXXIII, 213). Ugyanebben az oklevélben az aradi egyház egy Tordában lévő körülhatárolt földjéről olvashatunk (1177/1202 k./1323/1391/1391/1391: *Haberet itaque ecclesia sancti Martini de Orod terram in Torda undique metatam*, uo. 217); a föld neve — *Eghazfalua* (ld. még Cs. V, 701) — csak Imre király átiró oklevelében fordul elő (LK. XXXIII, 206, 211). 1174—1178 körül III. Béla király megengedte Simon veszprémi kanonoknak, hogy Zalában (?) bírt prédiúmát (1174—1178 k./1425: *predium quod habet in Zola*, III. Béla 15; az első szótag *o*-ja nem teszi teljesen bizonyossá, hogy itt Zala megyéről van szó), amelyet kanonoki jövedelméből szerzett, a veszprémi egyháznak hagyhassa. Már nagyobb valószínűséggel kereshető Zalában egy 1164 körüli oklevélben (*predium quod habebat in Zala*, CD. IX, 7, 634) szereplő prédiúm. Nincs megnevezve az a Kűszén hegy alatti prédiúm sem (+1157/XIII.: *sub radice montis ... predium unum*, PRT I, 604), amelyet Walferus comes a kűszéni monostornak adott. II. Géza király 1151 körül egy udvarnok földjét (*terram udornici*, uo. 600) a pannonthalmi apátságnak adományozta, s ezt a földet később a Komárom megyei Billeggel azonosították részint az oklevél közel egykorú hátiratának (*terra Belid*), részint a XIII. századi Liber Rubernek (*Belyd*) a tanúsága szerint. Márton comes 1141—1146 közötti oklevelében számos föld szerepel név nélkül, a diploma csak a föld eladói és adományozói nevének feltüntetésével írja körül a földeket (1141—1146/XII.: *Terram vero, quam emit a Johanne filio Zlauzt; Terram, quam Apa comes adquisiuit gratia regis; Terram, quam emit a Symeone filio Nicholai comitis ultra Drauum; Juxta Muram quam piscinam emit ab uxore Supg*; MKSz. I. [új folyam]. 17). A pannonthalmi apátság birtokainak 1093. évi összeírásában két javadalom is névtelenül szerepel, az egyik esetben az oklevél adományozóját és poroszlóját, a másik esetben — talán a Komárom megyei Kulcsodról van szó — csak poroszlóját nevezi meg (*Nonum praedium est, quod dedit Gurcu ... , regalis pristaldus ... uocatur graba; Est unus locus, ubi dedit rex ductores navium X. mansiones, regalis praestaldus quarum Kuca*; PRT. I, 591, 592). Ugyancsak az adományos neve jelzi a bakonybéli apátság egyik — a Veszprém megyei Szentgál határában fekvő — földjét is (1086/1130—1140: *Predium, quod Martinus canonicus Sancto Mauricio dedit iuxta Bokon*, uo. VIII, 268—269). Radó nádor 1057-ben egy Duna menti teljes falut — bizonytalán a később Kölked nevet nyert települést (Gy. I, 331) — adott a pécsi püspökségnek (1057/+1057/+1205—1235/1350/1404: *iuxta Danubium villam integram dedi Sancto Petro ... , prout terminatum est a patribus nostris antiquis*, KOLLER; *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum I*, Posonii, 1782. [továbbiakban: KOLLER I] 150). Több birtoktest szerepel névtelenül a tihanyi apátság 1055. évi adománylevelében is. Az oklevél hol a helyek délső határpontjait (*Preterhunc est alius locus foenohabilis etaptus inter zilu kut et kues kut ididem pertinens; est alius locus ineodem bolatin inter putu uueieze et knez ad sanctam pertinens ecclesiam;*

TihAl. 9, 10), hol a helyek határvonalát adja meg (*Ex alia parte est oculus et terra arabilis ... Infra terminos huius rursi siluast* — az erdő határai: *ecli portus, fidemsi, aruk tue* stb.; *est locus ad pascua equorum* — a hely határai: *via baluana, aui, eleuii humuk* stb.; uo: 10, 11). Ugyancsak név nélkül áll a veszprémi püspökség 1002. évi oklevelében az a falu, amely a Duna folyó és az Aporügy patak — a mai Visehrad — vidékén terült el (1002/+1257: *in comitatu Vyssegradiensis civitatis villam unam sitam super Danubium, latere ex cuius dextro rivus, qui Apurig nuncupatur, discurrit*, SZENTPÉTERY 61).

A fentiek alapján nem látszik meggyőzőnek SZABÓ ISTVÁN (Falurendszer 132) ítéletalkotása: „aligha lenne igazolható az olyan megállapítás, mintha a falvak eleinte gyakran névtelenek lettek volna, hiszen a környezetnek kezdettől fogva tudomásul kellett vennie az új települést, valahogyan mindjárt meg kellett jelölnie, ha másként nem, körül kellett írnia: tulajdonképpen ez is már megnevezés volt. Legfeljebb arról lehet szó, hogy a megnevezés a köztudatban még nem volt eléggé általános, s ilyen vagy más okból a korabeli szövegek írói nem vettek róla tudomást.” SZABÓ ISTVÁN érvelésével szemben legalább két ponton támadhatnak kétségeink. Az egyik: a zárt természeti gazdálkodás rendjében a névadó környezetnek eleve sokkal kisebb a szerepe, mint a pár évszázaddal később, az árutermelés és pénzgazdálkodás korában, a XIII—XIV. században keletkezett falvak és falunévek esetében. Ugyanakkor a X—XI. század gyér népsűrűségi viszonyai (ld. GYÖRFFY: Magyarország történeti demográfiája. Bpest, 1963. 46—49) — főleg pedig mozgó falvak esetében — nem is juttatnak minden emberi telephelynek közeli és tartós, névadási kezdeményező környezetet. A másik: ismeretesek azok a fejtegetések, amelyek azzal kapcsolatosak, hogy elkülönítsék a földrajzi neveket más megnevezésektől, így az egyszerű köznyelvi megnevezésektől. A megnevezés földrajzi névvé kétségtelenül csak akkor válik, amikor a megjelölés a kérdéses földrajzi helynek *egyedi* nevévé lesz (BÁRCZI 145). Ennek értelmében a körülírás (hogy a falu történetesen az Aporügy partján, a Duna mentén vagy a halastó a Mura mellett terült el) lehet ugyan megnevezés, de bizonyosan nem minősülhet földrajzi névnek, mert hiányzik egyediesítő ismérve, s ilyen módon nem is alkalmas arra, hogy belőle a korai falvak és birtokok névtelensége ellen érvet kövacsoljunk.

Összefoglalva a névtelenségre vonatkozó vizsgálódásainkat, megkockáztathatjuk azt az állítást, hogy a Kárpát-medencei *primér* névtelenség több évszázados jelenség, névtelen javadalmak a centrális területeken még a XI—XII. században is szép számmal bukkannak fel a viszonylag gyér számú okleveles anyagban, a medence szélein pedig csak a következő évszázadokban szűnik meg a *primér* névtelenség. (Primér névtelenséget kell mondanunk, hogy ilyen módon különítsük el ezt az elsődleges névtelenséget attól a gyakorlatilag szinte napjainkig tartó folyamattól — *szekundér* névtelenségné nevezhetnénk —, amikor a már névvel bíró kisebb terület mind apróbb és apróbb részei nyernek saját, egyedi földrajzi nevet.) Nem lehetetlen, hogy a XI—XII. századi névtelenség — ennek is különböző fokozatai lehetnek: nyilván minőségi különbség van egy emberi lakótelep (falu), illetve egy falun kívüli lakatlan határ rész (berek) névtelensége között — esetenként valóban magyarázható azzal, mint SZABÓ ISTVÁN tette, hogy a szövegek írói nem vettek a névről tudomást. Túlnyomó többségében azonban e korai névtelenség okát abban a körülményben kell keresnünk, hogy az emberi lakóhelynek a XI—XII. században még ténylegesen nem volt neve, s nevet csak akkor kapott, amikor a feudális agrárfalvak kiépülő rendszere közeli falutársat telepített szomszédjába, amikor a falu döntő lépést tett a mozgó településből az állandóan azonos helyhez kötött lakótelep felé, amikor a feudális társadalom primitív adminisztrációja (az állami, egyházi és földesúri terhek behajtása)

megkövetelte a falu egyediesítését elnevezés szempontjából is. Példáink bizton kizárják azt a feltevést, hogy a X. században már minden emberi lakótelep, birtok és határrész állandó és egyedi elnevezést, szilárd földrajzi nevet nyert volna, illetve aligha engedik meg annak feltételezését — s ebben a kérdésben a jelen helyzetben a névtudomány többet aligha mondhat —, hogy a X. században már stabil, mozdulatlan agrárfalvak masszív tömegei sorakoztak volna a Kárpát-medence jelentős részén.

Jobbára a XI. századdal kezdődő évszázadokra várt tehát az a feladat, hogy megszüntessék a Kárpát-medencei tájak primér névtelenségét, egyedi és egyre szilárduló neveket adjanak emberi lakóhelyeknek éppúgy, mint a birtokoknak és a határrészeknek. Az alábbiakban — korántsem a teljességre törekvő igényével — rövid szemlélt tartunk abban a vonatkozásban, hogy milyen és hányféle indítéka lehet az elnevezésnek, hányféle viszonylatot tükrözhetnek a földrajzi nevek.

Kétségtelenül a legrégibb réteghez a *természetes* (vagy természeti) *nevek* tartoznak, a térszínforma-, a vízrajzi és növényzeti nevek. Ilyenek — akár már földrajzi névvé merevedve, akár még alkalmi megjelölésként — az 1055. évi tihanyi alapítólevélben szép számmal előfordulnak: *usque ad zakadat, usque ad angulum aruk, post monarau bukuréa, usque ad kurtuel fa stb.* (TihAI. 9, 10). Az 1075. évi garamszentbenedeki oklevélben előforduló kereknek mondott halastó (+1075/+1124/+1217: *piscina, que dicitur rotunda*, MES. I, 56) mintegy 850 évvel később *Kerek-tó*ként bukkan elő (1912/1919: Gy. I, 893). Igen sok helység kapta nevét a mellette elfolyó víztől (MELICH: MNy. XII, 331; HADROVICS: NyK. XLVIII, 408; BENKŐ: MNy. XLIII, 259—263; KNEZSA: MNy. XLIV, 1). Az 1075. évi garamszentbenedeki oklevélben szereplő, a Füze-gy vize mellett fekvő talán Heves megyei föld (+1075/+1124/+1217: *Terram, que sita est super aquam fizegi, dedi cum propriis terminis*, MES. I, 56) később Füze-gy nevet kapott. A bakonybéli apátság Árpás folyó melletti birtoka (1086/1130—1140: *Quartum predium est iuxta fluvium Arpas*, PRT. VIII, 268) is felvette a víz Árpás nevét. A pannonthalmi apátság birtokainak 1093. évi összeírása egyenesen meg is mondja, hogy egy másik Füze-gy birtok (a mai Almásfüzitő) a hasonló nevű folyótól kapta nevét (*Decimum praedium est, quod uocatur Fizeg, super ripam danubii, in condensu ipsius fluminis in danubium, a quo sibi locus sumpsit suum uocabulum*, uo. I, 591). Ugyanebben az oklevélben a Tisza menti Kanizsa birtok még névtelenül szerepel, de Kanizsa patak parti fekvése előre vetíti, hogy elnevezését a pataknévtől nyeri majd (*Quartum decimum praedium est super tisciam in introitu cnesa, in supra dictum fluvium*, uo. 591—592). A Zaránd megyei Sáros falu névadója a keleti határán elterülő Sáros nevű mocsár volt (1177/1500 k.: *Villa Saris in orientali parte habet metam super paludem, que dicitur Saris*, LK. XXXIII, 214). A fentieken túlmenően a Dráva (Gy. I, 371), a Máros (uo. 865), a Sajó (ILA II, 44), a Vajas (Gy. I. 732, Cs. II, 212), a Kurca (THEINER I, 10), a Gyepes (JAKÓ 252), a Harangod (Gy. I, 858), a Cserna (Cs. V, 82—83) és más folyóvizek is falvak névadóivá lettek.

Nagyon gyakran előforduló eset, hogy az emberi lakótelep *birtokosáról* nyeri megnevezését, s ennek az egykori tulajdonosnak a neve kívül földrajzi névvé, s hirdeti a más forrásokból ismert vagy ismeretlenül sírbaszált névadó emlékét. A bakonybéli apátság egyik faluja András püspökről vette nevét (1086/1130—1140: *Sexta villa, que dicitur Andree episcopi*, PRT. VIII, 268), akinek mészégető kemencéjét ugyanez az oklevél ugyanezen a veszprémi vidéken említi (*de quo tenditur ad fornacem calcis Andree presulis*, uo. 269). A falu neve később a püspök nevéből alakult Endréd (1230: *Endred*, Cs. III, 229) alakban állandósult. A mai Győrasszonyfa onnan kapta nevét (a régiségben *asszony* szavunk királynét jelentett), hogy birtokosa a királyné volt (1150: *villa Ahchyn*, PRT. I. 600; 1237 k.: *Ohsun villa, Asscun villa, Ohzynfolua*, uo. 775, 773, 776). Ezt közvetlenül is módunkban áll bizonyítani, hiszen

1235-ben Macharias, a királynéi népek billogosa (*bilotus populorum regine*) földet engedett át a pannonhalmi monostor jobbágynak (uo. 747), akik Albeus 1237. körüli összeírása szerint éppen Asszony (*Ohsun*) faluban éltek (uo. 775). Az 1232. évben felbukkanó *villa Philippi filii Desiderii comitis* (Sz. XL, 627) neve Dezsér alakban állandósult, amely már 1208-ban *terra desir* alakban fordul elő (Trencsén vm. 108). Nemritkán azonban az egykori birtokosról elnevezett falu nem tartotta meg ezt a nevet. Így pl. +1075/+1124/+1217: *uilla sancti Benedicti* a Szolnok megyei Pél határában (MES. I, 58), 1086/1130—1140: *rus monachi* a veszprémi Bakonykoppány határában (PRT. VIII, 267), +1093/1404: *terra abbatis de Varad* a baranyai Nagynyárad határában (Zichy O. I, 1), 1121/1420: *villa Cupani episcopi* a zalai Páka határában (MNY. XXIII, 363), 1177/1405: *predium bani* Arad városa határában (LK. XXXIII, 213), 1177/1500 k.: *villa abbatis de Pankotha* a zárandi Szentkirály határában (uo.), 1237 k.: *villa filii Bors* a veszprémi Papkeszi határában (PRT. I, 781) stb. Ezekben az esetekben még azt sem áll módunkban eldönteni, hogy tényleges falunévek voltak-e avagy csak alkalmi megnevezések. (Ezek a példák a XI—XII. századi falurendszer névanyagának ingatag volta következtében megint csak a magyar falurendszer feltételezett X. századi stabilitása ellen vallanak.) Olykor a helynév megkísérli nyomon követni a tulajdonviszonyban bekövetkezett változást: a Csanád határában fekvő Palotát 1247-ben *Kelemenus palotayanak*, „modern” névvel *Pangrach palatayanak* nevezték (+1247/+1284/1572: *villa Palatha, que uno nomine Kelemenus palotaya, alio nomine moderno Pangrach palataya vocatur*, Gy. I, 866). A névváltás oka egyszerre megvilágosodik, ha tudjuk, hogy Pongrác fia volt a Csanád nembeli Kelemennek, s 1247-ben már Pongrác birtokolta a birtok egy részét. Az erdélyi Fehér megyei Oláhbagát helyén korábban Kerék nevű falvak álltak, Bogát nevét legkorábban a XV—XVI. században onnan kaphatta, hogy 1435-ben Nagykerék közvetlen szomszédságában nyolc faluban részhez jutottak a Bogáti-család tagjai is, majd a XVI. században a Pókafalvi-család kihalása után magában Kerékben is szerezhettek birtokot a Bogátiak (ICZKOVITS 59). Számos esetben azonban a régi név ellenállt a tulajdonos-változás folytán fellépett új névadási indítéknak. A Pozsony megyei Gány a XII. század elején a nyitrai püspök falva lett, de nem váltott át Püspöki névre (1113: *De villa Gan, in villa episcopi*, Kálmán 58). További példák: 1177/1405: *predium abbatis Sude*, LK. XXXIII, 213; 1230/1231: *Scecloc, q̄e fuit uilla Botond*, ÁÚO. XI, 223; 1268: *villa Korardi que Nena dicitur* (neve már 1226-ban Nema), Cs. III, 509; 1237 k.: *villa Heym nomine Chvg*, PRT. I, 786 stb.

Nem megy ritkaságszámba, hogy a falu a birtokos, a telepítő vagy a lakosok etnikumáról, nemzetiségéről veszi nevét. A szepesi Svábfalva középkori alakjai (*villa Sueui, villa Svab*, Szepesség 208—209) arról vallanak, hogy a falut egy sváb nemzeti-ségű hospes telepítette. A szebeni Szerdahelyt, a besztercei Szeretfalvát a németek egykori orosz lakóikról (1290—1295: *Ruhcmark*, 1383: *Zeredahel* — 1296—1313: *Zereth*, német neve: *Reussen* ’oroszok’, Keletmo. 252, 202), a magyarok pedig mindkét települést más indítékok alapján — Szerdahelyt pl. szerdán tartott vásáraitól — más néven nevezték el. Motiválta a névadást a tulajdonos *foglalkozása* is. Egy szepesi falu nevét (1289: *terra Ballistarii*, 1343: *Suchfalva*, 1349: *villa Sagitarii*, Szepesség 194—195) az 1289—1310 között szereplő Detre *íjásztól* kapta. Egy másik szepesi falu (1335: *Sreyberfalwa*, uo. 169) elnevezését a XIII. század végén élő Goblinus *író*tól (*scriptor*, német *Schreiber*) nyerte. Hasonló indíték magyarázhatja a Vas megyei Schreibersdorf falu nevét is (1388: *Sreberstorf*, 1392: *Irofalu, Irofalv*, Cs. II, 758). A Kolozs megyei Papfalva (1332—1337: *Popfalua*, uo. V, 392) neve onnan ered, hogy 1284-ben szerezte meg Benedek ik feherváranonok (BALÁZS 58).

Gyakran *egyházi* vonatkozások váltak a névadás indítékává. A szávaszentdemeteri

monostor javainak XII. század végi összeírása felsorolja a görögmezői Szent Anasztázia, a győrefalvi Szent Miklós, a hagymási Szent István, az orvosi Szent Mária, a nádudvari Szent Miklós, a kurcai Szent György, a szolgabekényi Szent Miklós és Szent Mária egyházat (1193—1196/1216: *cum casali Grecorum, de Jureo, de Chesmasi, de Orbasio, de Nadudor, de Curta, de Fulgabekim*, THEINER I, 10). Ezen falvak közül mindegyik a későbbi századokban is megőrizte itteni nevét, egyedül Kurca neve váltódott át templomának védőszentje alapján Szentgyörggyé (1426: *Zenthgyewrgh*, Cs. I, 683). A valkói Szentlélek monostor (1263: *a parte Monastery sancti Spiritus de Wolko*, HO. VI, 118) névadójává lett Monostor — a mai Nuštar — helységnek (1353: *possessio Monustur*, AO. VI, 66; 1377: *a possessionibus Monostor abbatis sancti spiritus de eadem nunc apud eudem Nicolaum [dictum Berzethe] habitam*, HO. VII, 414; 1394: *Berzethe Monosthora*, Cs. II, 279; 1408: *Berzed-Monostor*, CD. X. 4, 672). Természetesen az egyházi birtokok tisztsége is nyomot hagyhatott a helynévi anyagban. Így pl. a Hunyad megyei Ópiski (eredendően: Püspöki) püspöki birtok volt (1276: *Terrarum Episcopialium...Pyspuki vocatae*, uo. V. 2, 371). Amikor a Moson megyei *Novum predium* (Neuneigen) a heiligenkreuzi ciszterciták birtokába jutott, neve Mönchhofra (azaz Barátfalura) változott (1317: *Nouum predium...alio nomine Newneygen*, 1324: *possessio curie monachorum*, 1410: *Münichhof*, Cs. III, 683). A baranyai Nakfalva az 1295-ben alapított szentlászlói pálos remeték tulajdonába került, nevét a XIV. század folyamán Remetefalvára változtatta (1330: *villa heremitarum Nokfolua*, Gy. I, 346; 1395: *Remethefalua*, Cs. II, 519). A máramarosi Remete falut a pálosrend 1363-ban alapított kolostora telepítette a Tisza partjára (1465: *Remethe*, BÉLAY 183). Érdekes módon jutott névéhez a Kolozs megyei Remete. Egy 1350. évi oklevél határjárásában egy egyházat említene, ahol remete tartózkodik (*incipiens a fluvio Almas usque ad quandam ecclesiam ubi heremita moraretur*, AO. V, 403). E helyütt később Remete (1439: *Remethe*, Cs. V, 396) helység tűnik fel (ld. BALÁZS 21). A birtoklás kapcsán váltak a keresztesek is több falu névadóivá. IV. Béla 1238-ban a jeruzsálemi kereszteseknek adta azt a földet — a mai Mezőkeresztes területét —, amelyet a besenyők birtokoltak a Borsod megyei nyárádi földön. Az ily módon keresztesek tulajdonába jutott föld (1323: *terra Cruciferorum*, Gy. I, 781) a XV. században már Keresztes néven szerepel (1409: *Kereztes*, Cs. I, 165). Hasonló módon jutott a keresztesek tordai faluja is a Keresztes név birtokába (1288: *in villa cruciferorum*, 1322: *Kereztes*, uo. V, 714). Természetesen az egyházi indítású helynevek esetében sem történt meg következetesen az új helyzetet tükröző névcseré. A keresztesek 1238-ban nyerték el a valkói Horvátot (1238/1377: *terram concessimus eidem domui, nomine Croac, a Castro de Walkoy exemptam*, CD. IV. 1, 108), s a Horvát név később is megmaradt (1244: *predium Urvati cruciferorum*, Cs. II, 317). A keresztesek egy másik valkói faluja megőrizte a Nagyfalú (1244: *terra cruciferorum Nogfolu*, 1311: *Magna villa*, uo. 336), abaúji földjük pedig a Kalsa nevet (1270/1272: *terre cruciferorum Kolse vocate*, Gy. I, 101).

Számos helység *névátvitellel* (névköltöztetéssel) jutott névéhez. A tiszántúli Csanád megyében két prédiomot Vasvárnak hívtak a XIII. században, mivel a nyugat-dunántúli megyeszékhelyhez (Vasvárhoz) tartoztak (1238/1377: *duo praedia, quae ambo vokantur Waswar [o: Voswar]; quae quondam ad castrum ferreum pertinebant*, CD. IV. 1, 108, Gy. I. 876). A Bihar megyei Engolaszi (1291—1294: *Engolozy*, uo. 648) helynév „Eng- előneve arra mutathat, hogy lakossága Engről való, a szerémségi, Nagyolaszi közelében fekvő városból.” A turóci Kismajost (1254: *Kus Moys*, 1254: *Kysmayus*, ÚRHEGYI 31—32), „Majus-ból elköltözött emberek alapíthatták”. A Baranya megyei Zebegény (ma Szebény) Szent Mihályról elnevezett bencés apátsága birtokos volt a Hont megyei Szob és Kovácsi közt fekvő Almáson, melyet a zebegényi

apát birtoklása után utóbb Zebegénynek neveztek (Gy. I. 408), s e nevét a Duna-kanyar kedvelt kirándulóhelye máig őrzi. A XIV. században 13 ember Köveskálból (1341/1358: *Kueskal*, Veszpr. Reg. 137) egy külön helyre vonulva ott templomot épített, s telepüket *Jukkalnak* nevezték el. A gömöri Kisilsva (1427: *Kysilswa*, ILA II, 508) „alapító lakossága Jolsváról jött, magával hozta az anyatelep nevét.” A XV. század közepén az Al-Duna menti Keve (a későbbi Temeskubin) töröktől fenyegetett szerb lakói a Csepel-sziget egy lakatlan helyére menekültek, Szent Ábrahám temploma körül letelepedtek, ahol *Abraamberke* vagy *Ceketeluka*, majd *Zenth Abram theleke* néven korábban lakott település létezett, s itt korábbi városuk nevét ide költöztetve *Keve*, illetve *Kys Kewy* néven a mai Ráckeve alapjait vetették meg (Cs. III, 313). A csak XVI. század óta adatolt Pusztabikács (1508: *Hozzwykach*, 1561: *Jench Bykach*, JAKÓ 215) neve „arra mutat, hogy magyarok alapították, talán éppen a síkon fekvő Bikács népfeslege”, ez utóbbi, szintén bihari Bikácsra az első adat már a XIII. század végén felbukkan (1291—1294: *Bykach*, Gy. I, 603). Az ugyancsak XVI. században feltűnő erdélyi Kisdebrecenről (1584: *Debreczen*, 1598: *Kis-Debreczen*, KÁDÁR II, 528) érdekes hagyomány őrződött meg. Eszerint a falu alapítói „Debreczen városából származtak ide s ezek előbbi helyéről kapta volna a község mai nevét” (uo. 530). Bizonyosan névátvitel révén jutott nevéhez a Máramaros megyei Dombó, melyet a XVI. században ülhettek meg (1610: *Dombo*, BÉLAY 136), s ismerve a máramarosi terület egészen kései megszállását, ennél korábbi időre kialakulása nem is tehető. Márpedig a Dombó földrajzi névnek a benne megőrződött szláv nazális miatt egyébként igen korainak (X—XI. századinak) kellene lennie (Mo. népei 372). A névátvitel egyébként csak nagyon nehezen bizonyítható, de kétségtelenül szép számmal létező esetei óvatosságra intenek abban a vonatkozásban, hogy pusztán a helynév hangalakjából, nyelvi szerkezetéből messze vezető következtetéseket vonjunk le a helység keletkezésének időpontjára, sőt egész környéke megszállásának időrendjére nézve.

Akad néhány példa a középkori anyagban a *hivatalos* (mesterséges) névadásra is. V. István ifjabb király 1266-ban több földet (1266/1300: *Temerken*, *Fulgudus*, *Wonuz*, JAKUBOVICH—PAIS, Ó-magyar olvasókönyv: Pécs, 1929. [továbbiakban: ÓMO.] 121—122) a kun Parabuch comesnek adott, s a földet Parabuchnak rendelte nevezni. Az új elnevezés azonban nem honosodott meg (Gy. I, 187, 857, 877). A XV. században *Ool* birtokot egy Mihály nevű familiáris Mihályfalvának keresztelte el (1437 k.: *quidem familiaris ... , Michael nomine, predictam possessionem Myhalfalua tunc habitatoribus destitutam populis decorari et hoc nomine Myhalfalua appellari fecisset*, Cs. II, 742), ugyancsak e században Szilágyi Mihály pedig a *Zylemeres* birtokot elpusztítván jobbágyait egy nem messze eső helyre telepítette, s az így kialakult új falut Királyságnak nevezte el, amely név később meggyökeresedett (uo. I, 656). Az Árpád-korban Raach fia: Péter egy földet *Pothfolwa* néven akart adóztatni, jóllehet korábban más néven hívták (é. n.: *terre, quam Petrus filius Raach uult exequi nomine Pothfolwa, sed primo Lod—feldy uocabatur*, ÁÜO: X, 454).

Számos esetben egyéb más mozzanat vált névadási indítékká, s eredményezte a település új névvel való elnevezését. Így 1181-ben egy oklevélben arról olvashatunk, hogy *Zeles* prédiom bizonyos libertinus mansiók udvarházat építenek (*laude parant curiam*, III. Béla 29), s a helység erről az udvarházzal kapta új, Udvard nevét (1290—1301: *Udwarh*, 1302: *Udwarth*, Gy. I, 397). Mivel különböző szemléletek többféle névadási indítékot is biztosítottak, nem ritka egy-egy föld kettős elnevezése (pl. 1250: *quandum terram Ecclesie memorate, quae Futog, et a quibusdam Batkay nominatur*, CD. IV. 2, 67), sőt olykor egyidejűleg még hármas névre is akad példa (1369: *Cirkueniek alio nomine Zrisouch, tertio vero nomine Prezhaleech*, Cs. II, 404).

Lezárva rövid szemlénket a névadási indítékok felett, nem nehéz belátnunk, hogy

egy-egy földrajzi terepalakzat vagy emberi lakótelep elnevezésére számos indíték kínálkozott. Mindegyik a földfelszín egy bizonyos pontján terült el, amely kínálta a természeti névvel való elnevezést. Ugyanakkor idővel mindegyik feudális földbirtokos tulajdonába került, akinek nevéből, etnikumáról, foglalkozásáról gyakran neveztek el területet, vagy esetleg maga a birtokos ragaszkodott hozzá, hogy birtoka az ő nevét viselje. Alábbi példáink bőségesen igazolják annak lehetőségét, hogy névadóként nemcsak a birtokos neve, etnikuma, foglalkozása jöhetett számba, hanem az ott lakó emberek bármelyikének neve, nemzetisége és foglalatossága is. Ez a mozzanat már önmagában végtelen variációs lehetőséget biztosít a névadásban. Számos esetben egyházi vonatkozások váltak a névadás indítékává. Keletkeztek a középkorban földrajzi nevek névátvitellel, hivatalos (mesterséges) névadással. Neveztek el terepalakzatot valamilyen eseményről (így a Vértes hegység nevét a németek által ott eldobált vértetőről, SZENTPÉTERY, *Scriptores rerum Hungaricarum* I—II. Budapestini, 1937 — 1938. [továbbiakban: SRH] I, 350 — 351), neveztek el emberi lakótelepet valamilyen benne, közelében épült objektumról, ahhoz való földrajzi viszonyáról (1433: *Kewkemen alio nomine Vdwarhel*, Cs. III, 355; 1308 k.: *Monustur*, Gy. I, 645; 1292: *Warálya*, uo. 814), a hely gazdasági funkciójáról, vásáraitól (1219/1550: *Vamus*, uo.; 1385: *Hodwasarhel*, uo. 859), a helyhez fűződő hiedelmekről (An.: *Igfon silva* 'szent erdő', SRH. I, 49; 1270: *wrdugbarazdaya*, OklSz. 50) stb.

Egy-egy földrajzi név tehát a szó szoros értelmében *számtalan* névadási indíték közül legtöbbször egyetlen (ritkábban kettő vagy esetleg három), de mindenesetre nagyon is *véges számú* indíték alapján nyeri el nevét, illetve neveit. Hogy a rendelkezésre álló valóban számtalan elnevezési lehetőség közül melyik realizálódik a földrajzi névben, nem társadalmi törvények függvénye, hanem a néplélek megnyilatkozásainak terméke, végső fokon társadalmilag tehát véletlenszerű, esetleges. A helynév a végtelen számú névadási indíték közül az elnevezés korában egyre (kettőre, esetleg háromra) utal, s miközben ez az egy indíték nevévé vált, már nem vall rá a többi korlátlan számú indítékra. Sőt amennyiben a névadás alapját képező indíték idővel megszűnt, a helynév — ha nem cserél nevet — pusztán nevével immár egyetlen aktuális körülményre, mozzanatra sem utal. Semmi sem bizonyítja azonban, hogy az egyetlen szempont alapján elnevezett helynév szomszédságában vagy bárhol másutt hasonló komponensekből összetevődő, végtelen számú névadási indíték közül a társadalmi törvény erejével hatóan ismét ugyanez az egyetlen indíték válik a névadás meghatározó tényezőjévé. Sőt bizonyosra vehetően nem, hiszen részint a valószínűségszámítás elemi tényei ellentmondanak ennek, részint pedig a helynév azonosító funkciója mellett megkülönböztető, elkülönítő funkciójának nem tud ebben az esetben eleget tenni. Mindebből az következik, hogy a helynévadást más tényezők irányítják, mint a társadalom életét, ennél fogva sokkal kisebb a helynevek társadalmi determináltsága. Végső fokon tehát a történezsnek, ha a társadalom életére keres feleletet a helynevekben, sokkal kisebb elvárásai lehetnek a helynevekkel szemben, mintha e feleletet a társadalom más, társadalmi—történeti törvényszerűségei által irányított faktoraiban keresné.

III. FORMÁNS NÉLKÜLI HELYNEVEK

1. PUSZTA SZEMÉLYNÉVBŐL ALAKULT HELYNEVEK

A magyar történeti helynév-tipológia egyik vitás pontja a pusztaszemélynévből alakult helynevek létrejöttének megmagyarázása, kronológiájának megállapítása. A datálást illetően éppen úgy két nézet áll szemben egymással, mint a típusnévadási indítékának meghatározásában.

Az egyik kronológiai felfogás alapjait voltaképpen már MELICH JÁNOS kijelölte, rámutatva arra, hogy „a IX. századi magyarok *Levédi* vajdájuk országát a pusztaszemélynévvel *Levédinek* hívták”, így összegezte megfigyelései eredményét: „A pusztaszemélynévnek helynévvül való alkalmazása történeti adatok szerint megvolt a magyarban a X—XII. században is, bizonyos tehát, hogy megvolt a IX. században is” (HonfMg. 6). MOÓR ELEMÉR ezt a névtípust nomádosnak vagy magyarosnak nevezi; mivel „bizonyára még a nomadizálás korából származik ez a névadási mód, amikor tudniillik csak valakihez lehetett menni, de nem valahová”. Feltevése szerint ilyen módon Magyarországon a XIII. századon túl „már helyeket nem neveztek”, Nyugat-Magyarországon pedig a nomádos névadási mód már a XIII. század elején kiment a divatból (MOÓR: NNy. VIII, 110; ld. még Westungarn 217). KERTÉSZ MANÓ szerint a pusztaszemélynév nomadizálásban álló pusztaszemélynév helynévvé válása a „magyarságnak...még keletről hozott gyakorlata... Kétségtelennek tartom, hogy az azonos név embernek és földnek a lélekben való tökéletes azonosítását jelenti.” KERTÉSZ igazat ad abban MOÓRnak, hogy e helynévadás, „amely úgy a XIII. század közepe táján szűnik meg”, eleven volta nagyjában egybeesik a magyarság történetének nomadizáló korszakával. „Am ez — folytatja KERTÉSZ — nem magyarázza meg, miért nevezték *Koppány* földjét *Koppánnak*, nem magyarázza meg a névben megnyilatkozó tökéletes azonosítást” (KERTÉSZ: Nyr. LXVIII, 33—35). JAKÓ ZSIGMOND a pusztaszemélynévből alakult helyneves településeket XIII. század előtti megüledéseknek minősítette (JAKÓ 191, 193, 195, 208 stb). KNEZSA ISTVÁN 1943. évi tipológiája így foglalta össze a típus jellemzőit: „A pusztaszemélynévvel való helynévadás módja Közép-Európában jellegzetesen magyar sajátosság, mert sem a szlávoknál [erre ld. már MELICH: MNy. XXV, 135], sem a németeknél, sem a románoknál kétségtelenül kimutatni nem lehet. Ez a névadási mód nyilván ősi sajátossága a magyarságnak, amelyet még az őshazából hozott magával. Megvan ugyanis a törökben is... Hogy meddig volt eleven, sajnos, az egész országra kiterjedő beható kutatások nélkül pontosan nem állapítható meg. Ide vonatkozó kutatásaim arra mutatnak, hogy az ország nyugati felén a XIII. század elején már ilyen típusú helynevek nem keltek, keleten azonban — bár itt a XIII. század előtti okleveles anyag hiányában ilyen kutatások nem lehetségesek — esetleg tovább is élhettek, a tatárjárás után azonban itt is kétségtelenül megszűntek. A pusztaszemélynévből származó helynevek tehát területünkön [Kelet-Magyarországon] legkésőbb a XIII. század közepéig keltek.” A névadás indítékát illetően KNEZSA úgy nyilatkozik, hogy KERTÉSZével szemben „Moór feltevése feltétlenül helyesebbnek látszik” (Keletmo. 126, 128). BÁRCZI GÉZA a földrajzi nevekről adott összefoglalójában a névadási indítékot

tekintve MOÓR nézetét, a kronológia vonatkozásában pedig KNEZSA álláspontját tette magáévá: „E névadási típus a XIII. században lassan háttérbe szorul” (BÁRCZI 158). Más helyütt BÁRCZI úgy nyilatkozott, hogy „a KERTÉSZ MANÓTÓL ajánlott lélektani magyarázat...komoly figyelmet érdemel” (BÁRCZI: Névt. Vizsg. 7). A KNEZSA-féle datálást fogadta el ILA BÁLINT (II, 488, 494), MAKKAI LÁSZLÓ (Sz. LXXXI, 112—113), MOLLAY KÁROLY (Névt. Vizsg. 47, 53), SZABÓ ISTVÁN (Falurendszer 136), MEZŐ ANDRÁS (MEZŐ—NÉMETH 11, 39, 47, 51 stb.). Ugyanakkor nem egy kutató túlságosan késeinek ítélte a puszták személynéves helynevek keletkezése XIII. század közepével záruló időhatárát, így tovább korlátozta e helynévtípus létezését. MIKESY SÁNDOR szerint „puszta személynévvel alakult helységneveink nagy régiségre: X—XI. századi megülésrevallanak” (MIKESY: Veszpr. ht. lex. 170, ld. még 128, 196—197). Hasonló véleményt hangoztatott néhány régész is. VALTER ILONA oly módon foglalt állást, hogy „ez a helynévadási forma csak a honfoglalás korából és a korai Árpád-korból ismert, később már nincsen meg” (VALTER: Agrártörténelmi Szemle XVI, 15). MÜLLER RÓBERT szerint a sima személynévből alkotott helységnevek X—XI., illetve XI—XII. századiak lehetnek (MÜLLER: A településtörténeti kutatás módszerei. Vitaanyag. Veszprém, 1973. 67).

A puszták személynéves helynevek keletkezésének *másik* kronológiai koncepcióját SZABÓ T. ATTILA dolgozta ki. Elveti azt a datálást, hogy e névadás csak a XIII. század közepéig volt eleven, arra mutat rá, hogy hely- és határnevek száza meg száza keletkezett ilyen módon a XVI—XVIII. században is, sőt „népünk, szinte egészen korunkig, élt e nomádnak nevezett névadási móddal ... Ha e névadási mód még a legújabb korban is élt, aligha nevezhető nomádnak”. SZABÓ T. ATTILA tehát inkább a névadási típus KERTÉSZ MANÓTÓL adott magyarázatát tekinti valószínűnek, azzal a megjegyzéssel, hogy a népben „a későbbi, fejlettebb műveltségi fokozatok is élnek »értelmetlenül« bizonyos prelogikus gondolkozási csökevények. Így élhet és élt is pl. a »nomád névadás« szokása is” (SZABÓ MNy. XXXVI, 127—128, ld. még Kristóf-Ek. 269—279, Személynevek 3, 6—15). Ezt a felfogást, hogy ti. puszták személynéves helynevek még ma is keletkezhetnek, képviselte nemrégiben és osztja jelenleg is INCZEFI GÉZA (Makó 113) és REUTER CAMILLO (A személynévi helynévadás egy esete a magyar névanyagban. Pécs, 1972. [továbbiakban: Személynévi helynévadás] 12—14).

SZABÓ T. ATTILA datálása számos kutató ellenkezését váltotta ki, akik arra kívántak rámutatni, hogy az újabb kori névanyagban fellelhető puszták személynéves helynevek rövidüléssel létrejött másodlagos alakulások (BENKŐ 35, LŐRINCZE 19, BÁRCZI 158; az ellentétes állásfoglalások egyeztetési kísérletét ld. KÁZMÉR 43; a puszták személynéves helynevek kérdése irodalmának összefoglalását ld. INCZEFI: Szeg. Ped. Főisk. Évk. 1960/1, 40).

Magunk az alábbiakban természetesen nem vállalkozhatunk a két datálási felfogás között feszülő ellentmondás teljes feloldására. Ennek a pernek az eldöntéséhez lényegesen nagyobb helynévi és főleg személynévi anyagra lenne szükség. Mert ebből a szempontból hiába tett közzé több száz puszták személynéves helynevet SZABÓ T. ATTILA jobbjára a XVIII—XIX. századból (Személynevek 8—15), ezek önmagukban még nem bizonyítják, hogy ezekben a századokban is keletkeztek, hiszen lehetnek rövidüléssel előállott másodlagos nyelvi alakulatok is. Ugyanakkor módszertanilag is vitatható eljárás, hogy mert néhány esetben valóban igazolható a rövidülés ténye (LŐRINCZE 31, BÁRCZI 158), ebből valamennyi újabb kori puszták személynéves helynévre egyetemlegesen következzen az a másodlagos volta. Annál inkább vitatható ez, mert ugyancsak néhány esetben éppen XX. századi példán a puszták személynéves helynév elsődlegessége, napjainkban történt keletkezése illusztrálható (REUTER, Személynévi helynévadás 13—14). Ezt a nagy horderejű kérdést alig néhány példa fel-

sorolásával, vagy ugyancsak csekély számú példaanyag ide vonása téves voltának elősorolásával nem lehet megoldani; feltétlenül bővebb, gazdagabb anyagot kell mindkét oldalon a vizsgálatba bevonni. Ugyanakkor elengedhetetlen kíváncsi kiterjeszteni a kutatást a magyar névtudományi adattárakban mostohán kezelt személynevekre is, hiszen egy-egy puszta személyneves helynév keletkezéséről csak akkor lehet megbízható véleményt mondani, ha ismeretes a névadó személye, illetve a kor, amelyben a névadó élt. Itt azonban mintha záródnék a bűvös kör, hiszen „ha birtoklástörténeti mozzanat révén keletkezett helynévről is van szó, nagyon ritkán lehet pontosan meghatározni azt, hogy ki volt a névadó” (Személynevek 8). Hogy a szorgos kutatás itt is számos tévedéstől foszthatja meg a kutatót, arra SZABÓ T. ATTILA említ szemléletes példát: „Mikor pl. 1932 nyarán a szolnokdobokai Kozárváron lejegyeztem a község helyneveit, közülük egy *Sándor* nevű adat mellé azt írtam, hogy e helynevet a 30—40 évvel azelőtt ottan birtokló *Róka Sándor* nevével hozták kapcsolatba a falusiak, pedig amint később utánanéztem, a helynév maga már 1754-ben előfordul” (uo.). Úgy véljük, mihelyt gazdagabb ismereteink lesznek a XVIII—XIX. századi személynevekről és az egyes falvak akkori birtoklási viszonyairól, valamelyest könnyebb feladat lesz egy-egy névadó személyének és korának megállapítása is, ami nélkül pedig felelősséggel nem lehet állást foglalni a pusztai személyneves helynevek keletkezésének vitás kérdésében.

Az alábbiakban mi csak arra vállalkozhatunk, hogy MELICH, KNIEZSA és az ő utánuk indult kutatók egyik kardinális, a történeti irodalomban sokat idézett megállapítását tegyük vizsgálat tárgyává, azt ti., hogy pusztai személyneves helynevek alkotása az ország nyugati részein a XII—XIII. század fordulóján, az ország keleti felében a XIII. század közepén túl megszűnt eleven névadási mód lenni, vagyis hogy ezen időpontok után ilyen típusú helynevek már nem keletkeztek Magyarországon. Ennek a kérdésnek a megvizsgálásához ugyanazoknak a feltételeknek kell eleget tenni, amelyeket fentebb a XVIII—XIX. századi pusztai személyneves helynevek keletkezéstörténete kutatása kapcsán említettünk, tehát viszonylag bőséges példatárat kell adnunk a következtetések megbízhatósága érdekében, s vizsgálódásunkat ki kell terjesztenünk a személynevekre, lehetőség szerint megtalálva a névadót s ezzel megelve a névadó korát.

A XI—XV. századi oklevelek — hasonlóan a későbbi korok irataihoz — csak a lehető legritkábban utalnak a névadó kilétére. Ilyen ritka kivétel a pannonthalmi birtokok 1093. évi összeírása, amely az apátság Tömörd birtokának elnevezését colonus nevéből (ilyen colonusra ld. SZABÓ: Agrártörténelmi Szemle, V, 317) eredezteti (*Duodecimum praedium est, quod a colono nomen sibi accepit tumurdi*, PRT. I, 591). Mivel ez az etimológia nem igazolja azt a gyanút, hogy e Komárom megyei Tömörd nevét a török *temir* 'vas' köznévből kapta volna, s nem gyámolítja azt az ötletet sem, hogy e Tömörd a vasművesség korai központja lett volna, GYÖRFFY GYÖRGY magát az oklevelet támadja, „megtévesztő etimológia” adásával vádolja az oklevél megalkotásában érdekelt pannonthalmi apátságot: „Az apátság valószínűleg azért adta meg a Tömörd név magyarázatát, mely szerint ez egy *colonus* nevét őrzi... , hogy elhárítsa a név alapján felmerülhető birtokigényeket, esetleg egy feltehető Tömörd nevű úr utódainak vagy Vasvár ispánjának követelését. Etimológiának egyébként egy jogi iratban helye nincs, s így célzatosságot árul el” (GYÖRFFY: TSz, XV, 286). Még akkor is önkényes lenne ez az állítás, ha a kérdéses oklevél mindössze ezt az egy etimológiát tartalmazná; mert hiszen ahhoz, hogy a pannonthalmi apátságot „megtévesztő etimológia” adásával jogosan lehessen illetni, nem kevesebbre lenne szükség, mint annak bizonyítására: a XI. században — nem később tehát, hanem a XI. században, a névtelenségnek és az elnevezés rendszere kialakulásának határmezsgyéjén — egy

javadalom neve önmagában a birtoklás jogcíme volt. GYÖRFFY azonban ilyen bizonyítékkal adós marad. De érdektelen is e szempont, hiszen az 1093. évi pannonhalmi összeírás még számos esetben hozza birtokok etimológiáját: Tömördön kívül megteszi ezt Kirci és Vének prédiüm esetében is. Perdöntő módon azonban az cáfolja GYÖRFFY önkényes ítéletét, hogy ugyanez az összeírás megadja Füzezy — a mai Almásfüzitő — etimológiáját is, amelynél pedig semmi célzata nem lehetett az apátság-
nak az etimológia feltüntetésével, hiszen Füzezy prédiüm a mellette folyó Füzezy folyóról kapta nevét (*in condescensu ipsius fluminis in danubium, a quo sibi locus sumpsit suum uocabulum*, PRT. I, 591). Hasonló módon sejteni engedni az oklevél azt is, hogy a Kanizsa partján fekvő prédiüm a patak nevét nyeri el (*Quantum decimum praedium est super tisciam in introitucnesa, in supra dictum fluium*, uo. 591—592). Márpedig ha egy 31 birtokot felsoroló oklevél öt esetben nyíltan és még további két esetben (Gurcu és Kuca esetében) burkoltan utal a névadás hogyanjára, jó ok híján nem lehet az etimológiát kitagadni az oklevélből.

Éppen azért, mert a középkori oklevelek csak igen ritkán adják meg a névadó személyét — szemben pl. a szívesen etimológizáló és valóban gyakran fiktív etimológiát adó elbeszélő forrásokkal: pl. Anonymus a Szabolcs melletti Ekölcs falu (1219/1550: *villa Ekulch*, MEZŐ—NÉMETH 111) nevéből keltette életre Ekölcsöt mint Szabolcs vár urát (*Eculsu*, SRH. I, 62), Kézai és a XIV. századi krónikakompozíció pedig Sajóörös (1319: *Ewres*, 1332—1335: *Wrs*, Gy. I, 797) nevéből a Sajó vidékére helyezett honfoglaló kapitány, Örs (*Vrs*, SRH. I, 166, 292) figuráját komponálta meg —, nagyon megnehezítik annak megállapítását. Külön nehézséget jelent főleg a korai századokban — éppen akkor, amikor a primér névtelenséget felváltja az elnevezés rendje — a forrásanyag rendkívül gyér volta. Ezen túlmenően kronológiai és birtoklástörténeti tények, meggondolások tanúságtételét sem szabad kizárni a vizsgálódásból. Hogy milyen komoly tévedések forrása lehet a névadó személyének elcsúsztatt megállapítása, azt — SZABÓ T. ATTILA fentebb idézett újabb kori példája mellett — számos középkori példával van módunk igazolni.

1321-ben más Barsa nembeli nemesek társaságában *Borsa* comes is osztozik Barsa birtokon, de névadója mégsem lehet annak, mert a birtok már 1216-ban felbukkan (1216/1550: *Bursa*, 1321/1448/XV.: *Kethbarsa*, Gy. I, 598). 1319-ben Miskolc nembeli *Simon* fia: János és annak fia, Lukács cserébe adta Simon földben lévő részét. Mégis aligha e Simon a föld névadója, mivel Simon falu már 1221-ben adatolva van (1221/1550: *villa Simon*, 1319: *terra Symon*, uo. 803). 1319-ben veszprémi Lőrinte falu tulajdonosa *Leurent* fia: Tamás (AO. I, 525), a helység azonban már 1233-ban szerepel (1233/1345: *Leurent*, HO. IV. 16), így nem ettől a *Leurent*től vette nevét. 1326-ban a Bulcsóiak — köztük Márton fia: *Geth* — öröklött javaikon osztozkodnak, s Gétmonostorát is az egyik ág nyeri el. E *Geth* mégsem lehet a helység névadója, mert az már e néven az 1260-as években szerepel (1261/1262: *Güech*, 1265/1270: *Gueth*, Gy. I, 309). Bármennyire is csábító lenne egy XIII. század végi adat — miszerint Nagymihály (a későbbi Érmihályfalva) Mihály tulajdona (1291—1294: *Nogmihal Nicolai*, uo. 644) — alapján arra a következtetésre jutni, hogy e Mihály, a helység birtokosa volt Nagymihály névadója, mégsem lehet ezt feltenni, mivel 1270 előtt a prédiüm Turul nembeli Turul comes birtoka volt, s csak később jutott Mihály kezére (GÁRDONYI, Budapest történetének okleveles emlékei I. Bpest, 1936. [továbbiakban: Bp. O. I.] 109). A baranyai Zebegény — mai Szebény — monostorának kegyurai feltehetően a közelben lakó Papiak, akik közül az egyik 1290 körül *Zebeguen* nevet visel. Ahhoz azonban, hogy a monostor névadója legyen, később szerepel, tekintve, hogy Zebegényre az első adat már 1251-ben felbukkan (1251/1271: *Zubugun*, Gy. I, 408). Hasonló ok miatt nem tekinthető valószínűnek, hogy az

1267-ben szereplő *Hanta* örkanonoktól (PRT. II, 332) vette volna nevét a már 1244-ben szereplő Hánta, a hántai prépostság székhelye (*Hanta*, Cs. III. 233). Néhány esetben közelebbi támpontok, az identifikációt erősítő mozzanatok híján kell elejtenünk adatokat, így pl. hogy Sopron megyében Alsópéterfa egy bizonyos benne lakó Pétertől (1245/XV.: *quidam nomine Petrus de villa Petir*, HÁZI I. 1, 2), a bihari Hegyközpályi pedig ugyancsak lakosától, egy bizonyos Páltól vette volna nevét (1229/1550: *Paulum de villa Paul*, VR. 295). Ritkábban több névadó is számba jöhet, s ezért kell végül is a helység névadóját ismeretlennek minősíteni. A XIII. század végén felbukkanó bihari Latabár falu (1272—1290/1374/1500 k.: *villa Lathabar*, Gy. I, 638) névadóját JAKÓ ZSIGMOND az 1221-ben szereplő *Latibarban* keresi (VR. 274; JAKÓ 289—290), magunk pedig inkább arra a *Lotibarra* gondolnánk, aki 1177-ben a későbbi Latabárfalu vidékén, Régeny faluban az aradi egyház vinitóra volt (LK. XXXIII, 216). A baranyai Bár (1296: *Boor*, Gy. I, 278) a Bárkálán nem két XIII. századi Bár nevű tagja (ld. Kar. I, 140—141 közt melléklet) egyikének nevét őrizheti.

Amikor a következőkben kísérletet teszünk néhány XI—XIV. századi település névadójának megállapítására, a legtöbb esetben — a vázolt nehézségek következtében — nem a biztos, hanem csak a *valószínű* névadót tudjuk megjelölni. Tekintettel arra, hogy végső fokon a KNEZSA-féle névtipológiai rendszer kronológiai időhatárainak kérdéseit vizsgáljuk, tárgyalásunkban az időrend elvét alkalmazzuk, a feltelezett, illetve megállapított névadó működési idejének kronológiájára fűzzük fel adatainkat.

Először hadd ismételjük meg, hogy a magyarok Levédi(a) nevű őshazájának a magyar törzsszövetség Levédi nevű vezére nevével történt elnevezése a legkorábbi magyar vonatkozású adat a pusztá személynévvé alakult helynévre vonatkozóan. Mivel a X. század végéig ez egyetlen példaként reprezentálja ezt a névadási típust, túlságosan messze vezető következtetések levonására nem alkalmas. REUTER CAMILLO hívta fel a figyelmet arra, hogy a névadás e formája — egyedi példaként — már az i. e. VIII. századi hetitáknál előfordul (REUTER, Személynévi helynévadás I). S mivel a Levédiáról szóló adat egyetlen forrásban fordul elő, amely ráadásul többszörös hagyományozódás útján jutott ehhez a becses adathoz, gyanút ébreszthet abban a vonatkozásban is, vajon filológiailag hűen őrizte-e meg az egykori ország nevét, vagy a forrás megfogalmazása — „azon a helyen, melyet első vajdájuk nevéől Levedianak neveznek” (A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Bpest, 1975.² 118 — egy Levédi nevével összetett, birtokviszonyban álló nyelvi alak feltevését is megengedi. Ugyanakkor azonban hangoztatni kell: az a körülmény, hogy a X. század végéig más példa nem igazolja a pusztá személynéves helynevek használatát a magyarok elnevezésében, sőt egyáltalán semmilyen adatunk nincs a magyarok által alkalmazott elnevezési módokra ezen időpontig, nem vitathatja el a Levédi adattól a jelen ismereteink szerint benne rejlő tanulságot, hogy ti. a magyarok a pusztá személynéves helynévadást már a IX. században alkalmazták.

Érdekes elvi kérdést vet fel az időrendben következő, a X. század végére vonatkoztatható adat, amely bizonytalan korú (talán XI. század végi) forrásban, a XIV. századi krónikakompozíció archaikus részében maradt fenn. Eszerint 1046 táján Leventét, Vászoly fiát, „mivel nem katolikus módra élt, a Dunán túli Taksony falu körül temették el, ahol állítólag őse, Taksony nyugszik pogány módon” (SHR. I, 344). Ez a Taksony falu tehát — ha ragaszkodunk a forrás betű szerinti értelméhez — a 972 körüli évek, Taksony halála után nyerte el nevét éppen Taksony ottani sírja miatt, mert a krónika nem azt mondja, hogy itt élt (igaz, azt sem, hogy itt nem élt), hanem azt, hogy itt temetkezett Taksony. Ez nyilvánvalóan ellentmondásban van MELICH JÁNOS többször hangoztatott tételével, miszerint a pusztá személynévi hely-

nevek (és személynévekből más módon alakult helynevek is) a „helynévben jelölt személyek életében keletkezhetnek” (MELICH: MNy. XIX, 110; ld. még HonfMg. 367). Úgy hisszük, ezt az alapjában véve helyes elvet nem szabad kivételt nem tűrő vaskövetkezetességgel érvényesülő törvényként kezelni, főleg nem akkor, amikor forrás tanúskodik ellene. Különben is a falu nevének kialakulása több évtizedes folyamat (Szepeesség 166), hallatlanul nehéz megítélni forrásszegény korszakokban, hogy a helynév kialakulásának folyamata, a primér névtelenség felszámolása már a névadó életében bekövetkezett vagy csak halála után fejeződött be. Mivel helyneveink ritka kivételektől eltekintve nem is kísérelték meg nevükben nyomon követni a birtokos személyében bekövetkezett változásokat, legalábbis elvileg nem szabad kizárni, hogy személynévvel alakult helynevek a helynévben szereplő személy halála után is keletkezhetek.

A puszta személynéveknek a magyar helynévadási gyakorlatban való folyamatos alkalmazására a XI. század elejétől vannak adataink. Elsőként azokat a helyneveket tekintjük át, amelyek valószínű névadói a XI. század első felében éltek. Néhány adat valószínűsíti a magyar nyelv- és történettudomány régi megállapítását, hogy a magyarországi vármegyék I. István-kori ispánjuk nevét viselik. Teljes bizonyossággal tudjuk ezt Csanád esetében. A nagyobbik Gellért-legenda leírja, hogy István király így szólt az Ajtóny felett (1028 táján) győztes Csanádhoz: „E naptól kezdve az a vár [Ajtóny] ne Marosvárnak, hanem Csanádvárnak (*urbs Chanadina*) neveztesse. Azért, mert ellenségemet megölted, ama megye (provincia) ispánja leszel, és azt neveddel nevezed, ettől kezdve Csanád megyének (*provincia Chanadiensis*) hívassék” (SRH. II, 492). Indokolt a feltevés, hogy Csanád apja, Doboka (An.: *Dobuca*, uo. I, 50) az erdélyi Doboka (1214/1550: *Doboka*, KÁDÁR III, 319) névadója volt. Az Istvánnal együtt 997-ben Koppány ellen harcoló Honttól (Kr.: *Hunt*, SRH. I, 313; +1002: *Cuntio* [abl.], PRT. I, 589) vette nevét Hont vár (1231/1418: *Castrum de Hunt*, BAKÁCS 46) és Hont vármegye. E Hont fiának, Bénynek István király a Garam mellett tíz ekényi földet adott, amely 1135-ben Bény néven fordul elő (1135/1262/1566: *rex Stephānus Byn dedit filio Hunt iuxta fluuium Gron ad decem aratra ... [praedium] Byn nominatum*, CD. VII, 5, 102). Ezek analógiájára feltehetjük, hogy Szabolcs sem „nagyfejedelem” volt Árpádot követően (vö. GYÖRFFY: AÉ. XCVII, 209–214), hanem a róla elnevezett megye első ispánja (MEZŐ—NÉMETH 110), mégpedig nyilván I. István korában. (Ettől a Szabolcstól bizonyosan különbözik a Csák nem honfoglaló őseként ismert Szabolcs, s az azonos nevű két személy összekeverése adja magyarázatát annak, hogy Anonymus a honfoglaló Szabolccsal építteti meg a felső Tisza-vidék Szabolcs megyének nevet adó várát, ld. SRH. I, 62). Nemcsak Bény, hanem több más I. István-kori birtokos neve is megőrződött a helynevekben. Balatonfőkajár (+1135: *In predio Kuia*, PRT. VIII, 273) — sőt talán a Győr megyei Kajár (Veszpr. ht. lex. 130) — névadója, Kajár (+1135: *Kuia*, PRT. VIII, 273), Szent István király curialis comese volt. Egy XII. század eleji feljegyzésben egy névtelen prédiум szerepel, amelyet Szent István kegyéből S. adott a pannonhalmi apátságnak. A XIII. századi Liber Ruberben a javadalom *Sala* néven fordul elő (uo. I, 594). Alapos a gyanú, hogy az S. szigla mögött Sala, a birtok I. István-kori névadója rejtőzik. Ha ez igaz, újabb bizonyosságot nyerünk arra, hogy egy-egy puszta személynéves hely nem szükségszerűen a helynévben foglalt személy életében nyeri el nevét. Kál szabad állapotú ember Gizella királynéval jött Németországból Magyarországra, az ő nevét őrizheti a Sopron megyei Kál (1212/1372/1373: *Kaal nomine homo libere condicionis; terra Kyal*, UB. I, 62). A pannonhalmi apátság 1093. évi összeírása — mint említettük — a Komárom megyei Tömörd nevét *Tumurdi* colonustól származtatja. E *Tumurdi* az ezredforduló táján élhetett, mivel a nevével nevezett birtok már a pannonhalmi apát-

ság alapítólevelében (igaz, annak szerfelett gyanús záradékában) előfordul (+ 1002: *Temirdi*, PRT. I, 590). A veszprémi Padraggal már a veszprémvölgyi alapító oklevélben találkozunk (1020 k./ 1109: *παδροβιον*, CZEBE 16), de csak az oklevél 1109. évi renovációjából derül ki, hogy a falu névadója az ekkor itt részbirtokos apja, Padrag lehetett (1109: *Octava villa est Podruc, in qua habet filius Podruc communem terram*, uo. 19).

Jó néhány helynév névadóját tudjuk kimutatni a XI. század második felében élt személyek közül. Az 1067 körül szereplő Fügöd poroszló (1067 k./1267: *pristaldus Fygudy*, ÁÜO. I, 26) az abaúji Fügöd föld (1246/1348/1408: *terra Fyged*, Gy. I, 81), az 1075. évi garamszentbenedeki oklevélben előforduló Bocudvarnok (+ 1075/ + 1124/ + 1217: *unum hüdworknicum meum, Bocz nomine*, MES. I, 57) a csongrádi Boc hely (1276: *locum, qui dicitur Booch*, 1489: *Bozthelek*, Gy. I, 892), az 1086-ban felbukkanó Bere bíró (1086/1130—1140: *aratrum Bere iudicis*, PRT. VIII, 269) a veszprémi Bere birtok (1269: *Bera possessio*, 1358: *Bere possessio*, Cs. III, 22), az ugyanekkor szereplő Pányvád liber (1086/1130—1140: *Panauadi*, PRT. VIII, 269) talán Pányvád falu (1086/1130—1140: *Tertia villa est, que nominatur Panauuadi*, uo. 268) névadója volt. Fentebb már említettük, hogy a pannonhalmi birtokok 1093. évi összeírása több prédiüm nevét megmagyarázza. Vének a hasonló nevű colonustól (*Octauum praedium est, quod a colono accepit uocabulum uueinic*, uo. I, 591). Kirci pedig adományozójáról (*Septimum praedium est, quod dedit Kirci, nomine cuius nuncupatur locvs*, uo.) vette nevét, akik mindketten a XI. század második felében élhettek, hiszen az 1002. évi pannonhalmi oklevél még egyik prédiümről sem emlékezik meg. Ez utóbbi eset azért érdemel külön is említést, mert mutatja: a Kircitől apátsági tulajdonba került föld Kirci nevét viseli, az apátság tehát szemmel láthatóan nem félt, hogy Kirci vagy leszármazottai a prédiüm neve alapján igényt támasztanak Kirci birtokra; vagyis újabb megfontolás igazolja az ugyanezen összeírás Tömörd nevének oklevélbeli magyarázatáról GYÖRFFY által adott minősítés önkényes voltát. MEZŐ ANDRÁS és NÉMETH PÉTER a szabolcsi Tiszavid (1298: *Wyd*, MEZŐ—NÉMETH 128) névadójának a XI. század második felében élt Vid ispánt, GYÖRFFY GYÖRGY pedig a bihari Ugra (1214/1550: *Vgra*, Gy. I, 679) névadójának a XI. század végi Ugra főurat gondolja. Ugyancsak GYÖRFFY feltételezése szerint az abaúji Buzita falu (1262: *villa Bozita*, uo. 73) neve „kapcsolatba hozható Fancsal nádor apja, Bozete nevével, aki 1100 körül élt” (1138/1329: *Fonsol filio Bozete palatino comite*, uo.). GYÖRFFY szerint a békési Sima (1323: *Syma*, uo. 512) „nevét azon Syma fia Márktól vehette, aki Könyves Kálmán tanácsosa volt”.

A XII. század első felében élt névadók közül első helyen az 1138-ban szereplő Fancsal nádor említhető, akinek nevét az abaúji Fancsal falu (1262/1273: *villa Fonchal*, uo. 79) őrizhette meg. Az 1135. évi bozói oklevél szerint László király Lampert comesnek adta Kereskényt fiaival együtt (1135/1262/1566: *dedit... hominem quemdam nomine Cryskem cum filiis*, CD. VII. 5, 104), akit Lampert később továbbadott a bozói egyháznak a honti Bori (*Bory*) földdel együtt. Mintegy másfél század múltán Bori közelében két Kereskény birtok bukkan fel (1280 k.: *Utraque Keresken*, BAKÁCS 133). Ugyancsak a bozói oklevél tesz említést Kyrne birtok mellett Kyrna személynévről (CD. VII. 5, 104).

Nem egy földrajzi név névadó személye a XII. század közepén élt. A szatmári Kölcsé (1181/1288/1366/XVI.: *a fine Kelchei*, RA. 133 sz.) névadója a monostoralapító Kulcheycomes volt (MAKSAI 163). II. Géza király 1150-ben *Sculwatat* fiaival együtt Pannonhalmának adta (*hunc hominem, cui nomen est Sculwata, cum filiis suis...tradidit*, PRT. I, 599). A XIII. századi Liber Ruberben ez az oklevél mint a szávaiaknak adott privilégium szerepel (*privilegium Geyse regis pro Scaunien[sibus]*,

uo. 600). ERDÉLYI LÁSZLÓ — nyelvészetileg nem kifogástalan — érvelése szerint a Liber Ruberben ezt az adományt a Győr megyei Száva birtokra vonatkoztatták, „s gyaníthatólag a Zaua nevet is a Sculwata (Szolváta, Szolyva, Szóva) névből származtatták” (uo. 238). A szatmári Laskod (1283: *Laskud*, MEZŐ—NÉMETH 67) névadójának a XII. század közepi Laskod (*Luskod*, PETROVAY: T. XXVIII, 11) tekinthető (MAKSAI 166), bár a berkeszi levéltár feljegyzése alapján e korra tett Laskod létét, illetve a Vay-család korai, XII. századi genealógiáját okleveles adat nem igazolja.

Néhány adat megengedi, hogy szóljunk azon földrajzi nevekről, amelyek névadója a XII. század második felében élt. A dunántúli Moysa prédiüm nyilván attól a Moysától kapta nevét, akitől vétkei miatt a király elkobozta (1171: *predium in-moysa ... ablatum de Moysse pro latrocinio*, ÓMO. 48). A bihari Pata falu (1177/1202 k./XV.: *villa Paca*, Gy. I, 652, 590) annak a Patának a nevét tartotta fenn, akinek a fia, Ádám — a később Pata falu helyén települt Ádám falu névadója — a XIII. század első felében szerepel (uo. 590—591). A baranyai Becen falu névadója nyilván az a Becen volt, akinek felesége a falu határában volt eltemetve (1181: *uilla que uocatur Becen ab illo termino usque ad sepuchrum uxoris Becen*, III. Béla 29; ld. még Gy. I, 284). A szatmári Cseke birtokon 1181. évi oklevél egy Cseke nevű erdőőrt említ (1181/1288/1366/XVI.: *In predio Cheke... unus custos silvarum, cuius nomen Cheke*, RA. 133. sz.), aki a prédiüm névadója volt (MAKSAI 123). Az ugyancsak szatmári Szamostatárfálva — a régiségben csak Tatár (1213/1550: *Catar* [c: *Tatar*], 1327: *villa Tatar*, MEZŐ—NÉMETH 115) — névadója az 1181. évi oklevélben szereplő *Tatar* (uo.). A bodrogi Bátmonostor — a középkori Botmonostor (1198: *monasterium illud, quod B[oth] quondam comes de Bichor aedificare incepit et morte praeventus consummare non potuit*, 1321: *monasterium Both, Monasterium de Both*, Gy. I, 709) — nevét attól a *Both* bihari ispántól kapta, aki az oklevelekben 1192—1193-ban szerepel (RA. 152., 154—155. sz.). A bihari Ant (1353: *Ont*, Gy. I, 594) nevét a XII. század végén élt Becsegergely nembeli Ant comestől nyerhette (1199/1315: *filij Onch* [c: *Onth*] *comitis*; az egyik fia neve: *Onch* [c: *Onth*], MES I, 160).

Emlékeztetni szeretnénk arra, hogy a KNIEZSA-féle névtipológia — legalábbis az ország nyugati felére nézve — a XII—XIII. század fordulójával lezárta a pusztá személynéves helynevek keletkezését. Amikor a következőkben azokat a helyneveket soroljuk fel, amelyek névadója a XIII. század első felében élt, adataink sorát a nyugati országrész földrajzi neveivel nyitjuk. 1232-ben szerepel *Ben*, a Trencsén megyei Bán (1232: *Villa Ben, filii Venzyslov*; *villa Benv*, Sz. XL, 627; 1295: *Baan*, Trencsén vm. 84; nyelvészetileg bizonytalan azonosítás!), 1244-ben pedig *Zlatovice* castrensis, az ugyancsak trencséni Zlatóc névadója (1244: *terram Zlatouics castrensēm*, CD IV. 1, 347 [Trencsén vm. 213: *terra Zlatouice castrensis*], 1245: *villa Zlachovecz*, uo.). A középkori Turóc megye Majos — a későbbi Mosóc — falujának (1264/1379/1391/1418: *villa Mayus*, URHEGYI 30) névadója az 1233-ban Turócban feltűnő Majos (*comes Moys*, ÁÚO. I, 304) volt. Bars megyében 1240-ben bukkan fel *Oltuman* fia: András, akinek apja Oltuman föld (1255: *terra Olthuman*, Gy. I, 464, 486) névadója volt. A Győr megyei Ravazd mellett a XIII. század elején kezdett épülni Cséb falu (1237 k.: *villa Cebh comitis, que alio nomine similiter vocatur Ruozd*, PRT. I, 774; 1363: *Cebroazd*, Cs. III, 556; ld. még PRT. I, 214), amely Cséb apátsági curialis comestől (1210: *Cib*, uo. 615; 1216: *Ceb*, uo. 643) vette nevét (LENGYEL 96). A Vas megyei Belédben (1221/1240: *permetas iuxta Belud*, HO. VI, 13) 1238-ban a névadó Beled fiai házakat és egyházat birtokoltak (*iuxta predium, quod uocatur Belud ... , ubi ijdem filij Belud habent domos et ecclesias*, ÁÚO. VII, 54). A Vas megyei Petánc (1347: *Peteninch*, Cs. II, 785) névadójának fiai 1246-ban és 1265-ben szerepelnek (1246/1377: *filii Petened*, HO. VIII, 50; 1265: *filio Petened*, uo. 100). A Veszprém megyei Bárso-

nyos melletti Káltot névadója, Kált és testvérei a XIII. század elején több adományban a pannonhalmi apátságnak adták (1210: *Opus, frater Katl, ...in predio, quod vocatur Katl, ...totam terram disposuit eidem ecclesie*, PRT. I, 618; 1221: *Catlu...terram Catlu ... , quam proprie possidebat...Ambrosius, frater eiusdem Catlu; dedit eidem ecclesie partem, quam in predio Barsunus, quod vocatur Catlu, habebat*, uo. 650). Nem kizárt, hogy a baranyai Márk (Márok) — a mai Márfa — névadója a XIII. század elején benne élő Márk volt (1221/1550: *cognatum Marci de villa Marcu*, Gy. I, 339). A baranyai Rászló (1330: *Razlou, Razlo*, uo. 372) nevét Moyz nembeli Rászlótól vehette (1227/1443: *Razlov*, ÁÜO. VI. 440). A Mohács melletti Csele falunak (1248: *terra Cheley*, Gy. I, 293) az a Csele adott nevet, akinek házában a tatárjárás előtti évek egyikében Kálmán halicsi király tartózkodott (1236/1239: *cum essemus in domo Chelei prope Danubium*, uo.). A Bács megyei Orbász — a későbbi Verbász — (1387/1388: *Orbazpalotaya*, ZsIO. I, 21; 1395: *Orbaz*, uo. 418) névadója a Bán-csa nem két Orbász nevű tagja közül bizonyára az volt, aki 1213—1244 között ispánságot viselt (Gy. I, 228—229).

Áttérve a keleti országrász földrajzi neveire, először azokat az adatokat tekintjük át, amelyek e tájegység XIII. század eleji történetének igen fontos forrásából, a Várad Regestrumból valók. Aligha lehet véletlen a névadás szempontjából, hogy a krasznai Derzsik faluban éppen Derzsik (1213/1550: *Dirsig de villa Dirsig*, VR. 165), a bihari Herteg faluban pedig Herteg (1215/1550: *Hertueg de villa Hertueg*, uo. 205) nevű személy élt. A bihari Gyapoly (1323: *Gaapal*, Gy. I, 621—622) névadója többször felbukkan a Várad Regestrumban is (1213/1550: *Gyopol filius Nicus*, VR. 162; 1229/1550: *Gyopol comes*, uo. 289). A Bihar megyei Kügy (1332—1337: *Kyud, Kyd*, Gy. I, 638) névadója, Olivér fia is szerepel a Regestrumban (1213/1550: *Quid, filius Olibrii* [c: *Oliverii*], VR. 161). A falualakulás menetére mutat, hogy 1177-ben a későbbi Kügy helyén még csak eme Olivér határai (1177/1202 k./XV.: *metas Oliverii*, LK. XXXIII, 216) fordulnak elő. A mai békési Sikkony (1525: *Sikondszegh fluvius*, HAAN, Diplomatarium Bekessiense. Pestini, 1870. 145) névadója Regestrumban többször felbukkanó Sikond békési várjobbágy lehetett (1219/1550: *Sycund*, VR. 230; 1229/1550: *Sicund*, uo. 291), a borsodi Dédesé (1240: *Dedus villa*, Gy. I, 769) Dédes várjobbágy (1221/1550: *Dedo* [abl], VR. 272), az abaúji Szurbokbényéé (1288/1358: *Benia*, 1326/1375: *Zurdukbenye*, Gy. I, 150) pedig Béna (1219/1550: *Benam* [acc.], VR. 217). A Várad Regestrum további szereplői közül Kérőnek (1214/1550: *Kereu ioubagio*, uo. 181) az észak-erdélyi Kérő (1293: *Kerew*, KÁDÁR IV, 341), Visatannak (1219/1550: *quendam convillanum suum, nomine Visatan*, VR. 250) a szintén erdélyi (Kolozs megyei) Vista (1229/1550: *ad metam Visata*, uo. 297; 1304: *Vysta*, Cs. V, 425; ld. BALÁZS 31), Bökény kolozsi udvarbírónak (1213/1550: *Beken*, VR. 159, 172) a Kolozs megyei Bökény (XIII. sz. vége: *Buken*, Cs. V. 338; ld. BALÁZS 24) tartotta fenn a nevét.

A keleti országrész egyéb forrásokban felbukkanó földrajzi neveit illetően elsőként a bihari Ádám falut (1291—1294: *villa Adam*, Gy. I. 590) említjük. Névadója annak a Patának a fia, Ádám volt, akinek nevét — mint fentebb említettük — az 1177-ben felbukkanó Pata falu (Ádám falu elődje) őrizte meg. Pata falunak Ádám nevű faluvá történt átkeresztelése — ismerve a Pata és Ádám közti apa—fiú kapcsolatát — arra mutat: a helynevek egy kis része esetében a helynév nyomon követte (megkísérelte nyomon követni) a tulajdonjogban bekövetkezett változást. A szatmári Mérk (1299: *Merk*, MEZŐ—NÉMETH 72) nevét bizonyos a szatmári németek Mérk nevű ispánjáról kapta (1216/1391: *Merch comes de villa teutonicorum in Zathmar*, TT. 1903. 118). A Debrecen határában feküdt Tornát (1282/1405: *Turnea*, 1289: *Thurna*, Gy. I, 605) eredetileg Miskolc nembeli Torna (1299/1349: *Turna*, ÁÜO. X, 357) bir-

tokolta a XIII. század első felében. A bihari Bagamér (1281: *terra Bogomer*, Gy. I, 596) elnevezését „egykori tulajdonosától és alapítójától, a XIII. század első felében élt Bogomértől nyerte” (JAKÓ 201).

Ezen a ponton arra kell felhívni a figyelmet, hogy KNEI ZSA ISTVÁN és a KNEI ZSA után indult kutatók felfogása értelmében pusztá személyneves helynevek a tatárjárást követően a keleti országrészben sem keletkeztek, vagyis e helynévtípus eleve létezője 1240 táján Magyarország egész területén megszűnt. A következőkben azokat a földrajzi neveket soroljuk elő, amelyek névadója a XIII. század közepén (az 1240-es és az 1250-es években, néhány esetben persze már a tatárjárás előtt is) élt. A szepesi Mika falu (1246: *villam Micha*, CD. IV. 2, 347) már az 1240-es években annak a Mikának (1279/másolat: *Mika*, uo. VII. 2, 76) a nevét viseli, aki oklevélben csak évtizedekkel később bukkan fel. Maga Mika falu azonban később nevet váltott, új nevét — Urbánfalva — Mika fiától, Urbántól vette (Szepesség 78). A bihari Izсныéte (1484: *Izсныéte*, Cs. I, 416) elnevezését attól a *Snethe* nevű személytől nyerte, akinek fia, Mátyás 1248-ban megszerezte a lakatlan *Chepanfelde* földet (Gy. I, 537). Aligha lehet a névadás szempontjából véletlen, hogy Vecse nemes a nyitrai Vecse nevű faluban élt a század közepe táján (1248: *nobilis quidam Veccha nomine, de villa Veccha*, Apponyi O. I, 3). Az abaúji Tótracló föld (+1262 [XIV.]: *terra Tot rachlo*, Gy. I, 158) névadója, Tót Racló (*Rayzlay Sclau* [gen.], uo.) 1248-ban szerepel. A csanádi Szaján (1449, 1451: *Zayhan*, Cs. I, 702) valószínűleg az 1255-ben Bodrog megyében birtokos *Zeyhan* kun herceg nevét örizte meg (Gy. I, 869). A korábban *Sarud* nevet viselt soproni föld (1156 k./1412/1838: *terra ... , que Sarud vocatur*, SO. I, 1) Frankó nevét vette fel a XIII. század közepén (1262: *villa Francaun... in qua Franco residebat*, 1336: *possessio Franklou et alio nomine Sarud*, Cs. III, 608), azét a Frankóét, aki 1216—1262 között szerepel, és a Frankói-család őse volt (MOLLAY: Névt. Vizsg. 43). Mint-hogy a szepesi Becse (1260: *terra Beche*, Szepesség 150—151) „birtokosai között 1258-ban és 1260-ban is viselik a Becse nevet, nem állapítható meg, hogy melyiktől vette a község a nevét, vagy pedig még korábbi időben keresendő a helynév kialakulása” (uo. 152). Nagyon valószínű, hogy az észak-erdélyi Csobánka (1314: *Chubanka*, KÁDÁR II, 446) „a XIII-ik század közepe táján élt Csobánkának köszöni nevét”. A szepesi Mohol (1289: *uillam Mochol*, HO. VI, 348) — a későbbi Mahálfalva — azon a területen alakult ki, amelyet 1260-ban a névadó Mohol fiai földjeként említenek (*terra filiorum Mochol*, Szepesség 74). A mai Borsod megyei Mezőszemere (1261/1271: *Scemere*, Gy. I, 805) XIII. századi birtokosai közül egy Szemere nevet visel (1279: *Zemera*, uo.), aki nemcsak az egykori névadó ős után kaphatta a Szemere nevet (uo.), hanem akár maga lehet a falu névadója. A szatmári Gelénus (1351: *Gelyenus*, MAKSAI 140) „névadója... nyilván az a Gelyanus, akinek a fia, Jakab, 1273-ban a megjelölt helyen birtokos” (uo.). Az ugyancsak szatmári Mak (1274: *predium Mak alio nomine Makod*, 1279: *terra Mok*, MEZŐ—NÉMETH 113) — a későbbi *Makfelde* (1463: MAKSAI 160) — „névadója az 1274-i tulajdonos apja lehetett” (*Andrea filio Mok de Sysser*, MEZŐ—NÉMETH 114). A gömöri Otrókocs (1449: *Otrochw*, Cs. I, 142) kétségtelenül őrizheti egy XII. századi őst nevét, amely azután átszállt leszármazóira (ILA III, 146), de nagy valószínűséggel kereshetjük a névadó személyt abban az Atracsikban (1274/1328: *Atrachychk*, *Atrachyk*, HO. VII, 150, 151), akinek 1274-ben a fiait említik. A szintén gömöri Sztarna (1291: *Starnafalwa*, 1427: *Starna*, Cs. I, 147; a középkorban a helynév felváltva szerepel összetett és összetétel nélküli alakjában, ld. ILA IV. 102) névadójának, *Starnának* a fia 1274-ben szerepel (uo.). A tornai Barakony (1428: *Barakon*, Cs. I, 237) névadójának, *Barakonnak* az unokái 1304-ben (Gy. I, 783), a zalai Vajda (1325: *Wayda*, *Woyda*, Cs. III, 121) névadójának, *Vajdának* a fiai 1308-ban (*filiis voyda*, AO. I, 146), unokái pedig

1322-ben fordulnak elő a forrásokban (*nepotes Voyvode*, Zala, O I, 158). Talán a XIII. század közepén élt az az Aba nembeli Csaba (Kar. I, 3), aki Békéscsaba (1332—1337: *villa Chaba*, Gy. I, 504) névadójának tekinthető (KRISTÓ: Tanulmányok Békéscsaba történetéből. Békéscsaba, 1970. 27).

Számos adat szerint pusztá személyneves helynevek névadója a XIII. század második felében élt. A honti Mete (1331: *Methe*; alakváltozatai: 1334: *Metefevld*, 1346: *Methefolua*, 1347: *Meteteluke*, 1367: *terra Meete*, BAKÁCS 156) attól a *Metétől* vette nevét, aki 1260-ban szerepel (uo.). A szepesi Bethlen (1311/1349: *villa Bethleem*, AO. I, 222) — a későbbi Bethlenfalva (1339: *Bethlemfalua*, CD. VIII, 7, 322) — birtokosai között 1260-ban bukkan fel Bethlen. „Hogy nevét az 1260 óta állandóan használatos Bethlem név melyik viselőjétől kapta, nehéz eldönteni” (Szepesség 72). Egy gyanús 1261. évi adat szerint István ifjabb király a Marót nembeli *Almus* fia Cyrill ispánt megerősítette Álmosd (+ ?1261/1810: *Almusd*, Gy. I, 593) — később Álmos adata is van (1281: *Almus*, uo.) — birtokában. A szepesi Regke (1315: *Regke*, Szepesség 174) névadója, *Regke*, 1263-ban tűnik fel (uo.). A gömöri Sánk (1294: *villa Sank*, ILA IV, 31—32) — a későbbi Sánkfalva (1326: *Sankfalua*, uo.) — névadója 1266-ban szerepel. Egy 1260-as évekbeli adat szerint a szatmári Ragáld föld egy Ragáld nevű, örökös nélkül elhalt szatmári várjobbágyé volt (1268 vagy 1269/1282: *terram...Ragald vocatam,...que ... terra Ragald Iobagionis castri de Zothmar sine herede decedentis fuisse dicitur*, CD. VI. 2, 390). 1269-ben említi egy oklevél a borsodi Olan földet, amely az utód nélküli, nyilván csak kevéssel 1269 előtt elhalt Olan birtoka volt (1269: *terram Olan...sine herede decedentis etiam Olan vocatam*, Gy. I, 795). A lipthói Fiata (1289/1289: *terre Fyacha* [gen.], RA. 3540. sz.) Farkas fia: *Fyotha* lipthói jobbágyfiútól nyerte nevét, aki IV. Béla adományából jutott a három ekényi *Churmana* nevű föld birtokába (1279: *terra Fyoth*, ÁÜO. XII, 255). Az 1270-ben szereplő Rafajntól (1270/1272/1476/1580: *terra Rophoyn filii Michaelis*, Gy. I, 547) származik a beregi Rafajnaújfalú középkori neve (1482: *Rafajna*, Cs. I, 419). A baranyai Odus falu névadója 1270-ben fordul elő oklevélben (*Odus* szn., *villa Odus*, Zichy O. I, 25—26). A gömöri Luka helységnek (1469: *Lwka*, ILA II, 615) nevet adó *Luka* 1275-ben szerepel (HO. VI, 202, 203). Az ugyancsak gömöri Hubót (1449: *Hwba*, Cs. I, 137) elsőként egy 1231. évi oklevél említi Keszi határában név nélkül (ILA II, 416). Egy 1277. évi diploma éppen a Hubóhoz és Keszihez tartozó Keszi-völgy birtoklásával kapcsolatban említi egy *Hobuch* nevű embert (CD. V. 2, 410), aki a falu névadója is lehetne, azonban az oklevél kiadása olyannyira rossz és értelmetlen, hogy abból a névadás hogyanjára biztos következtetést levonni lehetetlen (ILA II, 416). A honti Damasa (1277: *Damasa*, BAKÁCS 105) névadója az elsőként 1277-ben (*Damasa*, MES. II, 75), majd később még számos oklevélben (1283: uo. 162; 1292: uo. 332—333; 1325: uo. III, 69) szereplő Damasa udvárnok volt (ld. SZABÓ D. 34). A bihari Fancsika nevét attól a Hontpaznan nembeli Fancsikától vette, aki a birtokot 1278-ban elcserélte (*terra Fonchuka*; *Fanchaka*, *Fanchuka* szn., HO. VIII, 443). IV. László 1278-ban eladományozta az örökös nélkül elhalt *Pozpeh* hasonló nevű tornai földjét (1278: *quandam terram Pozpeh vocatam in Turnua existentem, quamdicebant fuisse cognati sui Pozpeh nomine sine herede decedentis*, RA. 2902. sz.). A veszprémi Boldé (1349: *Bolde*, Cs. III, 224) neve összefügg az itt birtokos Ajka nembeliek körében használatos Bolta személynévvel (MIKESY: Veszpr. ht. lex. 150), s e név viselői 1278—1291 közötti időben fordulnak elő az oklevelekben (Kar. I, 79, 81). A borsodi Orosz (1333: *possessio Oroz*, Gy. I, 796) névadója, Szemerei Tamás fia: Orosz (*Vruz*, uo. 796—797) 1279-ben szerepel. A veszprémi Ugod falu és Ugod vár nevét tulajdonosáról, az 1270-es években funkcionáló Csák nembeli Ugod bakonyi ispánról kapta (Kar. I, 332—333; MIKESY: Veszpr. ht. lex. 380). A kun *Tepremez*

(*Terpez*) és fiai 1280-ban vásárolták meg a bodrogi *Gyopul* földet (ÁÚO XII, 313—314), mely később vagylagosan felvette *Tepermez* nevét (1346: *possessionis...Gopul vocate que alio nomine Tepermez appellatur*, Zichy O. II, 197), Az abaúji Padar föld (1280: *terra Padar*, Gy. I, 127) — a későbbi Padarfölde (1329/1330/1407: *Padarfelde, Padarfeulde*, uo.) — nevét az 1280-ban előforduló Padarról nyerte (*Padar filius Minor, nobilis de Cocso*, uo.). A szepesi Horoskot, a későbbi Roskfalvát (1296/1297: *uillam Horusk*, Szepesség 175; 1310: *villa Rosk*, CD. VIII. 5, 75; 1360: *Huruskfalua*, Szepesség 175) Erzsébet királyné 1280-ban *Hurusknak* adta, aki e területet még mint névtelen birtokot 1289-ben eladta (uo.). Mindössze kilenc évi birtoklás elegendő volt arra tehát, hogy a birtok első magánbirtokosának emlékét évszázadokig ható érvénnyel megőrizze a birtok, a falu neve. A szepesi Jekel (1344: *villa Jekel*, uo. 134) — a későbbi Jekelfalva (1359: *Jekulfalva*, uo.) — nevében hordozza Jekel gölnicbányai polgár nevét (1282: *Jakul comes*, RA. 3162. sz.), aki 1282-ben nyerte a királytól adományba az akkor még puszta és lakatlan erdőt. Ez utóbbi példákban a *terra* és a *villa* szavak a név testéhez is tartozhatnak, amelyeket későbbi oklevelek *-földé* és *-falva* utótaggal magyar fordításban adtak vissza. Az ungi Tiba (1282: *terra Tyboa*, HO. VI, 279; 1284/1414: *Tyba, Tyboua*, Sztáray O. I, 31) névadója az 1284-ben szereplő Tiba (1284/1414: *Tyba*, uo. 30) ungi várjobbágy lehetett. A szabolcsi Balogjános falu (1308 k: *villa Bologianus*, MEZŐ—NÉMETH 107) névadója 1284-ben tűnik fel (1284/1439: *comes Johannes de Balwgh*, uo.), későbbi adat mutatja, hogy a helynév Balogtagja e névadó János ragadványneve volt (1335: *Johanne filio Johannis dicti Bolug*, uo.). A gömöri Beretke (1427: *Berethke*, Cs. I, 131) névadója 1286-ban fordul elő, amikor nevééről nevezik a földet (*terra Beretke*, ILÁ II, 102). A bihari Natk egy XIII. század végi Natk nevű személyről nyerte nevét (1291—1294: *in villa Notk, apud Notk*, Gy. I, 646). A szatmári Zelemér (1332: *Zelemér*, MEZŐ—NÉMETH 52) névadójának fia 1291-ben szerepel (*Zadur, filius Zelemerii*, CD. VI. 1, 126). A bihari Benke (1291—1294: *villa Benke*, Gy. I, 599) — későbbi alakjai utótagos főmát mutatnak (1357: *Benkehaza*, 1475: *Benkafalva*, JAKÓ 210) — névadójának fiával 1310. évi oklevélben találkozunk (Gy. I, 599). A névadás szempontjából aligha véletlenszerű mozzanat, hogy Galsa fia: Benedek 1293 körül a Zala megyei Galsán élt (*Benedictus filius Golsa de Golsa*, HOKI. 140). A szepesi Cézár föld (1296/1297: *terram Chyzer*, HO. VII, 253; 1352: *curiam...Cyzar*, AO. V, 586; vö. 1361: *Cizerfalva*, Szepesség 180) névadója, *Cesarius* 1295-ben bukkan fel (uo.). A bihari Görbeden (1300/1338: *possessio Gurbeth*, Gy. I, 619) 1300-ban a névadó Görbed (*Gurbeth*, uo.) fia birtokolt. A hunyadi Sajtóteleket 1291-ben Bencenc fiai tartották birtokukban (*Stephanus et Dominicus filii Benchench de genere sicularum*, Cs. V, 75), fél évszázaddal később Bencenc vagylagos (1345: *possessio Sahtoutelek alio nomine Benchench*, uo.), egy évszázad múltán pedig már kizárólagos neve (1380: *Benchench*, uo.) a korábbi Sajtóteleknek. A forrásadatok itt sem látszanak igazolni MELICH JÁNOS ama tételét, hogy a puszta személyneves helynév csakis a névadó személy életében keletkezhetett. XIV. század eleji adat nyíltan megmondja, hogy a Pozsony megyei Csanyt arról a Csanyról nevezték el, akinek fiait ez az oklevél elősorolja (1303: *Thoma et Mauricio filijs Chun...; terram Chun patris ipsorum nominatam*, AO. I, 66). A Bács megyei Pálosnak talán az a Pál (Paulus) volt a névadója, akinek fia 1308-ban szerepel (*Petrus filius Pauli de Paulus*, Gy. I, 229; 1423: *Palos*, Cs. II, 158). A bodrogi Pongrác (1340: *Pongurach*, 1406: *Kyspali alio nomine Pongorach*, uo. 206) névadójának (1309/1412: *Pongorach de dicta Pali*, Zichy O. IV, 121) fiai 1309-ben bukkannak elő. A szepesi Csanta (1274: *iuxta terras nobilium...de Chunta*, LK. II, 129; 1323: *villa Chanta*, Szepesség 74) nevét attól a Csantától nyerhette, akinek fiai a XIV. század első felében szerepelnek (1345: *filii Cantha*, MES. III, 564). A zempléni Isztáncs név-

adója az a *Stanch* lehetett, akinek unokáit 1326. évi oklevél említi (*ad faciem possessionum Stanch et Kosuh predictarum, et easdem presentibus... Mathus et Lukach filys Johannis fily Stanch... reambulassent*, Zichy O. I, 288). A zalai Hetés névadójának unokái 1336-ban tűnnek fel (*Erb et Nicolao filiis Johannis filii Hetys de Hetys*, Zala O. I, 315). A gömöri Tiba (1334: *Tyba*, ILA IV, 126) névadójának unokája egy 1337. évi oklevélben fordul elő (uo.). A bihari Dorog helyen 1338-ban a névadó Dorog unokái osztoznak (*Durugh szn.; cum loco sessionali Durugh nominato*, Zichy O. I, 531).

Számos földrajzi név névadója a XIII–XIV. század fordulóján élt. Az abaúji Erdőfalvát 1302-ben kapta meg Didic comes (1302/1344: *Dedich*, Gy. I, 77), s negyedszázaddal később már róla nevezik a földet (1329/1406/1489: *terra Dydych*, uo.). Később -háza utótaggal szerepel (1399: *Didiczhaza*, Cs. I, 205). A szepesi Petk föld (1286: *terra Petk*, Szepesség 74) „névadója valószínűleg az a Petk, aki 1303-ban is szerepel” (uo. 75). A gömöri-szepesi határon fekvő Vernár annak a Hanus fia: Vernernek (1295/1471: *Vernero, filio Hanus*, CD. VI. 1, 373) a nevét örzi, aki 1295-ben a területet soltészságba kapta (Szepesség 83; ILA IV, 170–171). A csanádi Bez (+ 1247/+ 1284/1572: *Beez, Bez*, Gy. I, 849) névadója 1296-ban Bez faluban élt (*comite Nicolao dicto Turnus unacum filiis suis Michaelae et Bez vocatis de Bezy*, HO. VIII, 364). Az észak-erdélyi Cente (1335: *Centhe*, KÁDÁR II, 506) nevét Aba nembeli Cente Jánostól vetté (1298/1326: *consorti Johannis dicti Chente*, ÁÚO. X, 313), s akinek fia, János 1330-ban a Centével közvetlenül határos Apátit birta (CD. VIII. 3, 459–460). A szatmári Görbed (1490: *Gyerbed*, Cs. I, 475) névadója, Görbed, a XIII–XIV. század fordulóján élt (MAKSAI 142), fiait 1339-ben a falu birtokosai között sorolják fel (1339/1364: *pro Petro et Paulo filiis Gurbed... super facto permutationis... possessionum Gurbed*, AO. III, 614–615). Az ugocsai Fancsika (1356: *Fanchyka*, Cs. I, 432) nevét feltehetően attól a Hontpaznani nembeli *Fonchka* ispántól nyerte, aki 1303-ban szerepel (Ugocsa 326). A Békés megyei Kemény névadója az a Kemény lehet, akinek fia 1322-ben birtokolja Keményt (*Stephanum filium Kemen... possessione sua Kemen vocata*, Károlyi O. I, 51–52). A szabolcsi Aba (1334: *Aba*, MEZŐ–NÉMETH 31) valószínű névadójának fiait 1324. évi oklevél említi (*Petrum et Nicolaum filios Abaa de Scenyas*, AO. II, 166). A baranyai Csoboka (1478: *Choboka*, Cs. II, 478) névadójának (*Chabaka*, Gy. I, 373) fia 1331-ben bukkan fel. A beregi Mika névadója az 1343-ban itt birtokos János apja, Mikó lehetett (*Johannis filius Mykou de Myka*, MEZŐ–NÉMETH 33). Az észak-erdélyi Batiz (1344: *Batiz*, KÁDÁR V, 495) névadójának unokája és unokaöccsei 1344-ben (*Magister Jacobus, filius Nicolai, filii Botiz, Nicolaus et Stanislaus, filii Joannis, fratris eiusdem Botiz*, CD. IX. 1, 195), a nyitrai Szokatlan névadójának unokái 1348-ban szerepelnek (*Zukathlan possessio; nepotes quondam Zukathlan*, Apponyi O. I, 171), a bihari Mogy (1291–1294: *Mogh villa, in Moch*, Gy. I, 645; az 1219/1550, 1220/1550: *villa Mochy*, uo. adatok ide vonása bizonytalan) névadójának unokái a XIV. század közepén e vidéken birtokosok (JAKÓ 303).

Több adat igazolja, hogy pusztá személyneves helynevek névadói a XIV. század első felében éltek. Az ugocsai Fertősálmás határában lévő Fertes híd (1490: *Fertes, pons*, Ugocsa 352), „valószínűleg az 1319–20-ban Furtés—Fertes-nek nevezett birtokos emléket örzi” (uo.). A bodrogi Kalacsáról nevezték 1321-ben Éliást (*comitem Elyam de Kalacha*, Zichy O. I, 205), ugyanakkor 1320-ban szerepel Éliás comes fia, *Kalacha* (uo. 179). Nem feltétlenül kell arra gondolnunk, hogy e *Kalacha* személy a valaha élt névadó ős után nyerte nevét (Gy. I, 721), Kalacsa hely névadójának ezt a *Kalachát* is megtehetjük, bár aligha mindennapos eset, hogy az apa a fiáról elnevezett faluban lakik. 1326-ban Szemlek mester a hasonlóan Szemlek nevű csanádi javadalmat birtokolta (1326: *magister Scennlek; possessio sua Scenlek vocata*, Zichy O. I, 275;

1330: *terrarium...*, *comitis Zemlek, similiter Zemlek nominata*, uo. 363). A turóci Deák (1348/1430: *villa Dyak*, ÚRHEGYI 37) — később Deákfalva (1403/1416: *Dyákfalwa vel alio nomine Alberththeleke*, uo.) — nevét Gilét fia: Literatus (Deák) Páltól nyerte (uo.), akinek kezére e terület 1327-ben jutott (MÁLYUSZ 83). (A *villa Dyak* forma a később felbukkanó Deákfalva településnév latin fordítása is lehet.) A gömöri Dobszeg (1427: *Dobzewgh*, Cs. I, 134) névadója az 1329-ben szereplő Dobszeg comes (*Dobzygh*, ILA II, 226). Péter fia: *Ilya* 1339-ben eladta Három Ilya nevű örökölt birtokát, magának tartva meg Egyházasilyát (*Petrus filius Ilya; Tres Ilya, Eghazas Ilya*, Zichy O. I, 561). A bodrogi Töttös (1322: *Tutus*, 1412: *Thewthheus, Theuthes*, Gy. I, 731) névadója, Becsei Imre fia: Töttös a XIV. század első felében élt (uo. 709). A gömöri Lőkös (1366: *possessio Leukus*, ILA II, 94) — később Lőkösfölde (1429: *terrae arabiles Lewkusfelde*, uo.) — névadójára 1341-ből és 1366-ból vannak adataink (uo.). A máramarosi Kries (1375: *villa Crich*, 1398: *Kerchwa*, BÉLAY 169) — később -falva utótaggal szerepel (1411: *Kyrichfalwa*, uo.) — névadójának, Kricsnek a fia: Iván 1375-ben bukkan fel. (E két utóbbi helynév ide vonása nem problémamentes. A *possessio Leukus* és a *villa Crich* alakok -földe és -falva utótagos földrajzi nevek latin fordításai lehetnek.)

Nem egy esetben közvetett módon tudjuk bizonyítani, a határjárások tanúságának felhasználásával, tehát településtörténeti megfontolások alapján, hogy további pusztá személyneves helynevek keletkeztek a XIII. század közepe és a XIV—XV. század fordulója közötti időben, vagyis akkor, amikor a KNEZSA-féle névtipológiai rendszer már nem ismeri ilyen típusú helynevek létrejöttének lehetőségét. A gömöri Gacsalk (1318: *Gochok*, AO. I, 456) 1258—1318 között alakult ki, soltész, Gottschalk német ember volt (ILA II, 308—309). A gömöri Rozsnyó 1291. évi határjárása még nem említi Betlért, melynek területe a leírt határjelek közé esik. Mai nevén legkorábban 1330-ban fordul elő (*Bethler*, uo. 116—117), bizonyos tehát, hogy a falu — német személynevet örizve nevében — 1291 után alakult (uo.). A gömöri Páris vidéke 1243. évi határleírás szerint Berzétéhez tartozott, Páris neve első ízben 1348-ban kerül elő (*Parys*, később — 1352-ben —: *Parysthelek, Paristeleke*, uo. III, 166), a hely a két dátum között vált népessé, és kapott nevet; a névadó Páris soltész és bizonyára első lakosa volt a helynek (uo.). I. Lajos király 1349-ben elrendelte a székelyföldi Zsombor, Gerebenc és Arapatak (1349/1349: *Sombur, Gerebench Arapataka*, SzO. I, 53) határainak körüljárását. A határjelek (uo. 55—57) megegyeznek Szék 1252. évi határaival (1252: *Zek*, uo. 9). Ezek szerint a régi Szék föld területén egy évszázad alatt új falvak alakultak (ICZKOVITS 82), amelyek közül Zsombor bizonyosan pusztá személynévi eredetű. A szepesi Szalókot 1270-ben még nem említi oklevél, viszont 1322 előtt létre kellett jönnie, mert 1322-ben már ismert a szomszédos sárosi Szalók, s 1347. évi első előfordulása a szepesi Szalókot nevezi Ószalóknak (*Wzalouk, Owzalouk*, Szepesség 149—150). Az ugyancsak szepesi Folkmár (1368: *villa Falckamarii*, CD. IX. 4, 116; 1460: *Folkmar*, Cs. I, 257) 1282 után alakult ki; Jekelfalva területéről vált le (Szepesség 135). A Bács megyei Doroszló (1313/1350: *possessio Doruzlou*, Gy. I, 218) a XIII. század folyamán kapta pusztá személyneves nevét, mivel ennek helyén a XII. század végén Pető és Porboszló földje volt (1192/1374/1425: *terra Peteu et Porbozseleu*, uo.). A somogyi Bár (1341: *Obar*, Cs. II, 589) 1267. után kapta e nevét, mivel 1267-ben még más néven fordul elő (*Gesnov vel Apathy*, PRT. X, 526; azonosságukra ld. uo. 413). Az ugocsa Gyula (első előfordulása: 1396: *Gyla*, Ugocsa 359) 1337—1396 között települt, és neve is eme időhatárok között alakult ki, mivel az Akli és Feketeardó között 1337-ben megvont határ leírásában még Gyula nincs említve, holott e határ később gyulai földön húzódott (uo.). Ugyancsak településtörténeti mozzanatok alapján lehet megállapítani, hogy a gömöri

Szirk (1427: *Chyrk*, ILA IV, 92) 1320—1427 között jött létre, telepítője Szirk lehetett, aki erdővágással vetette meg a falu alapját (uo.).

Noha fenti példáink — alapvetően a vizsgálat szempontja és a forrásanyag jellege következtében, hogy ti. a kútfők általában nincsenek tekintettel a névadás körülményeinek tisztázására — a több ezer Árpád-kori és XIV. századi magyar falunak mindössze néhány százalékára terjednek ki, mégis nagy biztonsággal megállapítható: a puszta személynéves helynevek keletkezése nem zárható le az ország nyugati felén a XII—XIII. század fordulóján, a keleti országrészben pedig a tatárjárás körüli években. Adataink meggyőzően igazolják, hogy ez a névadási mód az egész magyarlakta területen legalábbis a XIV. század közepéig-végéig eleven volt. Elsősorban személynévkutatásunk visszamaradottsága adja magyarázatát, hogy biztos következtetésre módot adó számban a XIV. század végétől kezdve nem állnak rendelkezésre tények.

Elsőzött adatok arra mutatnak, hogy a puszta személynéves helynevek keletkezése — még ha intenzitásban visszaszorult is, főleg a leginkább ismert és kutatott helységnevek vonatkozásában — nemi zárult le a XIV. század végével. Az ugoccai Pázmány határrésznév (1661: *Pázmányban*, szántóföld, Ugocsa 488). nevét a XV. században itt szereplő *Pázmán* nevű nemes családtól kapta (uo. 485), a gömöri Bellen határrésznévben (1664: *Bellenben*, irtvány, ILA II, 383) pedig az 1620-ban felbukkanó helybeli *Bellen* jobbágycsalád neve (uo.) őrződött meg. Azt sem lehet tagadni, hogy számos, az újabb korban puszta személynéves földrajzi név lekopás révén keletkezett másodlagos alakulat. Így a XVII. század közepén előforduló *Husz János volgye feo* nevű irtvány (1664: uo. 382) — mely az 1614-től itt előforduló *Husa* jobbágynévből alakult — két évszázaddal később *Hoszjános* (1865: uo.) alakban tűnik fel. Mindkét tendenciára még további esetleges példákat lehetne felsorolni, amelyek azt sejtetik, hogy a kései középkor századaiban és az újkorban mindkét névadási mód, illetve nyelvfejlődési irányzat létezik és egymás mellett él, vagyis hogy a XIV. századon túl is keletkeztek — alkalmásint egészen napjainkig keletkeznek — puszta személynéves helynevek, illetve megrövidülés révén másodlagos képződményként is állnak elő a XIV. századtól kezdve puszta személynévvvel alakilag azonos földrajzi nevek. Ezt a feltevést azonban csak módszeres anyaggyűjtés eredményeképpen lehet meggyőzően igazolni, illetve cáfolni.

Éppen ez az azonos végeredménybe torkolló különböző névfejlődési mód egymásmellettsége int óvatosságra egy vonatkozásban. Számos olyan példánk van, amikor XIII—XIV. századi személyek neve — jelen ismereteink szerint — csak a XIX—XX. századi helynévanyagban bukkan fel puszta személynéves helynévként. Az abaúji *Abrahám* (1879: Gy. I, 118) névadójának, *Abraum*nak a fia 1255-ben (uo. 118, 98), a baranyai *Dulmán* (uo. 401) névadója, *Odulman* — a XIII. század közepén (uo. 400), a csongrádi *Mórián* (1864: uo. 897) névadója, *Morianus* 1279 körül (1279 k./1279 k.: ÁÜO IX, 266), a borsodi *Erenyő* (1886/1888: Gy. I, 774) névadója, *Erney* bán a XIII. század második felében (uo.), a szintén borsodi *Bárius* (1864: uo. 778) névadója, *Barreus* a XIII—XIV. század fordulóján (1312: uo.), az abaúji *Csempér* (1864: uo. 68) névadója, *Chemper* 1330-ban (uo. 67), a barsi *Ibrihám* határrésznév (1854: uo. 437) névadója, *Ibrahim* 1339-ben szerepel (uo.). Túl azon, hogy ezek a földrajzi nevek az elnevezések hosszú évszázadokat túlélő szívósságát mutatják, nem igazítanak el bennünket abban a kérdésben, hogy itt elsődleges vagy másodlagos keletkezésű puszta személynéves helynevekről van-e szó, ugyanis jelenleg még hiányoznak, illetve számunkra ismeretlenek a XIV—XIX. század közti fél évezredből származó adatok, amelyek ezt eldönthetnék. Ez a körülmény arra hívja fel a figyelmet, hogy éppen a névfejlődési tendenciák irányainak biztos kijelölése szempontjából

mennyire fontos lenne minél több késő középkori és újkori személy- és helynévi anyag közreadása, illetve ez a körülmény óvatosságra int abban a vonatkozásban, hogy pusztán az újabb kori helynévi alak ismeretében biztosan visszakövetkeztethessünk e helynévi alak kialakulásának útjára.

A pusztai személyneves helynevek egy speciális eseteként azokat a földrajzi neveket tesszük a következőkben vizsgálatunk tárgyává, amelyek alakilag egyezést mutatnak az *Árpád-család X. századi személyneveivel*. Azért különösen fontos az ilyen helynevek keletkezése kérdésében állást foglalnunk, mivel újabb történeti kutatások roppant terheket raknak az Árpád-család személyneveivel azonos helynevekre: ma már bizonyos kutatók munkáiban egész X. századi történetünk (sőt XI. századi századi históriánk jelentős része is) ezeken nyugszik. Igaz, „az a felismerés, hogy Árpád leszármazottainak és a X. századi vezéreknek a nevei magyarországi helynévanyagban megőrződtek és ebből a megtelepedésre következtetni lehet, a múlt század közepe óta vált a X. századi történet segédeszközévé” (GYÖRFFY: TSZ. XV, 316), de legfontosabb, bizonyos pontokon egyetlen segédeszközzé csak az elmúlt években lett (ld. főként HECKENAST 34–50; GYÖRFFY: AÉ. XCVII, 191–242). Ezek az új munkák az Árpád-család személyneveivel egyező *minden* helynevet a helynévi adatokat nélkülöző X. századba vezetnek vissza, azaz minden ilyen helynév névadójának az Árpád-ház X. századi hercegeit tekintik, pedig MELICH JÁNOS immár fél évszázada alapelvként szögezte le: „Nagy körültekintéssel kell a vizsgálódónak akkor eljárnia, ha a tárgyalandó névre abból a korból, amelyre az illető tulajdonnév valószínűsítését akarja használni, nincsen adata” (HonfMg. 4). Ennek az eljárásnak elvi alapvetését GYÖRFFY GYÖRGY kísérelte meg elvégezni annak kimondásával, hogy „a kb. 200 úri nemzetség több ezer tagja közül egyetlenegy sem viselte Árpádtól lezármazó herceg nevét”. Ennek magyarázatát abban látja GYÖRFFY, hogy „ha egy birtokos fiát egy Árpád-házi herceg vagy idegen nemzetségtag nevére keresztelte, kitette fiát és utódait annak a veszélynek, hogy róla elnevezett birtokára, a rajta levő szolgálkakkal és állatokkal együtt, igényt formál a név eredetibb viselőjének jogutódára” (GYÖRFFY: AÉ. XCVII, 199, 200; ld. még GYÖRFFY: TSZ. XV, 317). Mindenképpen tévedésnek kell minősítenünk ezt az okoskodást több szempontból is. Fentebb már megállapítottuk: semmi nyom nincs arra a XI. századból (sőt tulajdonképpen még a későbbiekből se igen, vö. Gy. I, 702), hogy egy javadalom neve *önmagában* a birtoklás jogcíme lett volna. Az a számtalan példa, ami igazolja, hogy tulajdonos-változás esetén a helynév változatlan maradt, biztosan kizárja a GYÖRFFY-féle feltevés realizálását. Maga GYÖRFFY SOLYMOSSI LÁSZLÓVAL folytatott vitájában így támogatja meg állítását: „Mivel támadható ez az állítás? Nyilvánvalóan azzal, hogy a cáfoló példákat hoz fel az Árpád-korból *Jutas, Tevel, Décsé (Géza)* stb. nevű birtokos urakat sorolva fel. Mondanom sem kell, hogy S[olymosi] egyet sem tud produkálni, noha egy vagy két név még cáfolatnak sem volna kellő súlyú” (GYÖRFFY TSZ. XV, 317). Igaz, nem bővelkednek a XI–XIV. századi oklevelek olyan személynevekben, amelyek alakilag megegyeznek a X. századi Árpádok személyneveivel, de ez a cáfolat súlyát mégsem érinti, mert ilyen nevek azért akadnak az okleveles anyagban. Kezdjük mindjárt az *Árpád* névvel. Árpád (*Arpad*) nevet viselt egy XII. századi herceg, II. Géza király fia (SRH. I, 210, 460). Ismerünk továbbá egy Árpád nevű nemeset 1314-ből (Csák O. 14), illetve egy másik, Szemere nembe (tehát úri nemzetségbe!) tartozó Árpádot, akinek unokája, Tamás 1339-ben szerepel (AO. III, 546). Két *Üllő* nevű birtokos tűnik fel az Árpád-kori okleveles anyagban (1252: *Yllw*, ÁÜO. VII, 339; 1256: *Yllev*, TT. 1908. 163). *Zolta* nevű birtokos — podgorjai várjobbágy — 1312-ben bukkan fel (*Zulta*, Sm. VIII, 317). *Décsé* centurio a XI., illetve a XIII. században is ismert (+1075/+1124/+1217: *Deucha*, MES. I, 56; 1229/1550: *Geysa*,

VR. 291). *Koppány* nevet — mások mellett — már a XI. században egy Vencellintől eredt, tehát a későbbi Ják-nem (úri nemzetség!) elei közé tartozó előkelő (*Cupan*, SRH. I, 314), illetve egy püspök viselt (*Cupanus episcopus*, uo. 126). Az I. István király neposaként szereplő Csanád nevével egyező személynévvel nevezték pl. Csanád nembeli (úri nemzetség!) Csanádot a XIII. század közepén (1256: *Chanad comes*, ÁÚO. VII, 429).

Komoly tévedés azonban a névadók körét az úri nemzetségekbe tartozó birtokosok körére leszűkíteni. Gazdag példaanyag mutatja, hogy pusztá személynéves földrajzi név névadója lehetett az uralkodó osztály alsó peremén helyet foglaló várjobbágy éppen úgy (KÁDÁR IV, 341; Gy. I, 769; MAKSAI 198), mint az elnyomott osztály számos, társadalmi helyzet vagy foglalkozás alapján elkülönülő tagja, így várnép (Trencsén vm. 213; FÜGEDI: Sz. LXXII, 301), liber (PRT. VIII, 268, 269), colonus (uo. I, 591), szolga állású (CD. VII. 5, 104; PRT. I, 599, 238), udvarnok (Gy. I, 892; SZABÓ D. 34), szőlős (LK. XXXIII, 216), ács (Gy. I, 401), erdőőr (MAKSAI 123) vagy éppen a társadalmi állás szempontjából nem meghatározható poroszló (ÁÚO. I, 26; Gy. I, 81). A névadás szempontjából tehát azokra a személyekre is ki kell terjesztenünk figyelmünket, akik a X. századi Árpádok valamelyikével egyező személynévet viselnek, s nem tartoznak a birtokosok vagy az úri nemzetségek tagjai közé. Ismerünk az okleveles anyagban *Árpád* udvarnokot (1237 k.: *Arpad*, PRT I, 776), *Üllő* szolgát (1138/1329: *vleu*, MNY. XXXII, 134), *Jutas* lovászt (1086/1130—1140: *Jutus*, PRT. VIII, 269), *Tevel* szolgát (1138/1329: *Tehel*, MNY. XXXII, 132), *Tas* nevű szolgálát (1138/1329: *Tos*, *Tasu*, uo. 131, 133), *Tas* lovasszolgát (1181: *Tosv*, III. Béla 29), *Décse* szövőt (1141—1146/XII.: *Deuica*, MKSz. I. [új folyam], 19), *Décse* közembert (1221/1550: *Geysa*, VR. 265), *Koppány* szolgát (1138/1329: *Cupan*, MNY. XXXII, 132). *Csanád* (vagy Csúnyád) lovasszolgát (1086/1130—1140: *Sunadi*, PRT. VIII, 270), *Csanád* (vagy Csúnyád) szolgát (1141—1146/XII.: *Cunad*, MKSz. I [új folyam], 15) stb. Mindezek alapján önkényesség azt alapelvevé tenni, hogy az Árpád-család X. századi tagjainak nevét *csak* ők — és más névadó tényezők *nem* — viselték, vagyis „hogy a fejedelmek és hercegek neveiből képzett helynevek udvaruk helyét jelölik” (GYÖRFFY: AÉ. XCVII, 200).

Fenti vizsgálódásaink alapján két következtetést mindenesetre máris tehetünk. Mivel nem igazolódtak a tipológiai időhatár szűkítésére irányuló azon önkényes kísérletek, melyek a pusztá személynéves helynevek keletkezését csak a legkorábbi évszázadokra, a X—XI. századra nézve ismerték el, hanem ellenkezőleg, kitágultak a kronológiai határok, így ez azt jelenti, hogy az Árpád-család tagjainak nevével egyező alakú helynevek tipológiai szempontból legalábbis a XIV. század közepéig-végéig (vagy még azon túl is) létrejöhetnek. Másrészt mivel igazolódtott, hogy a legtöbb X. századi Árpád-házi családtag személynévével azonos alakú személynévek későbbi századokban (a XI—XIV. században) használatban voltak, s ismerve azt, hogy a helynevek névadóul nemcsak az uralkodó osztály, hanem az alávetettek osztálya tagjai is szóba jöhetnek, az ilyen helynevek kialakulását megint csak meg kell engednünk a XI—XIV. századok bármelyikében vagy a következő évszázadokban is.

Természetesen az élvi lehetőségen túlmenően jó néhány esetben közvetlenül bizonyítani vagy valószínűsíteni is módunkban áll, hogy a GYÖRFFY és HECKENAST által X. századnak vett (és fejedelmi vagy hercegi központnak megtett) helynevek későbbi századokban keletkeztek. Ismét csak az ide vonható földrajzi nevek egy, viszonylag alacsony százalékot kitevő részéről van szó, de ezek minden bizonnyal a tipikus, általános helyzetet mutatják. Alapos gyanúnk van feltenni, hogy a Komárom megyei Árpád helynév csak a XIII. században keletkezett, a korábbi Vitéz helynevet váltotta fel, s utótaggal ellátva az újabb alakulású Árpád-földrajzi név élt

tovább a XIV—XV. században (1268/1347/1383: *ad uillam vytez, que eciam arpád nuncupatur*, MES. I, 558; XIV.: *Arpadfelde*, 1498: *Arpadfewlde*, ambivalens vele: Árpafölde, Cs. III, 493). A bihari Árpád korábbi alakja Árpá lehetett (+ 1214/1334: *Arpa*, Gy. I, 595), s amiképpen a „bihari Álmos is utóbb Álmosd alakot nyert”, úgy alakulhatott Árpából Árpád (1326: *Arpad*, uo.).

Árpádnak négy fiát ismerjük, Leventét, akit Tarhossal szoktak azonosítani, Üllőt, Jutast és Zoltát, (Adatok I, 43—44). Üllő, Jutas és Zolta személynév a későbbi századokban is előfordul, már csak ezért sem szükséges az e személynévvel azonos helyneveket a X. századba visszavinni. Az Árpád-házi családtagon kívül más Tarhos személynévet nem ismerünk, de a Tarhos név megkülönböztető névként a XIV. században előfordul (1363: *Tamás dictum Tarhus*, Kállay O. II, 111). A Tarhos megkülönböztető elem helynévi eredetű lehet (FEHÉRTÓI: MNy. LXXI, 113). E családnévvé alakuló megkülönböztető elem azonban maga is névadóvá válhat. Békés város egyes részeit a XVI. században ott lakó családokról nevezték el. Így a Békés melletti Tarhos nevét arról a Tarhos-családról kapta, amelynek tagjai 1553-ban, 1563-ban, 1609-ben szerepelnek a békési lakosok sorában (DÜRKÖ 37—38, 247). Ez a Tarhos tehát aligha lehet korábbi a XVI. századnál, amit megerősít az is, hogy a helynévre csak újkori adat ismeretes (Gy. I, 572). Bizonytalán téves tehát GYÖRFFY ama nézete, hogy ez a békési Tarhos „Árpád-házi herceg nevének emléke lehet” (uo.; ld. még HECKENAST 37). Hasonlóan a késői keletkezés gyanújába fogható a bihari Tarhos is, amelynek ugyancsak nincs korai adata (uo.). Önkényesnek kell minősítenünk DIENES ISTVÁN ama nézetét, hogy a magyarhomorogi (Bihar megye) temetőben Árpád fia: Tarhos íjászáinak nyomára bukkant, s a temető jelentőségét [!] abban summázta, hogy „a szomszédos Komádi és Tóti pusztá határán lévő *Tarhosfok* helynév *Árpád* legidősebb fiának, *Tarhos*nak közeli udvarhelyét sejteti” (DIENES: Élet és Tudomány XXIV, 610—615, különösen 614—615). A régészet és nyelvészet ilyen jellegű átfedését nem tekinthetjük a komplex módszer megnyilatkozásának, különösen ha értékeljük azt a megjegyzést, hogy régészetileg „egy nomád vezéri táborhely a ma ismeretes módszerekkel megállapíthatatlan” (GYÖRFFY: TSz. XV, 317; ld. még HECKENAST 43). A baranyai Tarrós helységnevet (1475: *Tarros*, Cs. III, 453) számosan Árpád fia: Tarhos nevéből eredeztettek (SZABÓ D. 6; HECKENAST 37; GYÖRFFY: AÉ. XCVII, 203), míg PAIS DEZSŐ szerint „aligha a szóban forgó Árpád-fi nevének a fenntartója, hanem eredetileg *Tarlós* lehetett” (PAIS: Névt. Vizsg. 95). Bár GYÖRFFY is nyitva hagyta annak lehetőségét, hogy Tarrós neve a *tarlós* szóból magyarázható (a Tarrós név hosszú -ó- hangja önmagában is erre mutat), egyebek mellett — a személynévi eredet valószínűsítése érdekében — így érvelt: „tarlóval tele volt egész Magyarország... A tarló általános volta miatt a *tarlós* szó nem alkalmas falunévnek, mert nem jellemző egy falura sem, ami minden falura érvényes” (GYÖRFFY: AÉ. XCVII, 203). Kétségtelenül SOLYMOSI LÁSZLÓnak (MNy. LXVIII, 189) van igaza, amikor arra utal GYÖRFFY érvelésével szemben: „A középkori helynévadástól... idegen ez a nagy területi egységeket átfogó szemlélet. Ilyen alapon ugyanis kétségbe lehetne vonni a *Szántó*, *Szöllős* helynevek sokaságát is”. A vitát végül is adatok dönthetik el. A középkori Magyarország több pontján találunk -tarló utótagú helyneveket (1406: *Zeltarlow*, Bihar megye; JAKÓ 356; 1323: *Arpatarlo*, Szerém megye, Cs. II, 234; 1463: *Arpatharlo*, Arad megye, uo. I, 771). Számunkra különösen a Szerém megyei -tarló helynév adatai jelentősek, mert bizonyítják, hogy a korábbi -tarló alak (1323, 1420, 1530: *Arpatarlo*, uo. II, 234) a XV. század végén -tarró alakban is feltűnik (1497, 1498: *Arpatarró*, uo.). Nyelvtörténetileg is és a névadás indítéka szempontjából is indokolható (de persze nem igazolható) a Baranya megyei Tarrós alak tarlós köznévből való eredete. A Bács megyei Zolta (1404, 1461: *Zoltha*,

uo. II, 168) Tótcsíreg, Keresztúr vidékén feküdt. XV. századi felbukkanását, azaz — átlagos esetben — nem sokkal ezt megelőző keletkezését valószínűsítheti (a bizonytalan lokalizáció miatt azonban korántsem igazolhatja!), hogy Csíreg (1256: *Churg*, CD. IV. 2, 408) XIII. század közepi határjárásában Zolta még nem szerepel.

Árpádnak öt unokáját ismerjük név szerint, Tast, Tevelt, Ézelót, Fajszot és Taksonyt (Adatok I, 44—45). A Tas és Tevel (ld. BÁRCZI: MNy. L, 375) nevet más személyek is viselték a XII. században. A szabolcsi Nyírtassról (1222/1550: *villa Tos*, MEZŐ—NÉMETH 93) a legutóbbi tudományos állásfoglalás is azt tartja, hogy a „falu az Árpád-házi Tas herceg szálláshelye volt” (uo. 94). Anonymus Tasvásár (*forum Thosu*, SRH. I, 63) néven említi, mivel a névtelen jegyző által a hét honfoglaló vezér egyikének meggett Tas vásárt rendelt e helyen, s annak saját nevét adta. Éppen ez az anonymusi adat támaszt kételyeket aziránt, hogy e Tas hely nevét az egyik Árpád-unokának köszönhetné. Valószínű, hogy e helyütt is Anonymus névmagyarázó történeteinek egyikével van dolgunk. Ezt a bizonyosság szintjére emeli, hogy efféle vásárokkal a XII. és nem a X. század viszonyai közepette jogosult számolnunk. Az ide vonható példaanyag (1086/1130—1140: *Mercatus Regine*, 1240/1330: *Forum Regine*, Hont megye, BAKÁCS 50; 1192/1374/1425: *forum Chemel*, Bodrog megye, Gy. I, 715; 1192/1394: *locus fori Mychaelis, terra Michaelis*, Bács megye, ÁÜO. XI, 62; 1203/1342/1356/1477: *de Foro Regine*, Bihar megye, Gy. I, 595 stb.) azt a következtetést gyámolítja, hogy e vásárok névadói nem vezethetők vissza a X. századba, hanem a forumok XI—XII. századi tulajdonosuk, létesítőjük nevét őrzik. Ennek alapján feltehető, hogy a Tasvásárnak nevet adó Tas a forrásszegény XII. (vagy esetleg a XI.) században élt. Ézelőnek a magyar forrásanyagban sem személynévi, sem helynévi megfelelőit nem ismerjük, mégis alig hisszük, hogy jogosan ki lehetne iktatni Ézelót a X. századi Árpádok nemzedékrendjéből (vö. ÉRSZEGI: A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozásán elhangzott előadások, hozzászólások. Veszprém, 1973. [továbbiakban: Nagyvázsony] 156). Komoly problémák merülnek fel Fajsszal kapcsolatban. A Kónsztantínosz Porfüregennétosz által *Φαλίτζι* [acc.] és *Φαλῆς* alakban feljegyzett 950 körüli fejedelem emlékét a XIX. századi magyar történeti kutatás VÁL (SZABÓ, A magyar vezérek kora. Pest, 1869. 228—229), a XX. századi történetírás pedig Fajsz (PAULER, A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bpest, 1900. 163—164) helynevekben kereste. A görög névalakok betűhív olvasata—*Falicsi* és *Fali* (PAIS: MNy. XXVII, 242—243) — nem engedi meg, hogy azokból Fajsz alak fejlődjön, hiszen a *Φαλῆς* forma -ῆς végződése görögösítés, vagyis a Fajsz alak -sz-e éppen úgy nem vezethető le a görög névalakokból, ahogyan a -j-sem. A görög feljegyzésben fennmaradt személynévi és a magyar földrajzi névanyagban megőrződött helynévi alakok hasonlósága csak az első két hang megfelelésére terjed ki, ami nem elégséges alap arra, hogy a két nyelvi formát egymással genealógiai és etimológiai kapcsolatba hozhassuk. Sajnos, PAIS DEZSŐ csak jelezte elutasító álláspontját azon kutatók nézetével szemben, „akik a Fajsz helyneveket Árpád-ivadékká és fejedelemmé perszonifikálják” (PAIS: MNy. LXVIII, 128), de részletesen nem fejtette ki. A származtatás, a *Φαλίτζι*, *Φαλῆς* > Fajsz genealógia elutasításán túl az etimológia is érzékelteti, hogy a két név nem eshet azonos elbírálás alá: PAIS DEZSŐ a görög forrásban feljegyzett személynévet mai *fal* igénk *fali* igenévszói előzményével kapcsolta össze, s 'faló, falánk'-nak értelmezte (PAIS: Névt. Vizsg. 96), míg MIKESY SÁNDOR a Fajsz helynevet „egyelőre ismeretlen eredetű falunév”-nek minősítette (MIKESY: Veszpr. ht. lex. 402). Megint csak önkényes és a forrásos bázis pozitív talajától elrugaszkodó GYÖRFFY GYÖRGYNEK az a nézete, amely felteszi: „a tolmácsolás révén... változásokat szenvedhetett” a fejedelem neve (GYÖRFFY: TSZ. XV, 317). Magunk sem vitatjuk, hogy minden elröppenő szó lejegyzése magában hordja a fél-

reírás lehetőségét, de nem szabad elfelejtenünk, hogy itt személynévről van szó, amit nem kellett a szó szoros értelmében *tolmácsolni*, azaz magyarról szláv áttételen keresztül görögre lefordítani. Az önkényes forráskezelés jól tükröződik GYÖRFFY alábbi mondatában: „Ilyen [ti. a tolmácsolással kapcsolatban fent említett] körülmények között a *Falisz* [!] és *Fajsz* nevek hasonlósága [!] és a sajátos *Jutas* és *Fajsz* helynevek szomszédsága többebb nyom a latba az azonosításnál, mint a görög névalakok »betűhív« olvasaton nyugvó magyarázata” (uo.).

Ezen a ponton egy megjegyzés erejéig ki kell térnünk a GYÖRFFY GYÖRGY, HECKENAST GUSZTÁV (passim), NÉMETH PÉTER (Nagyvázsony 19—32), valamint mások által alkalmazott helynévi forráshasználat egy metodikai, illetve kronológiai kérdésére. GYÖRFFYNél tehát a Veszprém megyei Fajsz azáltal válik *Φαλίτζιν*, *Φαλῆς* fejedeleme nevének őrzőjévé, sőt fejedelmi székhellyé (HECKENAST 43; GYÖRFFY: AÉ. XCVII, 206), mert szomszédságában Jutas falu neve alakilag egyezik egy másik Árpád-leszármazott nevével. Nincs bizonyítva, hogy e Jutas nevét Árpád fia: *Ῥογγοτζίς*-től kapta volna, hiszen a XI. században, amikor e Jutas falu (+ 1082: *Juthos uilla*, HO. IV, 2) felbukkan, más Jutas nevű személy is élt éppen Veszprém megyében (1086/1130—1140: *Jutus*, PRT. VIII, 269), mégis GYÖRFFY okfejtésében ez annyira kétségtelen tényként szerepel, hogy pusztán emiatt vezeti vissza a Jutas földrajzi szomszédságában fekvő Fajsz falu (+ 1082: *Faysch uilla*, HO. IV, 2) nevét *Φαλίτζιν*, *Φαλῆς* fejedelem nevére. Ez az egy példa szinte tetszés szerint növelhető — csak a területi korlátok gátolnak meg ebben bennünket —; a GYÖRFFY-féle helynévi forráshasználat metodikájának alappillérejt jelenti ennek az elvnek az alkalmazása. Magát az elvet is és az erre épülő módszert is elhibáztattnak kell tartanunk. A helynevek egymáshoz való viszonyában a térbeliség csak egy és nem is a legdöntőbb elem. Fontosabb ennél mind az *időbeli*, mind az *oksági* viszony. Pusztán a térbeli egymásmellettiesség nem bizonyítja, hogy a térben közeli vagy szomszédos helynevek egyazon időben léteztek, és egymással oksági kapcsolatban álltak. Kétségtelen, hogy a térbeli viszonyt térképen lehet ábrázolni (s ez a térbeli összefüggésnek szemléletességet biztosít), az időbeli és oksági viszonyt pedig nem. Ám az a mozzanat, hogy bizonyos — több évszázados vagy fél évezrednyi időintervallumban előforduló — helynevek a térben egymás közelében vannak, még csak *halvány lehetőségét* hordozza annak, hogy közöttük időbeli és oksági kapcsolatok is kereshetők, a térbeli egymásmellettiességből azonban ez automatikusan, külön bizonyítás híján semmi esetre sem következik. Ennek a valóban csekély eshetőségnek minden esetben — és ráadásul igazolás nélkül — a bizonyosság szintjére emelése már önmagában is olyan logikai és metodikai tévedés, amely teljes joggal kérdőjelezi meg az összes így nyert „eredményt”, azok valóságtartalmát, realitását. Jelen tudásunk szerint tehát azt kell mondanunk: *Φαλίτζιν*, *Φαλῆς* fejedelem nevét magyar helynevek *nem* őrizték meg.

Az első Árpád-leszármazott, akinek neve a bizonyosság szintjére emelhető valószínűséggel helynévben nyomot hagyhatott, Taksony volt. Mindenekelőtt az figyelmet keltő, hogy Taksony nevét a fejedelemlen kívül a magyar történelem során egyetlen magyarországi alattvaló sem viselte. Ezzel összhangban áll a XIV. századi krónikakompozíció egyik fentebb már idézett adata, mely szerint 1046 táján Leventét, Vászoly fiát, „mivel nem katolikus módra élt, a Dunán túli Taksony falu körül temették el, ahol állítólag őse, Taksony nyugszik pogány módon” (SRH. I, 344). Ez az adat több szempontból is tanulságos. Először arra világít rá — immár nem első ízben —, hogy nem minden pogány rítus szerint élt és temetkezett Árpád-leszármazott neve őrződött meg helynevekben, hiszen pl. Levente nevét sem őrzi egyetlen földrajzi név sem a Kárpát-medencében. Ennél is fontosabb azonban a krónika pontosan árnyalt megfogalmazásából adódó következtetés. A krónika szövege nem

azt mondja meg, hogy hol élt Taksony, hanem azt, hogy hol nyugszik eltemetve. A két állapotot szempontunkból karakterisztikus módon a *mozgás* és a *nyugalom* különbözősége választja el. Egy lakótelepet maradandóan, időtállóan csak Taksony halála után lehetett Taksony nevééről elnevezni, amikor már teste örök nyugalomra jutott a földben, s nyilván nem lehetett volna ezt megtenni egy állandóan mozgó — persze nem a GYÖRFFY-féle útvonal-elképzelés szerint (GYÖRFFY: AÉ. XCVII, 207; ennek kritikáját ld. FÜGEDI: Nagyvázsöny 131—132) —, rendszeresen helyet változtató emberi közösség esetében (a korai magyar telephelyek mozgására, költöztetésére ld. SZABÓ, Falurendszer 30; FÖLDES: MNy. LXVII, 425; vö. MEZŐ: Nyr. XCIV, 495—496). A Pest megyei Taksony tehát valóban Taksony fejedelem nevét őrizheti, a telephely azonban csak a 972 körüli évek, Taksony halála után nyerte Taksony nevét, éppen Taksony ottani sírja következtében. Taksony helyneveink azonban az ország más pontjain is vannak a Pest megyei mellett (Adatok I, 45), szám szerint összesen négy. Ezek közül kettő — egy Pozsony és egy Heves megyei — a XII—XIV. században is dokumentált, a másik kettő pedig csak a XVI. századot követően. Ez utóbbi kettő keletkezését megmagyarázza, hogy a Taskony, illetve Taksony családnév (megkülönböztető elem) már a XV—XVI. században kimutatható (uo.), s a békési Tarhos-család példája mutatja, hogy e családnévnek pusztán személynéves helynevet — akár elsődleges, akár másodlagos (lekopás útján rövidült) képződményként — a XVI—XVII. században létrehozhattak. A középkor korábbi századaiból ismert két Taksony helynév pedig akár névátvitellel is alakulhatott, úgy ti. hogy a Pest megyei Taksony lakói költöztek át Pozsony és Heves megye később Taksony névvel jelölt területére. Egy ilyen névköltöztetés lehetőségét egy körülmény igazolhatja: a helyi hagyomány a Pozsony megyei Taksonyról is azt tartja, hogy nevét mint Taksony fejedelem temetkezési helye kapta (RÁSONYI NAGY: MNy. XXIII, 275). Ez lehet újabb kori névmagyarázó népetimológia is, de nagy régiségre is visszamehet: jelezheti azt, hogy a pesti Taksony lakói nemcsak falujuk nevét költöztették át Pozsonyba, hanem magát a névadás indítékát, azaz a névadáshoz fűződő történetet is.

Az Árpád után következő negyedik nemzedék tagjai közül a Tormás, a Décse (Géza; ld. ZSEGLÉDY: MNy. LII, 325—333) és talán a Szerénd pogány nevet viselő leszármazottakat ismerjük (Adatok I, 45—49). A Tormás helynevek túlnyomó többsége bizonyosan a *torma* növénynévtől kapta nevét, s mivel már a XV. században Tormás családnévvel találkozhatunk (uo. 45), ez is földrajzi nevek névadója lehetett. Décse (Géza) neveink már csak azért sem vezethetők vissza egységesen Géza fejedelem nevére, mert a középkor korai századaiban számos Décse-névű személy élt, akikről falvakat nevezhettek el. Így pl. bizonyosan tudjuk, hogy a Csongrád megyei Décse falu nevét egy XI. századi Décse nevű száznagytól kapta (+1075/+1124/+1217: *uilla centurionis, qui uocatur deucha*, MES. I, 56). De maguk a Géza nevű királyok is névadók voltak. Bármennyire is csábító lenne a budai Gézavásárt (1148/1253: *tributum fori Geysa*, Bp. O. I, 3) Géza fejedelemhez kapcsolni, a komáromi Géza király vására adat (1284: *in loco fori Geyse Regis*, MES. II, 177), valamint a -vásár utótagú helynevek keletkezéséről fentebb tett megállapításunk megfontolásra és óvatosságra int (GYÖRFFY a budai Gézavásárt I. Géza királyhoz kapcsolja: Budapest története I, Bpest, 1975.² 269). Géza helynevek későbbi keletkezésére a baranyai Décséd nyújt példát. Erről ugyan GYÖRFFY szokásos módján azt tette fel, hogy e Géza fejedelem korára biztosan visszavezethető, Pécsvárad melletti Décséd Géza fejedelem nevét tartotta fenn, s a -d képző ellenére „valószínűleg a nagyfejedelem nevét viseli” (GYÖRFFY: AÉ. XCVII, 208), mi mégis bizonyosak vagyunk 1015 utáni keletkezésében. Az 1015. évi pécsváradai alapítólevél ugyanis nem említi Décséd nevét,

csak Pécsváradot és Várkonyt (+ 1015/ + 1158/1323/1403: *radix Montisferrei, Varkun*, VMO. I. 4, 572, 576) tünteti fel azon a vidéken. Egy XIII. század végi oklevélben viszont éppen Pécsvárad és Zengővárkony között apátsági népek által lakott helyként szerepel Décséd (1292—1297: *Geycheyd*, ÓMO. 109), ami arra mutat, a falu a pécsváradai apátság birtoktömbjén belül a XI. század eleje és a XIII. század vége közötti időben keletkezett. Szerénnel megint nincs sok gondunk, hiszen maga HECKENAST GUSZTÁV állapította meg a Szerénnel név mellett Géza és Koppány neveinkről is, hogy ilyen nevű személyek, illetve személynevek „a keresztény Árpád-korban is többször előfordulnak, az ilyen nevű helységek X. századi eredete tehát kétséges” (HECKENAST 46).

Az Árpád utáni ötödik nemzedékbe Csanád és Koppány tartozhat (Adatok I, 50, 47—48). Az Árpád-családba valamilyen módon bekapcsolódó, Ajtonyt legyőző Csanád névadó szerepének valószínűségét erőteljesen csökkenti, hogy a középkor korábbi századaiban igen sok Csanád nevű személy élt, sőt egy nemzetséget is Csanád nevéről neveztek el. Az erdélyi Szászcsanád (1332: *Chanad*, ICZKOVITS 62) nevét ICZKOVITS EMMA úgy magyarázta, hogy bizonyára a Csanád nemzetség birtoka volt eredetileg (uo. 6—7). GYÖRFFY (AÉ. XCVII, 235) a magyarországi Csanád helynevek egy részét az Ajtonyt legyőző Csanádtól eredezteti, így a bodrogi Érsekszanád is (1391: *Chanad*, Zichy O. IV, 195). Kétségtelenül tévesen teszi ezt, mivel e Csanád csak a XIV. században nyerte e nevét, s bizonyos ekkor is települt. A mai, illetve a XVIII. századi Csanád határában fekvő Várad dűlő, illetve Bőfalu már a XII. században egy-egy falu volt Várad és Bő néven (1198: *villa Warod, villa Buu*, Gy. I, 732, 714). Bükid — a mai Bácsbokod — 1208. évi határjárásában az Izsérből Bükidre vezető útról van szó (1208/1395: *viam que veniet de Izur et vadit ad Buccid*, uo. 714), márpedig Izsér Csanád térszomszédságában terült el, alkalmasint később Csanád területébe is olvadt (Cs. II, 201). De nem említi Csanádot még Aszszonyfalva 1307. évi határjárása sem (Gy. I, 708). Ugyancsak tévedés a somogyi—tolnai határon fekvő Törökkoppány (1138/1329: *villa Cuppan*, MNy. XXXII, 56) névadójául a X. század végén Istvánnal szemben csatát veszített Koppány vezért megtenni, „kinek ezen a vidéken voltak szállásterületei. Koppány falu ezek középontja lehetett. A közelében Árpád fiai és unokái emléket őrzik még e helységnek: *Tarros... , Tas... , Tevel... , Tormás*” (SZABÓ D. 6). A térbeli egymásmellettiiség önmagában még nem meghatározó a kronológia szempontjából. Mint ismeretes, a korai középkor századaiban számos, különböző társadalmi állású személy viselte a Koppány személynevet. Végül ugyancsak a Törökkoppány név eredetével kapcsolatban itt említett névmagyarázat hitele ellen szól, hogy Koppány vezér szállásterületeinek központja minden bizonnyal a jó 30 km-re nyugatabbra fekvő Somogyvár lehetett.

KANDRA KABOS már a múlt században leszögezte: „minden Szabolcs, Rof, Csáth, Zsádány s több efféle helyneveink nem mindig vonatkoztathatók a krónikák hasonló nevű hőseire” (KANDRA II, 248). Fenti vizsgálódásaink teljesen e megállapítás igazát húzzák alá. Példáink igazolják, hogy szó nem lehet arról, mintha minden Árpád, Tarhos, Üllő, Décse, Csanád stb. helynév — vagy akár e helynevek jelentős része — visszavezethető lenne a X. századba, s nevüket mint X. századi fejedelmi, hercegi központok az Árpádok családjának X. századi tagjaitól nyerték volna. Nem kívánjuk azt mondani, hogy ez teljesen kizárt és hogy elméletileg lehetetlen. Alkalmasint a torontáli Tarhos, amelyet Anonymus is említ (*Torhus*, SRH. I, 92), őrizheti az egyik Árpád-fi nevét. Már kevesebb joggal állítható, hogy a bihari Szalárd (1291—1294: *Zalard*, Gy. I, 664) arról a Szalárdról (*Salardo* [abl.], Adatok I, 75) nyerhette a nevét (Gy. I, 665), akinek vezérlésével 924-ben a magyarok Itáliára támadtak, hiszen a magyar középkorból más — igaz, csak egyetlen — Szalárd személynevet si

ismerünk (1135/1262/1566: *Zalardi* [gen.], CD. VII. 5, 101). Tarhos helyneveink nem tucatjával fordulnak elő a forrásokban, sőt azt mondhatjuk, a torontáli Tarhoson kívül az összes többi — egyébként nem nagy számú — Tarhos helynevet különböző megfontolások miatt igen problematikus lenne visszavezetni a X. századba. A X. századi eredetű Taksony helynév keletkezési körülményeire gondolva nem kizárt, hogy a torontáli Tarhos (mégpedig csak ez és a többi Tarhos nem) azért kapta ezt a nevet, mert ott temették el a később a telephelynek nevet adó személyt. Hogy e telephely esetleg X. századi, méghozzá a X. század első feléből való lehet, megerősíti közvetve, hogy Kónsztantínosz Porfürognétosz az egész Turkia (= Magyarország) szállásterületét a Temes, a Tútisz, a Maros, a Körös és a Tisza folyók vidékére helyezi (A magyarok elődeiről és a honfoglalásról 121), amelybe a torontáli Tarhos beleesik. A XI. századi Levente példája igazolja, hogy nem minden pogány Árpád-leszármazott kapott önálló temetkezési helyet, tehát nem szükségszerűen kellett fennmaradnia a helynévben, azaz a temetkezési hely nevében az ott eltemetett Árpád-utód nevének. Amint nincs helynévi nyoma a XI. századi Leventének, akiről biztosan tudjuk, hogy Taksony közelében, akkor már a Taksony nevet szilárdan viselő faluban temetkezett, úgy nincs helynévi előfordulása a X. századi Árpád-leszármazottak közül Ézelőnek és Falinak, ez utóbbi pedig fejedelem is volt. Persze, nem szabad szem elől tévesztelnünk, hogy az első Árpád-utód, akiről *biztosan* tudjuk, hogy egy telephely nevét viselte, Taksony volt.

Ha fenti következtetésünk megállja a helyét, nemcsak azt kell újraértékelnünk, hogy minden Árpád-utód nevével egyező helynév X. századi, hanem azt is, hogy a pusztá személyneves helynevek már a X. században bőségesen elborították a Kárpát-medencét. Ha nem is kívánjuk elvitatni, hogy a pusztá személyneves helynévadás gyakorlata a magyaroknál legalábbis a IX. századra, mégpedig a honfoglalás előtti időszakra megy vissza (ugyanis Levédia vajda nevének Levédia földrajzi terület nevében tükröződő elnevezési módját pusztá személynévvel alakult elnevezési módnak tekinti a szakirodalom), azt azonban módunkban áll igazolni, hogy ez a névadási mód a XI—XII. században terjedőben, előrenyomulóban van. Bár már a XI. század közepe tihanyi alapítólevélben vannak pusztá személyneves helynevek (1055: *turkulacus, knez mortis locus, Culun aqua* stb. TihAI. 9—11, vö. uo. 16—17, 25, 35, 55, a 76 helynévből bizonyosan pusztá személynévi eredetű 7, valószínűleg még további kettő is ide vonható, uo. 66), a tihanyi alapítólevélben mégis a helynevek közt „a túlnyomó rész a természeti adottságok egyszerű magyar nyelvi megnevezése. Ez érthető nemcsak azért, mert a legtermészetesebb és ennél fogva nyilván a *legősbibb* [kiemelés tőlem — K. Gy.] helynévtípus, de azért is, mert oklevelünk helyneveinek igen nagy része dűlőnév, s ezekben ma is ez a helynévtípus a leggyakoribb” (uo. 65). A XII. század első feléből való al mádi és dömösi oklevél — amennyiben az oklevelek helynévanyagának eltérő jellege megenged egyáltalán reális alapú összehasonlítást — már más képet mutat. Az al mádi diplomában többségben vannak a biztosan személynévi eredetű helynevek (1121/1420: *predium quod dicitur Michal; villa, que dicitur Adam; villa, que dicitur Bela; locus, qui dicitur Noa*, stb. MNY. XXIII, 362—363), viszonylag kevés a köznévi eredetű földrajzi név (1121/1420: *predium, quod dicitur Weresthou* stb. uo. 362), a dömösi oklevélről pedig SZABÓ DÉNES állapította meg, hogy a benne szereplő „helységnevek kisebbik része magyar köznévi eredetű... A nevek nagyobbik része személynévi eredetű... Oklevelünk helynévanyagának zömét a pusztá személynévből keletkezett helynevek alkotják” (SZABÓ D. 48—49). A fehérvári keresztesek 1193. évi oklevelében természetesen vannak köznévi eredetű földrajzi nevek is (*Keures bocor, aldo cut, cueshyg, celeu ceg* stb. ÓMO. 57), de igen sok a pusztá személyneves helynév is,

nemcsak falunevekben, hanem határnevekben is, MIKOS JÓZSEF rendszeresen még egyenesen személynévnek tekinti a határjárásokban szereplő puszta személynévi helyneveket (*diuiditur cum Wajoda; Inde ad Zounuch: a parte marc; silua..., que uocatur Culpen* stb. ÓMO. 55, 57, 54, 59; MIKOS: MNY. XXXI, 31, 297, 300, 288, 243). Teljes joggal vetette fel MIKOS ezt a lehetőséget, mivel éppen a XII. században vannak szép példáink arra, hogy a személynév önmagában miként tölt be helynévi funkciót (1121/1420: *inde usque ad terminum Wissezlou comitis*, MNY. XXIII, 363; 1193: *ibi diuiditur cum Martino comite filio Mircur, jbi diuiditur cum Mour filio comitis Stephani* stb. ÓMO. 55, 56). Adatainkból úgy tűnik, hogy még a XII. század végi oklevelekben is terjeszkedő, előretörő a helynévadás puszta személynéves módja. Ha ezt a tendenciát helyesen állapítottuk meg, illetve ha fentebb jól rögzítettük e névadási mód időhataraként azt, hogy e mód legalábbis a XIV. század közepéig (de alkalmasint még azon túl is) eleven, a nomád korszak — mint MOÓR ELEMÉR nevezte — legfeljebb csak kialakulására adhat magyarázatot, megszilárdulása és virágkora már a feudalizmus korai és érett szakára esik. Az időhatár ilyen megvonása nem teszi megalapozottá KÁZMÉR MIKLÓS magyarázatát, miszerint a puszta személynév a *mozgó*, nomád település jelölésére volt a legalkalmasabb, a gyökeret eresztő mozgó települések nyilván megtartották régi nevüket, az új *állandó* település „jelölésére a puszta személynév azonban egyre alkalmatlanabbá válhatott. A településforma megváltozása maga után vonhatta — bizonyos idő múlva [1200 táján] — a névadási mód megváltozását” (KÁZMÉR, Falu 56). A puszta személynéves helynévadás a magyarban — Kárpát-medencei szomszédai közül bizonyonnyal egyetlenként — azért gyökeresedett meg, mert nem távoli ősidőkbe visszanyúló „nomád” (törökös) névadási alapja volt, ami hamar hozzáidomult a társadalmi—gazdasági formáció váltásával előállt új helyzethez, s mivel a nyelv nem lévén sem az alaphoz, sem a felépítményhez tartozó jelenség, hosszú évszázadokig ki tudta szolgálni a feudalizmus elnevezési igényeit is. Ennek a nomád korban megalapozott, később azonban az új viszonyokat is kiszolgáló nyelvi örökségnek a maradványai ma is élnek. Aligha lehet azonban vitás, hogy a XIII—XIV. század folyamán a puszta személynéves elnevezési mód életereje, vitalitása megtört. Ez azonban az állandó, szigorúan helyhez kötött településrend kialakulásával (uo.) ugyanúgy nem magyarázható meg, amiképpen az azal az indoklással sem, hogy a „feudális birtok fogalmának fokozatos kifejeződésével és a birtokok osztódásával most [a XIII. század óta] kezd kifejezésre jutni az a kapcsolat, mely a birtokhoz, a földhöz, magához a településhez... a birtokost fűzte” (SZABÓ, Falurendszer 136). A feudális birtoknak nemcsak a fogalma, hanem maga a feudális birtok is a XI—XII. században jön létre, amikor virágkorát éli a puszta személynéves helynévadás. Úgy tűnik tehát, ha e névadás kialakulásának magyarázatát a nomád korszak viszonyaiban találjuk is meg, lassú — még ma sem véget ért — elhalásának folyamatára már nem birtoklás- vagy településtörténeti mozzanatok adnak magyarázatot, hanem szuverén nyelvfejlődési tendenciák, a *nyelvi divat* körében bekövetkezett változások.

2. TÖRZSNÉVBŐL ALAKULT HELYNEVEK

Régóta ismert, hogy a Kónsztantínosz Porfürognénosz által felsorolt hét törzs — Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi — neve nyolc féle elnevezésben (ti. a Kürtgyarmat törzs neve külön Kürt és külön Gyarmat helynevekben maradt meg) mintegy 300 helynévben (ezeket ld. Adatok I, 32—38) őrződött meg (a kutatás történetét ld. HMK. 227—233; GYÖRFFY: Név. Vizsg. 27—28).

A kutatás nagyjából egységes álláspontot alakított ki a törzsnévből alakult helynevek kronológiáját illetően. Az egyik nézet MELICH JÁNOS véleményére megy vissza, amely szerint a „törzsnevekből lett helynevek nem keletkeztek a X. századon túl” (HonfMg. 359—360). A másik fajta datálást KNEZSA ISTVÁN alapozta meg. Nem haszon nélküli KNEZSA okfejtését hosszasan idéznünk: „a magyar ősgesta szerkesztése idején, a XI. század végén, a törzsek nevei már teljesen feledésbe merültek. Oka ennek nyilván abban rejlik, hogy maguk a törzsek már jóval korábban felbomlottak. Ez a bomlási folyamat alighanem már Géza fejedelem idejében megindulhatott, Szent István uralkodásának első éveiben azonban mindenesetre teljesen befejeződött. A törzsek nevét fenntartó helyneveknek tehát kétségkívül akkor kellett keletkezniük, amikor a törzsi hovatartozás még elevenen élt az emberek emlékezetében. E helynevek alakulásának korára vonatkozólag tehát két támpontunk van: 1. a felsorolt okok alapján nem lehetnek későbbiek a XI. század közepénél, 2. az egész országban való szétszórtságuk, különösen a magyar szállásterület szélein, királyi várbirtokokon való tömeges előfordulásuk miatt a törzsek bomlásának kezdeténél, azaz a X. század végénél aligha lehetnek régebbiek” (Mo. népei 371). A későbbi szakirodalom részint már a X. század végével lezárta a törzsnévi helynevek keletkezésének időhatárát, illetve legfeljebb a X—XI. század fordulóját jelölte meg a törzsnévi helynevek létrejötté záróköveként (GLASER, Kelet-Dunántúl a honfoglalás és a vezérek korában. Fejér vármegye kialakulása. Cegléd, 1937. 5; FÜGEDI: Sz. LXXII, 280; JAKÓ 277, 278; MAKSÁI 160; Keletmo. 124; MAKKAI: Sz. LXXXI, 112; GYÖRFFY: Névt. Vizsg. 28; MIKESY: Veszpr. ht. lex. 195; BAKÁCS 19; MEZŐ—NÉMETH 80, 113; GYÖRFFY: TSZ. XV, 315 stb.), részint még a XI. század közepéig lehetségesnek tartotta ilyen típusú helynevek alakulását (BÁRCZI 157; ld. még ILA II, 447). Eme kétféle, de tulajdonképpen egymástól alig különböző datálás olyan erővel érvényesült kutatásunkban, hogy már KNEZSA leszögezte: „A törzsnevekből... még abban az esetben is következtetünk a magyarság XI. századi telepeire, ha a helynevet egyébként csak az újkorból tudjuk kimutatni” (Mo. népei 371). MIKESY SÁNDOR arra a kérdésre válaszolva, hogy a nyelvtudomány vajon még ma is vallja-e régi tételét, miszerint egy törzsnévből való helynevet X. századnak lehet tekinteni akkor is, ha pl. csak XV. századi forrásban bukkan fel, így foglalt állást: „Amennyiben a tüzetes vizsgálat kizárja az ún. névköltöztetés jelenségét, vagyis ha nincs nyoma annak, hogy más település nevét ruházták rá..., úgy valóban X., esetleg XI. századi névvel kell számolnunk”. Ugyanakkor MIKESY azt is hozzátette: „A magyar névtudomány tehát ugyanazt tartja e kérdésben, mint három évtizeddel ezelőtt. Nem azért, mivel ismételten bebizonyosodott igaz volta, hanem azért, mert ezzel a kérdéssel nem foglalkozott” (MIKESY: Nagyvázsöny 123, 124). Pedig aggályok több oldalról is támadtak. LÁSZLÓ GYULA a törzsnevek feltételezett gyors elenyészése vonatkozásában fejtette ki kételyét: „Az ...a maga nemében páratlan dolog lenne, hogy olyan nagy hagyományú összetartó erő, mint a törzs, egy nemzedék alatt [Géza és István korában] emlékét veszítene, kiveszne történelmi tudatunkból, ugyanakkor, amikor a helynevek még ezer esztendőn keresztül őriznék emlékét” (LÁSZLÓ: Valóság XIII/1, 53). SOLYMOSI LÁSZLÓ a nyelvtudomány jelen koncepciója alapján joggal devalválta a magyar törzsi szállásterületek meghatározásának esélyeit és biztonságát, hiszen „akár egy XVII. századi határleírásból is előkerülhet olyan törzsnévi eredetű földrajzi név, amely az addigi elképzelések felülvizsgálatára késztet” (SOLYMOSI: MNy. LXVIII, 180).

Semmi kétségünk nem lehet abban a vonatkozásban, hogy törzsnévi helyneveink számottevő (jelentős) része korai, XI. századi eredetű. Maga I. István király több ilyen nevű települést adományozott el a veszprémi püspökségnek, illetve a pécsváradi

apátságak (1002/ + 1257: *villa Cari*, *villa Cari*, SZENTPÉTERY 61; + 1015/ + 1158/ 1323/1403: *Hagmasker*, VMO. 1. 4, 576; + 1082: *predium Kezwy*, HO. IV, 3). Kér falusi emberek 1278-ban azt állították a győri káptalan előtt, hogy Kér földjüket örökség jogán Szent István király ideje óta birtokolták (*terram suam Keer vocatam*, CD. VII. 2, 70). Iménti megállapításunkat igazolja, hogy a gyér forrásadottságú XI—XII. században is közel 40 törzsnévi helynév bukkan fel a kútfolkben. Komoly kételyeink merülnek fel azonban nekünk is több vonatkozásban. Nem látjuk igazolva, hogy minden — akár XI. századi — törzsnév visszavezethető a X. századba, s hasonlóképpen nem tekinthető bizonyítottnak, hogy törzsnévi helynevek a XI. század elején (esetleg közepén) túl már nem keletkezhetek.

Feltétlenül tévesnek kell minősítenünk KНИЕZSA ISTVÁN kiindulópontját, amire a törzsnévi helynevek egész kronológiai koncepciója épül, hogy ti. a magyar ősgesta szerkesztése idején, a XI. század végén, a törzsek nevei már teljesen feledésbe merültek. A magyar ősgestától, akár a XI. század közepén készült is, akár a XI—XII. század fordulóján, a magyar törzsnevek ismeretének hiányát nem lehet számon kérni egyszerűen azért, mert ennek az alkotásnak nem az volt a rendeltetése, hogy a XI. század második fele történeti tudatát adekvát módon tükrözze, hanem hogy minden eszközzel a feudalizmus és a kereszténység pozícióit erősítse, azok érdekeit kiszolgálja. Az „ősgesta írója szemében a pogányság volt a legnagyobb akadály a magyarság boldogulásának útjában”, érthető tehát ellenszenve, szinte megvetése a *pogány* magyarság iránt (MÁLYUSZ: Sz. C. 714—725, különösen 724). Sokat mond számunkra, hogy a XIII. század eleji Anonymus lényegesen többre „emlékezett” a magyarság IX—X. századi történetének tényei közül, mint az a XIV. századi krónikakompozíció, amely legrégibb (XI—XII. századi) gestáinkat is magában foglalta. Valóképpen a később korú Anonymus számos becses többlete a korai magyar gestákkal szemben nem elsősorban „emlékezet” dolga, hanem *szemléleté*. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a XI. század második felében nagyobb területet sokkal erősebb fénnel tudott bevilágítani az „emlékezet” fáklyája, mint másfél évszázaddal később, s ennek a viszonylag még pontos XI. századi memóriának a nyomait sem tudjuk felfedezni krónikás anyagunkban. Ez kizárólag azzal magyarázható, hogy a XI. század vége felé nem rajzoltak, a keresztény—egyházias szemlélet alapján álló írók nem is rajzolhattak részletes képet a magyar őstörténetről, csak keretet, sötét tónusú, a pogány magyarokat negatívan ábrázoló vázlatot adtak, hogy a pogány és a keresztény kor kontrasztja minél erősebb legyen. A XI. század végének jámbor szerzeteseit vagy akár világi papjait aligha érdekelték a pogány időszak — számukra inkább szégyenletes, mintsem az írás örökkévalóságára méltó — eseményei, részletei. „Az újszülött feudális társadalom létérdeke volt saját alapjának ideológiai erősítése, létérdeke ellen vétett volna, ha teret engedett volna a feudalizmus által pártfogolt... eszmevilággal ellentétes koncepcióknak”. Elhibázott dolog az ősgesta törzsnévtájának hiányából messze vezető következtetéseket levonni, egyáltalán ezt a hiányt a feudális osztálytársadalom alapján létrejött ősgestától számon kérni, hiszen az osztályrend „nem a törzsi nómenklatúra megörökítésére, hanem éppen kiirtására törekedett” (KRISTÓ: *Ethnographia* LXXXI, 127—128, 118). Mindebből egyértelműen következik, hogy az ősgesta önmagában nem forrás arra nézve, hogy a XI. század végén a törzsek nevei már teljesen feledésbe merültek-e. Így a téves következtetésre épült feltevés, hogy ti. törzsnévi helynevek a XI. század közepén túl már nem keletkezhetek, nem tartható tovább.

Ugyancsak téves KНИЕZSA ISTVÁN egy másik, a törzsnévi helynevek keletkezése szempontjából nagy súlyú megállapítása is: „Törzsnevekből származó helyneveknél azért is következtethetünk a X—XI. századra, mert e nevek személynévként nem

fordulnak elő” (Mo. népei 371). Annál inkább furcsa ez az álláspont, mivel alig pár évvel KNEZSA eme vélemény-nyilvánítása előtt NÉMETH GYULA világosan megfogalmazta: „a magyaroknál azt tapasztaljuk, hogy a törzsnevek *ritkán* [kiemelés tőlem — K. GY.] fordulnak elő személynévként”, s néhány törzsnévvel egyező személynevet maga NÉMETH GYULA fel is sorol (HMK. 225—226). A kétségtelenül téves KNEZSA-féle megállapítás, hogy a magyar törzsnevek személynevekként nem szerepelnek, másutt is visszhangot kapott (FÜGEDI: Sz. LXXII, 280). A nyolc kónsztantínوسي törzsnévből négynek (esetleg ötnek) ismerjük személynévi megfelelőjét: 1165: *Nichw*, *Nichui*, ÓMO. 44 (megfontolandó, hogy a Nyék törzsnévi helynevek középkori adatai nem mutatnak *i-ző* formát, ld. Adatok I, 32—33); 1231: *Necku*, PRT I, 706; 1211: *Curt*, uo. X, 515 (vö. PAIS: MNy. XLV, 275); 1181: *Tarian*, III. Béla 29; 1138/1329: *quesudi*, *Keseudi*, MNy. XXXII, 132, 133, 134; 1165: *Kesud*, ÓMO. 44; 1210: *Keseud*, PRT I, 618; 1211: *Keseu*, *Kezed*, uo. X, 504, 505 (a Kesző~Kesződ alakokra más magyarázat is lehetséges); 1177/1500 k.: *Belquer*, LK. XXXIII, 214 (bizonytalan értelmezés!). Látva a pusztá személyneves helynevek keletkezését, nem szabad elzárkóznunk attól a lehetőségtől, hogy a törzsnévvel egyező személynév is helynévadás indítékává válhatott.

Az alábbiakban néhány példa alapján azt kíséreljük meg valószínűsíteni, hogy nem minden törzsnévi helynév vezethető vissza a X—XI. század fordulójára, Géza fejedelem és István király korára. A XII. század közepén Walferus comes lakatlan és elhagyott helyen, a vasi-Küszénben monostort épített, és — egyebek mellett — a monostornak adta Gyarmat prédiumot (+1157/XIII.: *predium, quod vocatur Giormoth*, PRT. I, 604) két aratrummal és négy mansióval; a megyéspüspök úgy rendelkezett, hogy a néptelen földre érkező lakosok a teljes tizedet ennek az egyháznak adják. ERDÉLYI LÁSZLÓ demográfiai vizsgálatok alapján arra a következtetésre jutott, hogy Gyarmaton „a családok alapítása az adományozáskor éppen csak megkezdődött” (uo. 334). Kézenfekvő feltenni, hogy Gyarmat első lakói csak kevéssel az 1157. évi adomány előtt érkeztek a lakatlan nyugat-magyarországi vidékre a periferiák irányába ható vándormozgalom keretében, s vagy Gyarmat településről költöztek át, vagy pedig még élt bennük a Gyarmat törzshöz tartozás tudata, s a nyugati végvidéken ennek állítva emléket neveztek kicsiny telephelyüket Gyarmatnak. A Pozsony megyei Nyék helység nevét minden bizonnyal a XII. században élt Nyék nevű lakótól kapta. 1165-ben III. István király a pozsonyi vár népei között tartózkodó 22 embert — köztük *Nichw* és *Nichuu* nevűeket — a várszolgálatból kivéve a vár előkelőinek sorába tett át azzal a kikötéssel, hogy összes utódaik rendíthetetlenül bárhol a király mellett álljanak (ÓMO. 44—45). Az ekkor még meg nem nevezett hely, ahol e 22 ember élt, 1245-ben már mint a pozsonyi vár szállásadó jobbágyságnak földje Nyék néven fordul elő (*terram...nomine Neku*, CD. IV. 1, 381). Az 1165. évi oklevél XIII. század végi átirása már határozottan a pozsonyi vár nyéki várjobbágyairól szól (1284: *Neek*, uo. V. 3, 253).

Nem egy esetben csak későbbi gondos történeti földrajzi, illetve településtörténeti kutatások dönthetnek a törzsnévi helynevek provenienciájáról. A XIII. században a honti Kiskeszi vagylagos neveként szintén törzsnévből származó név bukkan fel (1248/1392: *Kezw aliter Kyrd*, *Kerd*, 1248/1468: *Kezew alio vocabulo Kerd*, BAKÁCS 139). Több ízben a törzsnévi helynév mintegy *deus ex machina*ként tűnik fel a XV. században olyan helységek vagylagos neveként, amelyek már évszázadok óta kialakult — és nem törzsnévi eredetű — nevet viseltek. A komáromi Pot mellett a Kürt (1260: *villa Poch*, 1268: *terra Poth*, 1396: *possessio Paach*, 1444: *possessio Paath*, 1464: *possessio Path alio nomine Kywrth*, 1482: *possessio Paath*, 1485: *predium Path*, 1495: *possessio Paath*, Cs. III, 510), a zalai Bence mellett a Kér (1353: *villa*

Benche que est possessio Johannis filii Salamonis, 1366: *Bencze*, uo. 35; 1402: *Keer alio nomine Benche*, ZsiO. II. 1, 250; 1410: *Bench, Benche*, 1485: *Bencze*, Cs. III, 35), a soproni Herény (más néven Krensdorf, illetve magyar megfelelője, Tormafalu) mellett szintén a Kér (1265: *Heren*, 1324: *Heryn*, 1367: *possessio Hereyngh alio nomine Keresdorff*, 1426: *Hwrem*, 1429: *Creynsdorff*, 1433: *Creynsthorf. Fundus curie wlgo Thornaskeer*, 1435: *possessio Thormaskeer*, 1435: *possessio Hereen alio nomine Krenesdorff*, uo. 610; vö. Westungarn 66) törzsnévi helynév fordul elő egy-két XV-századi oklevél tanúsága szerint. Még inkább gyanút keltőek azok a törzsnévi helyl nevek, amelyekre egyáltalán nincs középkori adat, csak a XVIII. századtól szerepe- nek. A számos határrészsnév mellett ebbe a kategóriába vonható a Tolna megyei Alsónyék falu, amelynek középkori dokumentáltságát egyáltalán nem ismerjük. Más esetekben talán a névköltöztetés révén nyertek törzsnévi helynevet a későbbi szá- zadokban egyes földrajzi terepalakzatok vagy telephelyek. Az Adriai-tenger parti Megyer rét (1308: *Meger pratum*, VMO. I. 2, 30) vagy a pozsegai Kesző falu (1470: *Kezew*, 1489: *Kefew*, Cs. II, 214; vö. Mo. népei 396) bizonyonnyal nem keletkezhetett a X–XI. század fordulóján, hiszen a magyar állam csak a XI. század végén, illetve a következő évszázad elején vette birtokba Szlavóniát és Dalmáciát, ekkor adhatott e területeken maradandó érvénnyel földrajzi neveket.

Ha adatok híján nyitva is kell hagynunk azt a kérdést, hogy törzsnévi helynevek a X. században keletkeztek-e, azt azonban nem lehet elvitatni, hogy a X–XI. század fordulóján már állt jó néhány törzsneves falu. Fejtegetéseink ugyanakkor alig hagynak kétséget aziránt, hogy a törzsnévi helynevek keletkezésének folyamata nem zárható le a XI. század elején vagy közepén, hanem még évszázadokon át tar- tott. Hol még a törzsbe tartozás valóságos tudatának lecsapódásaként; hol már sze- mélynévből; névköltöztetéssel vagy más módon a XI. század közepén túl is kelet- keztek „törzsnévi eredetű” (tulajdonképpen a törzsnévvel alakilag egyező) helynevek. Nyilvánvaló tehát, hogy a törzsi szállásterület rekonstruálásában az összesen mint- egy 300 törzsnév mindegyikének nem azonos súllyal kell látba esnie, a bizton vagy nagy valószínűséggel másodlagosnak minősíthető képződményeket ilyen irányú vizs- gálódásokból ki kell rekeszteni, s a megmaradók közül még azokkal szemben is rop- pant nagy óvatossággal kell eljárni, amelyeknek nincs korai középkorból való elő- fordulásuk. Mindenképpen oldani, lazítani kell tehát azon a merev tipológiai kel- tezésen, mely szerint törzsnévi (illetve törzsnévvel alakilag egyező) helynevek — *min- den körülménytől függetlenül* — *csak és kizárólag* a X. században (esetleg a XI. század első felében) keletkeztek.

Természetesen nem választhatók el a törzsnévi helynevek kialakulásának krono- lógiai koordinátáitól a szorosan vett történeti kérdések sem: kik éltek a korai száza- dokban a törzsnévvel jelölt falvakban, milyen történeti körülmények magyarázzák végső fokon a törzsneves települések létrejöttét, politikai realitás volt-e egyáltalán a törzs a X. századi magyaroknál stb.? Ezekre a kérdésekre egy másik, a *Magyar őstörténeti tanulmányok* című kötetbe írott tanulmányunkban tértünk ki, de már most jelezzük: ottani eredményeink nem változtatnak azon a laza kronológiai időhatáron, amelyet a törzsneves (illetve a törzsnévvel alakilag egyező) helynevek kialakulása szempontjából itt megvontunk. Mindössze egyetlen mozzanatra kell most még utal- nunk. Tekintettel arra, hogy a X. században minden lakótelepet vagy a Nyék vagy a Megyer vagy a Kürt, illetve Gyarmat stb. törzs tagjai laktak, mindegyiknél névadási indíték lehetett a meghatározott törzsbe tartozás. Régi felismerése kutatásunknak, hogy amíg a Nyék, Megyer stb. törzsek telephelyei szorosan egymás mellett, tehát egy tömbben terültek el, ez a névadási indíték nem realizálódhatott, mivel az ilyen módon keletkezett helynév nem különíthette volna el ezt a lakótelepet a hasonlóan

Nyék, Megyer stb. nevű telepektől. A törzsnév tehát csak akkor jelentkezhetett ténylegesen névadási indítékként, ha be tudta tölteni a telephely egyénítésének funkcióját, erre pedig csak akkor kerülhetett sor, ha pl. a Nyék törzs egy töredéke kiszakadt a Nyék törzsi tömbből, és idegen törzsek által körülvelt területre jutott. Ez esetben ezt a telephelyet joggal és logikusan nevezhették Nyéknek. Noha állításunkat csak analogikus úton tudjuk bizonyítani, mégis kétségtelennek tartjuk: nem minden idegen törzs környezetébe került törzsi töredék lakótelepét nevezték el lakói törzsi hovatartozásáról. Analógia pedig tetszőleges számban kínálkozik: amint nem minden nádas tó melletti helységet Nádasnak, nem minden kiemelkedő terepalakzatot vagy ilyen települt lakóhelyet Ságnak, nem minden, udvarnokok által lakott települést Udvarnoknak vagy nem minden, Szentgyörgy tiszteletére szentelt templomú falut Szentgyörgynek neveztek el, úgy nem szabad azt gondolnunk, hogy minden egyes, idegen környezetbe került törzsi töredék lakótelepének a benne lakók törzsi hovatartozása alapján adtak nevet. Nyilván az idegen környezetbe került törzsi töredék faluját ezen az egy mozzanaton kívül még számos (vagy inkább számtalan) más körülmény alapján elnevezhették: telephelyük jellegzetes terepalakzatától, földrajzi jellegzetességeitől kezdve lakói foglalkozásán át bármelyik lakosa személynevéig roppant széles választék kínálkozott a helynévadás indítékaul. Hogy ezek közül melyik realizálódott, nem társadalmi törvények függvénye, nem társadalmilag determinált. Logikus tehát feltenni, hogy sokkal több törzsi töredék került idegen törzs környezetébe, mint amennyi a korai oklevelekben előforduló törzsnévi helynevek számából következne, csak azokat nem törzsi kötelékük nevére neveztek el. Ismeretes, hogy ahányan megkísérelték az összes ismert törzsnévi helynevek alapján a törzsi szállásterületek rekonstruálását, annyiféle eredményre jutottak (GYÖRFFY: Névt. Vizsg. 28—29). Ennek oka legalábbis három körülményben rejlik. Először is nem a törzsnévi helynevek lehető teljes adattára birtokában kezdtek rekonstrukciós munkájukhoz. Másodszor: nem választották szét még a valószínűség igényével sem az elsődleges és másodlagos keletkezésű törzsnévi (illetve a törzsnévvel alakilag egyező) helyneveket, hanem mindegyiket kivétel nélkül X. századinak fogadták el. Harmadszor: nem jöttek arra rá, hogy a helynévadás sajátos, nem társadalmi törvényeknek, hanem néplélektani indítékoknak engedelmeskedő jellege ilyenfajta rekonstrukciónak eleve nem kedvez, hiszen az idegen törzs környezetébe került törzsi töredékeknek csak egy viszonylag kicsiny számáról ad képet a törzsnévi helynevek révén, a kirajzás (mint szakirodalmunk tévesen vallja: erőszakos széttelepítés) sok iránya és temérdek helye közül bizonyos alig néhányról tájékoztat ilyen módon. Bármily súlyos következtetésekkel is járjon, ama célból, hogy lehetőleg ne készüljenek a tudományt ténylegesen előre nem vivő, de a rokonterületek kutatóit félrevezető térképegyüttesek a törzsnévi helynevek és más viszonylatok térbeli (és csak térbeli!) ábrázolásáról, ki kell végre egyszer mondani: a törzsnévi (illetőleg a törzsnevekkel alakilag egyező) helynevek *nem* alkalmasak sem a honfoglalás kérdései revidálására, sem a törzsi szállásterületek rekonstrukciójára. Alkalmatlanok azért, mert a helynévadás jellege nem ad biztos, társadalmilag determinált fogódzót, illetve mert roppant nehéz az elsődleges és másodlagos keletkezésű törzsnévi helynevek szétválasztása. E kérdések megválaszolására csak akkor válnak újra alkalmassá a törzsnévi helynevek, ha a tudományos kutatás *elméleti szinten* oszlatja el — ha egyáltalán el lehet oszlatni — azokat a kételyeket és aggályokat, amelyek a törzsi helynevek történeti forrásként való felhasználása terén az imént megfogalmazódtak és összegződtek.

Bár nem tekintjük e helyütt feladatunknak, hogy részletes vizsgálat alá vegyük az ún. „vél” törzsnevek (a magyarsághoz csatlakozott három kabar törzs széles

körben fellelni gondolt, ám mindmáig csak erősen feltevés jellegű elnevezései) helynévadó szerepét, de — úgy tűnik — a megítélésben itt is hasonló óvatosság ajánlható, mint a kónsztantinoszi törzsnevek helynévvé válása idejét illetően. A csak XIX. századtól adatolt abaúji Tárkány földrajzi név (Pány mellett) keletkezése úgy képzelhető el, hogy az elnevezés ama Tharkany Gáspártól vagy leszármazóitól ered, aki 1553-ban a Pány szomszédságában lévő Szöllöske (Zewlewchke) falut tartotta. Megfontolandó, hogy a hasonlóan abaúji Heténynek (első előfordulása 1595: *praedium Hethen*) és Ladánynak (csak a XIX. századtól ismert) szintén nem lehet Árpád-kori múltja, mivel a területükre vonatkozó XIII. és XIV. századi oklevelek határjárásai sem Hetény, sem Ladány nevét nem említik (VARSIK, Osídlenie kosickej kotliny II. Bratislava, 1973. 383—387). Nem téveszthetjük szem elől azt sem, hogy a „vélt” törzsnevek legtöbbjének ismerjük személynévi megfelelőjét (1255: *Bereyn*, ÁÜO II, 261; 1086/1130—1140: *Heten*, PRT VIII, 269; 1256: *Loudan* [?], Zala O. I, 29; 1327/1327: *Tarkan*, AO II, 340 stb.), s nem gondolhatjuk, hogy e személynevek passzívák lettek volna a helynévadásban.

3. A TEMPLOM VÉDŐSZENTJÉNEK NEVÉBŐL ALAKULT HELYNEVEK

A templom védőszentjének nevéből, illetve a szent ünnepéből a (patrociniumból) alakult helynevek (ezekre ld. SCHWARTZ: Sz. LXVII, 187; FEKETE NAGY: Sz. LXXI, 423—426) keltezését illetően a szakirodalom nagyjából egységes álláspontra helyezkedett. A kronológiai határokat elsőként KNIEZSA ISTVÁN állapította meg: „E helynévtípus keletkezésének kezdetei — mint ezt a XIII. század közepéig terjedő hiteles oklevelek helynévanyagának vizsgálata bebizonyította — körülbelül a XII—XIII. század határára tehetők. Az első adatok a típusra a XIII. század elejéről valók, míg a korábbi oklevelekben semmi biztos nyoma nincs. Viszont a XIV. sz. elejére a pápai tizedszedők jegyzékében e helynevek már szinte teljes számban vannak elősorolva, ami azt mutatja, hogy e típus kialakulását lényegében a XIII. századra tehetjük, de mindenesetre bizonyos, hogy ilyen nevek e koron túl jelentős számban már nem keletkeztek” (Keletmo. 131). A szakirodalom általában ezt a datálást fogadta el (MAKKAI: Sz. LXXXI, 114; BÁRCZI 154—155; KNIEZSA: Névt. Vizsg. 20). Alig tér el ettől MIKESY SÁNDOR keltezése, aki szerint a templom védőszentjének nevéből alakult falunevek a tatárjárás után bukkannak fel, s divatjuk mintegy száz évig, nagyjából a XIV. század közepéig tart (MIKESY: Veszpr. ht. lex. 216, 253, 254, 359).

A datálás kezdőpontját mindenképpen módosítanunk kell. Már GYÖRFFY GYÖRGY rámutatott arra: „XI—XII. századi okleveleinkben gyakran olvassuk, hogy az egyházi adományok a védőszent részére történtek s a birtokos a védőszent” (GYÖRFFY: Névt. Vizsg. 33). Ezekben az oklevelekben Szent Adorján Zalavárt (+1019/1328/1347/1370: *dedimus Sancto Adriano*, PRT. VII, 494, 495), Szent Móric Bakonybél (+1037/+1246/1330: *dedi Beato Mauricio, Sancto Mauricio contuli*, uo. VIII, 225; 1086/1130—1140: *Sancto Mauricio dedit, beatoque Mauricio ordinavit*, uo. 268—269, 270; 1131 k.: *beato Mauricio...dedit*, ÓMO. 26), Szent Péter Pécsét (1057/+1057/+1205—1235/1350/1404: *dedi Sancto Petro*, KOLLER I, 150), Szent Benedek Pécsváradot (1057/+1057/+1205—1235/1350/1404: *dedi Sancto Benedicto*, uo. 151; 1162—1172(?)/1172—1196/1412: *marcam...Sancti Benedicti confessoris domini*, Zichy O. VI, 199; 1177/1500 k.: *cum populo sancti Benedicti*, LK. XXXIII, 217), Szent Jakab Zselicszentjakabot (1061/1257/1377: *dedi sancto Iacobo, sancto Iacobo tradidi, sancto Iacobo dedi, sancto Iacobo contuli*, TBpM. XVI, 53, 54, 55), egymásik Szent Benedek Garamszentbenedeket (+1075/+1124/+1217: *porcos sancti Benedicti, be-*

stie sancti Benedicti, potestas sancti Benedicti, MES. I, 59), Szent Mihály Veszprémet (1079: *sancto Michaeli tribui, dedi sancto Michaeli*, II. István 7, 8; 1164 k.: *sancto Michaeli dandi liberam potestatem, sancto Michaeli libere seruiat*, CD. IX. 7, 634; 1174/1178 k./1425: *dandi sancto Michaeli liberam protestatem* [!] *concessi*, III. Béla 15), Szent Hippolit Zobort (1111: *dedisse beato Ypolito, Dedit...sancto Ypolito*, Kálmán 42, 43; 1113: *terra sancti Ypoliti est, tantum habet sanctus Ypolitus* stb. uo. 56, 57), Szent Egyed Somogyvárt (1121/1420: *terminus sancti Egidii*, MNy. XXIII, 363), Szent István Bozókot (1135/1262/1566: *dedit S[ancto] Stephano*, CD. VII. 5, 103, 104), Szent Lélek Dénesmonostorát (1177/1500 k.: *populus Sanctisspiritus, terra Sanctispiritus*, LK. XXXIII, 213, 214), illetve az ottaniegyházi intézményt (apátságot, püspökséget) jelenti. Hogy e korai, XI. századi alapítású egyházi intézmények védőszentje magának a településnek a névadójává lett, jól mutatja Zselicszentjakab és Garamszentbenedek neve. (A garamszentbenedeki monostor tövében kialakult falut előbb Petendnek nevezték, a település később vette fel patrocíniumból alakult Garamszentbenedek nevét, Gy. I, 443—444, 467.)

S hogy az ilyen jellegű névadás kialakulása nem váratott magára a XII—XIII. század határáig, azt alábbi példáink meggyőzően igazolhatják annak ellenére, hogy KNEI-ZSA szerint e típusú helynévnek a XIII. század elejénél „korábbi oklevelekben semmi biztos nyoma nincs” (Keletmo. 131), s BÁRCZI is úgy foglalt állást, hogy ez időnél „régebből biztos példánk nincs (vö. mégis 1075/1217: *kerestur*, MonStrig. I, 59, de ez az adat nem hiteles)” (BÁRCZI 154). Példatárunk csak a kétségtelenül hiteles XI—XII. századi oklevelek adatait tartalmazza, a gyanús hitelű vagy hamis diplomákban szereplő adatok valóban kétes értékű tanúvallomását figyelmen kívül hagyta: 1020 k./1109: *τοῦ νοῖν τὴν Ἀγίαν Τριᾶδα*, CZEBE 16; 1061/1257/1377: *villa sancti Martini*, TBpM. XVI, 53; 1091/XII.: *villa Sancti Georgy* Sz. XL, 405; 1141—1146/XII.: II.^{as} *vineas, unam Zoen, alteram sancti Petri*, MKSz. I [új folyam], 17; 1166: *predium sancti Michaelis; medietas magni predy sancti Georgy*, HO. VII, 1; 1177/1500 k.: *villa ecclesie, que dicitur Sencural; ad metas sancti Ladislai* [1177-ben?], LK. XXXIII, 213, 214; 1192/1374/1425: *terram in Scentpaul; villa Sancti Martini* (1342: *Scentmartun*), Gy. I, 234, 729; 1192/1394: *villa Sancti Gregorij, terrae Sancti Gregorij*, ÁÜO. XI, 61—62; 1198: *in Sancto Gothardo*, uo. VI, 193. A XII. század végi adatok után kronológiai törés nélkül következnek a XIII. század eleji adatok: 1202/XV.: *Zenthkozmadamyan, Zenthmarthon*, Gy. I, 388, 390; 1203: *terram beati Michaelis*, Sm. III, 35 (1367: *Sanctus Michael*, Cs. III, 108) stb. Példanyagunk szerfelett valószínűvé teszi, hogy patrocíniumból képzett helynevek már a kereszténység magyarországi meggyökeresedésétől, azaz a XI. század elejétől kezdve keletkeztek (vö. LÁSZLÓ: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve II, 113—121), még ha roppant nehéz is meghúzni a határvonalat, hogy hol végződik egy egyház birtokának a birtokos egyház védőszentjéről való alkalmi megnevezése (pl. Szent Márton faluja), illetve hogy hol kezdődik egy birtoknak, falunak patrocíniumnévvel történő állandó elnevezése. Kétségtelen, hogy ott, ahol már a XI. század elejétől templomok álltak, a patrocínium a templomos hely (a templommal együtt kialakuló falu) elnevezésének indítékává vált. A Dráva vidékén Szent Mihály tiszteletére emelt templom, amelyet Radó nádor a XI. század közepén Pécsnek adott (1057/ + 1057/ + 1205—1235/1350/1404: *Ecclesiam autem quam supra Dravam fluium in honorem Sancti Mychaelis archangeli edificauit, et hanc Sancto Petro...commendauit*, KOLLER I, 151) és a körülötte települt falu bizonyosan első nevéként a Szentmihály elnevezést nyerte (1332—1335: *de S. Michaele*, Gy. I, 390). Fentebb felsorolt XI—XII. századi példáink is ebbe a csoportba, az elsődleges patrocíniumnevek csoportjába tartoznak.

Sokkal gyakoribb az az eset, amikor a patrocíniumnevek másodlagos keletkezé-

súiek. A szabolcsi Zsurk prédiumból úgy vált ki Szentmárton (a mai Tiszaszentmárton), hogy már a XI. század közepén állt ott egy Szent Márton tiszteletére emelt kápolna, a későbbi Szentmárton község csirája (MEZŐ—NÉMETH 127), ugyanitt a XIII. század elején már Szentmárton nevet viselt a föld (1067 k./1267: *predium Suruk cum capella Sancti Martini*, uo. 138; 1212/1339: *terra Artolphi, que Sanctus Martinus dicitur*, 1322/1409: *possessio Zenthmarton*, uo. 126). A Veszprém megyei Fény azért váltotta Keresztúrra nevét a XII—XIII. század fordulóján, mert ott a Szentkereszt monostornak fiókkolostora létesült (1184—1186: *obedientia Sancte Crucis in Fen*, PRT. X, 611, 1210: *villa Sancte Crucis*, uo. 619; ld. még uo. 253). A Győr megyei Bika földön Szent Miklós tiszteletére templom épült, s így nyerte másodlagos nevét a mai Rábászentmiklós falu (1287: *terram Byka uocatam...et in faciem eiusdem terre ecclesiam in honore beati Nicolai confessoris constructam*, HO. VI, 323—324).

Kétségtelen, hogy igen sok patrocíniumnév keletkezett a XIII. században akár elsődleges, akár másodlagos névként. Csak néhány példát említünk ennek igazolására. 1237-ben már létezett az a Pozsony megyei Szent Mária templom, amely Szentmária föld, a későbbi Somorja névadója volt (1237/1237/1400: *versus ecclesiam Sancte Marie*, ÁÜO. VII, 48; 1287/másolat: *terram populosam, Zenthmaria vocatam*, CD. V. 3, 343). A bihari Szentlázár a XIII. század második felében alakult ki, mivel 1255-ben még nem szerepel (JAKÓ 351), de a század végén már említik (1291—1294: *in Sancto Lazaro*, Gy. I, 669). Az észak-erdélyi Igalia faluban már 1230-ban állt a Szent András tiszteletére emelt templom (1230/1349: *Igalia villa, in qua est ecclesia beati Andree edificata*, HO. VII, 20), s a falu neve még a XIII. század folyamán Szentandrás alakban bukkan fel (1288: *Zenthandras*, KÁDÁR VI, 31). A szintén erdélyi, Torda megyei Fukodon 1296-ban Szent István király temploma emelkedett (ICZKOVITS 62), két évvel később e birtok neve már Szentkirály (1298: *possessionem villae Sancti Regis*, US. I, 210). 1230. évi adat szerint a drávántúli Nekcse (Baranya megye) egy részét a templomos keresztesek kapták adományba (Gy. I, 346—347), e kihasított rész utóbb Szentmárton nevet viselt (1312: *possessio cruciferorum milicie templi Scent Martun vocata de Nekche*, Cs. II, 511). A soproni Pertel is felcserélte nevét Keresztúrral (1269: *terra Pertel*, 1280: *ad Sanctam Crucem in Pertel*, 1435: *villa Perthel que nunc Kerezthwr vocatur*, uo. III, 614).

Számos esetben a XIII—XIV. század fordulója körüli évtizedekben alakult ki a patrocíniumból eredt helységnév. A baranyai Szentága forrás körül Győr nembeli Óvári Konrád 1295-ben a pálos remeték számára Szent László király tiszteletére egyházat, illetve kolostort alapított, s nekik adta Szentága földet tartozékaival együtt. 1316-ban már Szent László remetéinek falvát említik (*villa heremitarum Sancti Ladyslay*, Gy. I, 388), a XIV. század végén pedig Szentlászló néven fordul elő a birtok (1399: *possessio Zenthlazlou*, Cs. II, 487). A soproni Majád Szentmargitra változtatta nevét (1277: *Mayad*, uo. III, 619; XIV. sz. eleje: *sant Margreten*, GOMBOS III, 1846; 1359: *possessio Mayad in qua est constructa ecclesia Sancte Margarete*, Cs. III, 619; 1415: *Sand Margreten*, SCHWARTZ 149), a győri Rába Szentmihályra — a mai Rábászentmihály — (1269: *possessio Raba*, 1324: *terra Raba alias Szent-Mihály*, Cs. III, 559), a borsodi Vámos Szentistvánra (1273/1435: *Varmus*, 1333: *Scenthstephan*, Gy. I, 815, 806; 1409: *Zenthstefan alio nomine Warmas*, Cs. I, 179), a csanádi Tömpösegyik része Szentmiklósrá (1274/1340: *Tembes superior, in qua ecclesia in honore Sancti Nicolai esset constructa*, 1337: *Scent Mikloustembeseu*, Gy. I, 875; 1495: *Zenth Myklos penes Thempes*, Cs. I, 705), a Fejér megyei Bial Szentkirályra (1290—1301: *Byol*, 1344: *Byol alio nomine Scenthkyral*, uo. III, 320), a soproni Bogyzsló pedig Keresztúrra (1288: *possessio Buguzlou*, 1346: *Kerezthur alio nomine Bogyzlow*, uo. 592).

A XIV. század első évtizedeiben (nagyjából az 1332—1337. évi pápai tizedlajstrom

keletkezéséig terjedő időben) további, patrocíniumból alakult helynevek tűnnek fel a forrásokban. Az észak-erdélyi Vazult ekkor váltotta fel Szentegyed (1315: *Vascul-teleke*, 1318: *de Sancto Egidio*, 1331: *Wazunteluk in qua ecclesia beati Egidii est fundata*, KÁDÁR VI, 326), a Fejér megyei Lovászt Szentmárton — a mai Szalkszentmárton — (1320: *Loaz*, 1324: *Lowazfelde que alio nomine Zenthmarton vocaretur*, Cs. III, 348), a bihari Egyedet Mindszent (1307: *monasterium Egged in honore omnium sanctorum*, 1325: *in monasterio... Mendzenth dicto*, Gy. I, 614), az abaúji Ináncsot (annak egy részét) Szentandrás — a mai Hernádszentandrás — (1310/1437: *Felyanch, in qua ecclesia in honorem Beati Andree apostolifundata colitur*, 1329: *de Sancto Andrea*, uo. 94), a bihari Gyurklakát Mindszent (1291—1294: *Gyurklaka*, 1332—1337: *Mendsent*, uo. 645), a szintén bihari Tornát Boldogasszony (1282/1405: *possessionem Turnea vocatam... in qua in honore Beate Virginis ecclesia esset constructa*, 1311: *possessio Turna*, 1332—1337: *sacerdos de villa Beate Marie*, uo. 605; 1443: *Bodogazonfalwa*, JAKÓ 218). Ezekben az évtizedekben települt a Hén és Fejéregyház földek között épült Szent András templom köré a mai Békésszentandrás falu (1297: *ecclesia Beati Andree apostoli in medio... terrarum Heen et Feyreghaz vocatarum*, 1329/1330/1378: *possessio Zenthonduryas vocata intra metas... possessionis Feyeryghaz, possessio Zenthandreas*, Gy. I, 513).

Emlékeztetni szeretnénk arra, hogy a KNEZSA-féle névtipológia, még ha a XIV. század elejére el is ismerte a patrocíniumból származott helynevek nem jelentős számában történt keletkezését, a pápai tizedjegyzékkel (1332—1337) nagyjából lezárta ilyen típusú helynevek alakulását, s még MIKESY SÁNDOR is csak a XIV. század közepéig tételezte fel a templom védőszentjének nevéből alakult falunevek divatját. Alábbi adataink arra mutatnak, hogy e helynévtípus datálásának zárópontját is módosítanunk kell, hiszen a XIV. század második és harmadik harmadában is szép számmal keletkeztek ilyen földrajzi nevek. A gömöri Méhi határában már 1332-ben szerepel a Szent Iлона egyház földje (*terra ecclesie Sancte Elene regine*, ILA III, 23), s a Szentilona név egy évtized múltán Méhi vagylagos nevévé vált (1343: *Mehy seu Zenthilona*, uo. 19—20). A Fejér megyei Zapakon neve Szentpéterre változott (1331: *Zapakon*, 1346: *Zopokon alio nomine Ogscenthetur*, 1431: *Ogzenpether*, Cs. III, 315). A Győr megyei Pázmánban 1329-ben Szent Imre templomát említik (*possessio Paznan... simul cum ecclesia in honorem Beati Emerici confessoris in eadem constituta*, PRT. II, 366). Pázmán idők folyamán ketté vált, a kisebb rész is önálló községgé alakulva előbb Kispázmánd (uo. 119), majd 1357 után templomáról Szentimre néven szerepel a pannonthalmi apátság birtokai között (1357: *villa Sancti Emerici*, 1389: *Szentemrwh*, Cs. III, 558; ld. LENGYEL 61). A mai Fertőszentmiklóst a XIII—XIV. században Nivegy néven nevezték (1274: *terra Neueg, ecclesia Sancti Nicolai*, 1324: *possessio Nymygh cum ecclesia Beati Nicolai ibidem constructa*, 1376: *Zemikolos*, Cs. III, 631). A Fejér megyei Régen Szenttamással (1325: *Regun*, 1370: *Scethomas*, 1431: *Regenzenthamas*, uo. 350), a szintén Fejér megyei Szerk Szentivánnal (1326: *possessio Zerk prope ecclesiam Sancti Johannis*, 1360: *Zenth Iwanzerk*, 1439: *Zent Iwan alio nomine Zerk*, uo. 347), a győri Urukang ugyancsak Szentivánnal — a mai Győrszentiván — cserélte fel nevét (1254: *Vrucang*, 1404: *Zenthuyan alio nomine Wrukangy*, uo. 558—559). A vasi Pereszteg faluhasadás után jutott a Szentoldrech névhez (1268: *Perezteg*, 1408: *Zenthvltrehperezlege*, 1428: *Zentholdrosfolua*, 1478: *Zentholdor*, uo. II, 784). Turóc megyében számos XIII—XIV. századi oklevél említi a Szent Mihály egyházat (1277: *terre sacerdotis Sancti Michaelis*, 1281: *prope Ecclesiam Beati Michaelis*, 1350/1414: *apud ecclesiam sancti Michaelis*, ÚRHEGYI 26), míg a XIV. század második felére a Szentmihály név a helység jelölésére csúszott át (1368: *Senth Michal vel alio nomine Nodoser*, uo.). A bihari Szentdemetert (1373: *Zenthdemeter*,

JAKÓ 349) a herpályi uradalom „jobbágysaporulata alapíthatta a XIV. század második felében” (uo.). A XII. századi nyitrai Sárköz (1185/1240/1352: *Sarfew*, ÁÜO. VI, 151) a XIV. században Szentpál néven tűnik elő a zobori konvent birtokaként (FÜGEDI: Sz. LXXII, 310). A gömöri Szentsimon (1427: *Zenthsimon*, Cs. I, 147) korábban Hangony néven szerepelt (ILA IV, 84). A XIV. század végi nyitrai Szentvid (1379: *Zenthwyd*, FÜGEDI: Sz. LXXII, 304) határjárása pontosan Kosztolányra (1216/1397: *Costulan*, ÁÜO. XI, 135) illik (FÜGEDI: Sz. LXXII, 304). A veszprémi Endréd 1230—1359 között nyerte el Szentmárk (1230: *capella Beati Marci evangeliste in Endred*, 1359: *possessio Scenmark*, 1444: *possessio Endred alio nomine Zenthmark-wrfeld*, Cs. III, 229), a nógrádi Baba pedig 1246—1416 között Szentersébet nevét (1246/1383: *Baba terra*, CD. IV. 1, 408; 1416: *Baba alio nomine Zenthelsebeth*, 1435: *Zenthersebeth*, Cs. I, 107).

Számos adat igazolja, hogy a templom védőszentjének nevéből a XV. század folyamán is alakultak helységnevek. Ekkor jöhetett létre a zalai Szentiván (1403/1406: *Herbarthfelde*, 1407: *Herbarthfalva alio nomine Zenth Iwan*, 1419: *Zenthiwan alio nomine Herbarfelde*, uo. III, 60), a szatmári Szentmiklós (1391: *Kathool*, uo. I, 477; 1417: *Kathazenthmiklos*, Kathool temploma Szent Miklós tiszteletére volt szentelve, MAKSAI 215), a komáromi Szentkozmadamján (1434: *possessio Telky*, 1436: *predium Zenthkozmadamyan*, 1460 k.: *possessio Thelky alias Zenth Kosma Demyen*, Cs. III, 514), a Fejér megyei Szentbarbara (1434: *Barch*, 1439: *Barch alias Zenth Barbara nuncupata*, 1439: *Barch alio nomine Zenth Barbara Azzon*, uo. 318), a bihari Szentersébet (Szalóksámszonban Szent Erzsébet tiszteletére emelt templom állott; Szalóksámszon a XV. század elejére elnéptelenedett, talán ezt a pusztát nevezték 1445-ben temploma patrocíniumáról Szentersébetnek, JAKÓ 334), valamint a szepesi Szentersébet (1439: *Szentersébet*, Szepesség 243; a Fridman körüli vidék később népesedett be, az itteni községek — így Szentersébet is — csak a XV. század elején alakulhattak ki, ld. uo. 242). Zsigmond király 1427-ben az Al-Dunánál Galambóc várral szemben Szentlászló várát építtette fel (1460: *castrum Zenth-lazlo*, 1462: *castrum Zenthlazlowara*, Cs. II, 96); az erdélyi Szentmihály vár — 1299: *castrum sancti Michaelis*, 1356: *Zentmyhalkewe*, ICZKOVITS 63 — birtokosáról, a Szent Mihályt védőszentjének tartó erdélyi püspökségről nyerte nevét.

Ha néhány kései adat meg is engedi azt, hogy patrocíniumból létrejött helynevek a XV. századon túl is alakulhattak — Turóc megyében XIII-XIV. századi adatok szerint már állt az a Szent Mária egyház (1258/1639: *montem qui est sub Ecclesiam Virginis gloriosae*, 1331: *in ecclesia beate Virginis de monte...ipsius Ecclesie beate Virginis*, ÚRHEGYI 25), amely azonban csupán XIX. század eleji adat szerint vált a helység névadójává (L.: *Szent Mária*, uo.), a Pozsony megyei Szentersébet neve csak a XVII. századi forrásokban bukkan fel (MAKKAI: Sz. LXXXI, 130) —, a kútfők mégis amellett vallanak, hogy ez szórványos, elszigetelt jelenség maradt, s a templom védőszentjének nevéből inkább csak a XV. század elejéig keletkezhetek földrajzi nevek. Nem vitás, ez a helynévtípus is a formáns nélküli helynevek csoportjába tartozik, tehát a legszorosabb kapcsolatban áll mind a pusztá személynévből, mind a törzsnévből alakult földrajzi nevekkel. Márpedig éppen az imént alapítottuk meg, hogy a pusztaszemélynév helynévvé válása az egész magyarlakta területen legalábbis a XIV. század közepéig-végéig eleven volt. Az a körülmény, hogy nagyjából ugyanezen időig (a XV. század elejéig) keletkezhetek nagyobb számban pusztá patrocíniumból származó földrajzi nevek, kölcsönösen megerősíti mindkét keltezt. Nem számítva itt és most a törzsnévi helyneveket, összefoglalóan azt mondhatjuk: a formáns nélküli helynevek — akár a személynévből, akár a templom védőszentjének nevéből alakultak képző vagy utótag nélkül — számottevő nagyság-

rendben a XI. század elejétől a XIV—XV. század fordulójáig keletkeztek, nagyjából tehát addig az időig, amit a magyarországi falurendszer terjedőben, kiteljesedőben volt, s bár létrejöhettek ilyen helynevek később is, a XV. század elejétől kezdve e típus jelentős mértékben visszaszorult, s többé már nem ez adta meg a magyar helynévadás karakterét.

IV. -I KÉPZŐVEL ALAKULT HELYNEVEK

Az *-i* képzővel alakult helynevek kronológiáját több munkájában KNIEZSA ISTVÁN kísérelte meg tisztázni. 1943-ban így összegezte vizsgálódásai eredményeit: „Az *-i* képzős helynévtípus csak aránylag nagyon rövid ideig volt eleven, azért kor-meghatározó jelentősége igen nagy. Az egész országra vonatkozó kutatásaim szerint ez a típus a XII—XIII. század határán túl már nem keletkezett, viszont a XI. század közepe előtt sem kezdődhetett, mert sem a kétségtelenül a XI. század közepéig beköltözött népek (*böszörmények, kálizok, besenyők*) nevéből, sem pedig pogánykori magyar személynévekből ilyen típusú nevek nem alakultak. Az *-i* képzős helynevek tehát a XI—XII. század folyamán keletkeztek” (Keletmo. 124—125). Ez a megállapítás csak a személy- és népnévekből, illetve foglalkozást jelentő szavakból származó, *-i* képzővel alakult helynevek tanúságán alapult. Maga KNIEZSA is csupán 1949-ben hívta fel a figyelmet arra, hogy a kutatók eddig nem foglalkoztak a térszíni formák neveiből, növénynevekből és egyéb szavakból alakult hasonló képzésű helynevekkel. Ezek megvizsgálásának eredményeképpen megerősítette korábbi tételét: „E névtípus...divatja a XI—XII. században tartott”, ugyanakkor bizonyos mértékig módosította is azt: „meg kell engednünk, hogy ilyen típusú nevek e koron túl is alakulhattak, kétségtelen, hogy zömük a XIII. század közepe előtt keletkezett” (KNIEZSA: MNy. XLV, 100, 107). BÁRCZI GÉZA a KNIEZSA által 1949-ben nyitott úton lépett tovább: a növénynevekből, természeti formákból stb. *-i* képzővel alkotott helynevek szerinte „a XI—XIII. században keletkeztek, e korszak után ilyen típusú nevek elvértve ha születnek”, míg más helyütt úgy foglalt állást, hogy a természetes földrajzi nevekben és a személynévekből keletkezett földrajzi nevekben gyakori *-i* képzővel alakult helynevek a „XI. század vége és a XIII. század közepe közötti időre jellemzők... a XIII. század második felétől már újabb ilyenek nem alakulnak” (BÁRCZI 149, 157). A kutatás más iránya azonban 1949 előtt szükségképpen (ILA II, 432, IV, 115 stb.; MAKKAJ: Sz. LXXXI, 113), 1949 után önkényesen KNIEZSA 1943. évi merev keltezését fogadta el, azaz a XII—XIII. század fordulójával lezárta az *-i* képzős helynevek kialakulása korát (MIKESY: Veszpr. ht. lex. 125, 256, 305, 309, 324; 367, de vö. 212; SZABÓ, Falurendszer 138; MEZŐ—NÉMETH 40, 69 stb., de vö. 12). Maga KNIEZSA ISTVÁN is 1958. évi előadásában tovább merevítette korábbi tételét: „Ez a típus valamikor a XI. század közepe táján keletkezhetett..., mert pogánykori személynévekben még nem szerepel, de a XII. század vége előtt... már elenyészik” (KNIEZSA: Névt. Vizsg. 20).

Ami a helynévtípus kezdeteit illeti, különös nehézséget jelent az a körülmény, hogy legalábbis a XI—XII. században az *-i* végű földrajzi nevek *-i*-je többféle eredetű. Kézenfekvő arra gondolni, hogy az esetek jelentős részében a korai helynevek szóvégi *-i*-je tövégi magánhangzó lehet, főleg a *-d* képzős nevekben, hiszen a *-d*-vel alkotott relatív tövekben a szóvégi magánhangzó viszonylag sokáig ellenáll a lekopási folyamatnak (D. BARTHA, Nytud.Ért. XLII, 41). Így bizonyosan tövégi magánhangzó-nak kell minősítenünk a szóvégi *-i*-t az alábbi helynevekben: 1061/1257/1377: *Kosdy*,

TBpM. XVI, 54; 1156: *Cundi*, Sz. LXXIII, 181. Lehet a szóvégi *-i* kicsinyítőképző is (amelyből a korábbi kutatás a birtokképző *-i*-t származtatta: SZINNYEI, Magyar nyelvhasználat. Bpest, 1927.⁷ 100—101), mint pl. 1113: *Zemey*, Kálmán 57, ahol a név *-ei* vége *-y* kicsinyítőképzőnek is minősíthető (KNEZSA: MNy. VI, 13). MELICH JÁNOS, majd PAIS DEZSŐ tisztázta, hogy a helynevekben szereplő *-i* (eredetileg diftongusos *-i*) a köznevekben lévő *-i* birtokképzővel (nomen possessi képzővel) azonos, s ez az *-i*~*-é* képző a lativusi *-é*-ből eredt (MELICH: MNy. X, 156; PAIS: MNy. XXXII, 110; ld. még D. BARTHA, A magyar szóképzés története. Bpest, 1958. 121—122). Amikor az alábbiakban az *-i* képzővel alakult helynevekről teszünk említést, minden esetben csak az *-i* nomen possessi képzővel keletkezett földrajzi neveket tartjuk szem előtt.

A korai, XI—XII. századi adatokban rendkívül nehéz a különféle eredetű szóvégi *-i* hangok biztos minősítése. BÁRCZI GÉZA szerint „régí adatainkban...néha nehéz eldönteni, mikor van kicsinyítő képző és mikor nomen possessi *-i* képző” (TihAI. 142). KNEZSA ISTVÁN pl. a fent említett 1113: *Zemey* adat *-ei*-jét egyaránt elképzelhetőnek tartotta kicsinyítőképzőnek vagy birtokosképzőnek minősíteni (KNEZSA: MNy. VI, 13). BÁRCZI GÉZA az +1093/1274/1365/1399: *Oduary* adatot az *-i* nomen possessi képzős helynevek között sorolja fel, de megjegyzi, hogy a földrajzi név „*-y*-ja lehetne tövéghangzó” (BÁRCZI 157). Éppen ezért bizonytalan a legkorábbi, *-i* birtokképzőt tartalmazó helynév meghatározása is. BÁRCZI GÉZA 1958-ban *-i* képzővel alakult helynévnek minősítette az 1093: *lazii* (PRT I, 591) adatot, ahol a kettős *i* jel nem teszi valószínűvé a tövéghangzói minősítést. KNEZSA ISTVÁN 1949-ben a térszíni formák neveiből, növénynevekből és egyéb szavakból *-i* képzővel alakult helynevek sorában az alábbi XI. századi földrajzi neveket említette meg: +1075/+1124/+1217: *Sari*, MES. I, 55; +1086/XIII.: *Arqui*, PRT. VIII, 272; +1093/1274/1365/1399: *Oduary*, uo. X, 497; 1093: *lazii*, uo. I, 591 (KNEZSA: MNy. XLV, 100—107, passim), míg 1960-ban ugyancsak KNEZSA a típus első adatát az 1113: *Crali* (Kálmán 56) adatban jelölte meg (KNEZSA: Névt. Vizsg. 20).

Az *-i* képző helynevek végén már a biztosan XI. század eleji adatokban is fel tűnik: 1002/+1257: *villa Fyley*, *villa Aussy*, SZENTPÉTERY 61; 1009/+1205—1235/1350/1404: *Zemogny viculus primus terminus*, KOLLER I, 66. E példák egyikében-másikában — elsősorban a *Fyley* alakban — a szóvégi *-i* esetleg nomen possessi képzőnek ítéltető. A hamis XI. század eleji pécsváradi oklevélben is akadunk olyan *-i* végű helynév nyomára, amely éppen a kettős *i* miatt nagy valószínűséggel birtokképző *-i*-nek minősíthető: +1015/+1158/1323/1403: *terminatur...a septemtrione Ruzii* VMO. I. 4, 575. Hamis vagy gyanús hitelű XI. század végi oklevelek biztos példát adnak az *-i* nomen possessi képző helynevekben való előfordulására: +1075/+1124/+1217: *uilla kouachi*, MES. I, 54; +1082: *villa Apatj*, *predium Clety*, HO. IV, 5, 7. A hiteles oklevelek 1086-tól kezdődően kétségtelen adatokat szolgáltatnak az *-i* birtokképzővel alakult helynevekre: 1086/1130—1140: *ad terminum Nemti*, PRT. VIII, 269; 1093: *praedium...lazii*, *Cletii locus*, uo. I, 591, 592; 1113: *Crali villa*; *saltus Debrei* (vö. KNEZSA: MNy. VI, 8); *piscina, que vocatur Archi*, Kálmán 56, 57; 1135/1262/1566: *Pauli praedium*, CD. VII, 5, 103; 1141—1146/XII.: *predium Chitary*, MKSz. I [új folyam], 15; 1156: *uilla teluki*, Sz. LXXIII, 170; 1177/1500 k.: *inde ad Scily*, *villa Pyspeky*, LK, XXXIII, 215, 217; 1181/1288/1366/XVI.: *piscina Mesteri*, RA. 133. sz.; 1182—1184 k./1418: *Apati*, III. Béla 16; 1192/1394: *Cheuzy*, *Wosokerequi*, ÁÜO. XI, 62; 1193: *Querequi*, *Quereki*, ÓMO. 53. 58 stb. A fentiek alapján nem szabad kizártnak tartanunk, hogy *-i* képzővel alakult helynevek már a XI. század legelején (illetve a X. század legvégén) alakultak, s ez a folyamat felerősödve folytatódott a XI. század második felében és a XII. században.

Azt persze nem szabad gondolnunk, hogy az *-i* képzős helynevek elterjedése gyors ütemű és egyenletes területi elosztású lett volna. Az a körülmény, hogy *-i* nomen possessi képzős helynévre sem az 1055. évi tihanyi, sem az 1121. évi almádi, sem pedig az 1138. évi dömösi oklevélben (SZABÓ D. 49—50) nincs biztos példánk, nemcsak ezt igazolja, hanem elgondolkodásra int abban a vonatkozásban is, hogy az *-i* képzős helynevek divatjának fénykora a XII. század volt-e.

A következőkben azt tesszük vizsgálat tárgyává, hogy hol húzható meg az *-i* képzős helynevek keletkezésének záróhatára. Vizsgálódásokat több irányban folytattunk. Néhány esetben a *névadó személyének*, *korának* ismerete vezet nyomra. A Bodrog megyei Gergelyi (1364: *Gergury*, Zichy O. III, 244) névadója az az Ákos fia: Gergely volt, akinek földje 1192-ben szerepel (1192/1372/1425: *ad terram Gregorii filii Acus*, Gy. I, 243, 718). II. András király 1217. évi oklevele szerint Botch fia: Tamásnak cserébe nógrádi várföldet adott egy korábban adományozott, az adományozás idejében lakatlan szepesi területért, amelyen Tamás saját költségén két nagy falut alapított (1217/1230: ÁÜO. VI, 139—140). E falvak a XIII. század elején Tamás falujaként (1229: *de villa Thome*, uo. 477), a század közepétől kezdve Tamási néven fordulnak elő (1261/1417: *duas villas Thamasy*, HO. VIII, 84; 1320: *Keeth Tamassy*, CD. VIII. 2, 264). A szepesi „Tamásit kétségtelenül ezen Tamás által alapított községnek kell tartanunk” (Szepesség 89). Az abaúji Petri — a mai Hernádpetri — (1296/1364: *villa Petry*, Gy. I, 132) attól a Hoult fia: Pétertől vette nevét, aki 1234-ben még Garadna néven birtokolta a falut (1234/1243: *villa Petri filii Hoult videlicet Gradna*, uo.). A soproni Petri — a későbbi Alsópéterfalva — (1376: *possessio Petrik*, 1415: *terra...Petry*, 1431: *possessio Petri*, Cs. III, 624) névadója az a Chune fia: Péter volt, akinek házát 1245-ben Bogyoszló, a későbbi Németkeresztúr határjárásában említik (*usque domum Petri filii Chune*, SO. I, 20). A baranyai Pályi (1330: *Pauli*, AO. II, 490—491, 494) nevét attól a Csaba fia: Pálról nyerhette, aki a XIII. század második felében élt (Gy. I, 292). Egy másik Pályi — a mai szatmári Ópályi — (1294: *Pauli*, MEZŐ—NÉMETH 97) nevét XIII. század végi birtokosától, Kozma fia: Páltól kapta (MAKSAI 189; MEZŐ—NÉMETH 97). A névadó személy korának vizsgálata tehát arra mutat, hogy *-i* képzős helynevek biztosan keletkeztek a XIII. század teljes időszakában.

Számos esetben *településtörténeti szempontok* segítenek az *-i* képzős helynevek létrejöttének keltezésében. A szatmári Türistvándi 1181-ben e néven még nem létezett, s mivel első ízben 1344-ben bukkan fel (*Isthfandi*, MAKSAI 150), jogos a feltevés, hogy a XIII. században alakult, s a Szentmagocs nemzetség egyik XIII. századi István nevű tagjáról kapta nevét (uo.). Régen 1177. évi határjáró leveléből úgy látszik, hogy a bihari Paptamási akkor még nem állott fenn; mivel róla az első adat a XIII. század utolsó évtizedében ismert (1291—1294: *Tamasy*, Gy. I, 673), e Tamási a két időpont (1177—1291) között jött létre (JAKÓ 361). A szintén szatmári Mikola 1216. évi határjárása Egri helyén csak a ma is élő Nagyegre folyónevet közli (1216/1391: *Nog-Egre*, CD. VII. 3, 19—20), lakott hely tehát itt ekkor még nem volt. A paták adta át nevét a következő században mellette megtelepülő Egri (1339: *Egry*, MAKSAI 132—133) nevű falunak (uo.). Sellye XIII. század eleji (1211., 1214. és 1223. évi) határjárásai (PRT. I, 622, 629—630, 659—660) még nem tartalmazzák Deáki nevét. Első ízben egy 1226. évi oklevél említi Sellyében — mások mellett — a klerikusok két faluját (*In Sala...due ville clericorum*, uo. 681), amelyek közül az egyik bizonyosan Deákit takarja. Egy 1237. évi diploma már nyolc falut sorol fel Sellye prédiumon, köztük az egyik az e néven elsőként szereplő Deáki (*Dyaqui*, uo. 783), amelyik tehát a XIII. század első negyedében alakulhatott. A szepesi Répás erdő 1278-ban bukkan fel, ekkor területén még egyetlen falu sincs megnevezve. Az erdő

irtása lassan haladt, Répás még 1311-ben is csak mint birtok ismeretes. 1323-ban már két falu, *Keeth Repach* állt ott. Részben szintén Répás területén alakult ki a XIV. század közepén feltűnő Ivánosi is (1343: *Kyryk alio nomine Iwanosi*, Szepesség 159—161). Az ugocsai Akli falu (1323: *Okly Ugocsa* 271) bizonyval nem a XIII. században, hanem a XIV. század elején keletkezett (uo.). A szatmári Martoniról (1357: *possessio Martuny*, MEZŐ—NÉMETH 59) MAKSAI FERENC úgy vélekedett, hogy a „XIV. századnál nem lehet sokkal régibb település” (MAKSAI 174, vö. MEZŐ—NÉMETH 59). Mindenesetre 1445. évi oklevél Martonit Jánosi és Hodász határain belül fekvőnek mondja (*predium Martoni...intra metas possessionum Janusy et Hodaz*, uo.). A nyitrai Vendégit (1329: *possessio Vendegy*, AO. II, 396) a Hontpaznan nembeli Becsend és utódai telepítették a XIII. század második felében, illetve a XIV. század elején (FÜGEDI: Sz. LXXII, 315—316). Az abaúji Litéri (1323/XIV.: *Literi*, Gy. I, 117) bizonyval kevés első előfordulása előtt Idából hasadt ki (DRASKÓCZY: XII. Országos Tudományos Diákköri Konferencia. Társadalomtudományi Szekció. Debrecen, 1975. 156). Településtörténeti tények és megfontolások tehát egyértelműen arra mutatnak, hogy -i képzős helynevek nemcsak a XIII. század folyamán, hanem még a XIV. század első évtizedeiben is keletkezettek.

Érdekes komoly figyelemre méltatni az -i képzős földrajzi nevek létrejötte időhatárainak kijelölésekor az *Apáti* (<'apáté') helynevek tanúságtételét. E helynevek apátsági birtokokat jelölnek (pl. 1416: *possessio...abbatis...Apathy vocata*, Cs. II, 240), s ama körülmény folytán, hogy a korábbi középkorban az írás az egyház (így az apátságok) monopóliuma volt, viszonylag gazdag okleveles anyag áll rendelkezésünkre az apátságok birtokaira nézve is. Átlagosnál jobban szemmel tudjuk tehát ily módon kísérni az Apáti helynevek kialakulását. Aszázdi apátság 1067 körül megkapta a borsodi Szíhalom (1067 k./1267: *Scenholm*, ÁÚO. I, 24) részét, amelyet 1261-ben már Apátinak (1261/1271: *Apati*, Gy. I, 752) neveztek. Ez az Apáti tehát az 1060-as és az 1260-as évek között eltelt két évszázad alatt nyerte el apátsági birtokra utaló nevét. Hasonlóan tág időközben tudjuk elhelyezni a Trencsén megyei Apáti nevének kialakulását is: 1143-ban még Szenthipolit (azaz a zabori apátság) trencsényi falujának írják (*Ville [gen.] Trenciniensis sancti Ypoliti*, Kálmán 59), Apáti neve csak a XIV. század végén bukkan elő (1378: *Apaty*, Trencsén vm. 95). II. Géza hat ház jobbágyot adott a bihari Tarcsán (1163—1173/1520 k.: *villa Thorsa*, Gy. I, 673) a szentjobbi apátságnak, földjük viselhette utóbb az Apáti nevet, amely tehát a XII. század vége és a XIV. század eleje közötti időben alakult ki (1326/1327/XVIII.: *possessio Apaty*, uo. 594). Más esetekben szűkebb időközt tudunk megállapítani az Apáti helynév keletkezése idejéről. A barsi sosoldi királyi uradalom egy része 1075 óta garamszentbenedeki apátságé, s még 1209-ben Sosoldban lévőnek írják az apátság földjét (+ 1075/ + 1124/ + 1217: *terra in Susolgi*, 1209: *terra in Susolgi*, uo. 425), 1253-ban viszont már feltűnik az Apáti név (*terra Apatj ecclesie Sancti Benedicti de Grana*, uo.), amely tehát a XIII. század első felében jött létre. Hasonló időre keltezhetjük a somogyi Apáti — a mai Kisbárapáti — nevének kialakulását is; 1055-ben még Disznónak (*gisnav locus...iuxta fizeg*, TihAl. 10), 1211-ben pedig a mellette folyó vízről Füzeznek (*villa Fuzegy*, PRT. X, 512) nevezték, a Disznóval vagylagos Apáti nevű első ízben csak 1267-ben fordul elő (*predium et villa de Gesnov vel Apaty iuxta Fycog*, uo. 526). Ugyancsak a XIII. század első felében nyert Apáti nevet a tihanyi félsziget régi, Tihany nevet viselő faluja. E falu neve kezdetben nem különbözött a (fél)sziget nevéől, Tihanytól, még 1211-ben sem említik a falu külön nevét (1055: *in loco qui vulgo dicitur tichon*, TihAl. 8—9; 1211: *in monte Thichon*; *in loco, qui vulgo dicitur Tychon*, PRT. X, 502, 503). A tatárjárás után felépült a tihanyi vár, a vár alatt házak települtek, a révnél Újlak néven falu jött létre. Most már meg kellett

különböztetni az apátság régebbi faluját Tihany félsziget újabb településeitől; Tihany neve a várra, a monostorra és a közelükben újonnan keletkezett kis településre ment át, a régi falut pedig, amelynek jövedelme kizárólag az apátot illette, Apátinak nevezték el (uo. 244—245), s az Apáti név első ízben 1267-ben bukkan elő (*villa Apaty et insula, que appellatur Thyhan*, uo. 526; 1276: *quedam villa ipsius monasterii Apathy nuncupata*, uo. 537). A zalai Apáti — a mai Kisapáti — a XIII. század elejéig Hegymagas alakban szerepel (1093: *Vgmogos*, uo. I, 592; 1216: *Higmogos*, uo. 640), a Hegymagason létrejött Apáti falu legkorábban 1222-ben fordul elő (1222: *homines abbatis in villa Apaty in Higmogos*, uo. 666), de az új elnevezés még sokáig nem állandósult: 1226-ban a Hegymagas (*in Hygmogos*, uo. 681), 1237 körül a Hegymagas vagy Apáti (*in predio Hegmogos, quod alio nomine dicitur Apati*, uo. 779), 1238-ban ismét a Hegymagas nevet (*Hegmogos*, uo. 759) olvassuk a forrásokban. Még 1413-ban is vagylagosan szerepel a Hegymagas az Apáti névvel (*Hegmagas alio nomine Apaty*, Cs. III, 59), mígnem az újkorban Hegymagas is, Kisapáti is egy-egy községet jelöl. A komáromi Apáti a XIII. század közepe és a XIV. század eleje közti időben nyerte nevét. Korábban Dinnának nevezték (1093: *Dinna praedium*, PRT. I, 591; 1216: *ecclesia... Sancti Martini in Dina*, uo. 640), még 1237 körül is e néven tűnik fel (*praedium Digna*, uo. 777). Apáti néven 1334-ben bukkan felelsőízben (uo. II, 110, ld. még uo. I. 269—270). A honti Nénye 1135 óta a bozóki apátságé (1135/1566: *Nena*, BAKÁCS 160), e néven találjuk 1243-ban is (*Nene*, uo.), amikor — nyilván egy részét — IV. Béla király eladományozza. Nényének az apátság kezén maradt része (Alsónénye) a XIII—XIV. század fordulóján Apáti nevet nyert, amely fokozatosan kiszorította a régi Nénye nevet (XIV. sz. eleje/1407: *Nyenye alio nomine Apaty*, 1302/1390: *Apaty*, 1386/1388: *Apathy intra metas Alsonyenye*, 1397: *Nyenie nunc Apathy*, uo. 84). A nyitrai Vicsáp 1247-ben várföldként került eladományozásra, Vicsápapáti — melyre a legkorábbi adatot 1389-ből ismerjük — később alakult ki (FÜGEDI: Sz. LXXII, 309). A gömöri Apáti 1251-ben még Szuha néven fordul elő (Zwba, ILA II, 59), Apáti neve első ízben 1282-ben tűnik fel (1282/1351: *Appaty*, HO. VIII, 226), tehát a XIII. század második felére esik az Apáti név kialakulása. Az abaúji Zsup földre (1261: *Supch*, Gy. I, 158) az 1280-as években a széplaki apát emelt igényt, melyet Apáti néven az ő monostorának mondott, de bizonyítéka nem lévén, elutasították (1286: *superfacto possessionis Supch... sub nomine Apati*, uo. 158—159; eszerint tehát a helynév önmagában nem jelentett bizonyítékot). Mindenesetre az Apáti név a XIV—XV. században állandósult (1329/1330/1407: *Apatifeulde*, uo. 158; 1453: *Sup alio nomine Apathy*, Cs. I, 203), hogy azután az újkorban Zsupapáti néven pusztának váljon névadójává. A bodrogi Apáti — a mai Apatin — a XIV. század elejéig hol Aranyán (1090 k.: *in Aureo loco*, PRT. X, 496; 1327: *Aranyan*, Gys. I, 706), hol Besenyő (1211: *villa Beseneu*, PRT. X, 509, 510) néven szerepel. Apáti néven csak a XIV. század közepe felé említik első ízben, amikor vagylagos neveként a szintén -i képzővel alakult Nagyráki tűnik fel (1337: *villa Appati alias Nodyarki*, Gy. I, 706). Nagyráki is új helynévi alakulás a XIV. század első felében, ugyanis az Apáti falu helyén állt Besenyő falu 1211. évi határjárásában még csak a későbbi falunak vagylagos nevet adó nagy árkot említik (*ad fossam magnam*, PRT. X, 510). A Zala megyei Almádot, ahol már a XII. század elején monostor létesült, csak a XV. században nevezik Apátinak (1121/1420: *locus, qui vocatur Almad*, MNy. XXIII, 362; 1249: *Almad*, 1449: *Almad*, 1453: *Almad*, Cs. III, 18; 1468: *Monostorapathy*, uo. 28; 1477: *Almad*, uo. 18; Almád és a mai Monostorapáti azonosságára ld. SZENTPÉTERY: MNy. XXIII, 366). A barsi Bálványon 1075 óta birtokolt földet a garamszentbenedeki apátság (+ 1075/+ 1124/+ 1217: *Balwan*, Gy. I, 427), de még 1331-ben is e néven említi oklevél (*Balwan*, uo.). Apáti nevét csak ezt követően nyerte. A nyit-

rai Livina apáti a XII. században még más néven szerepelt (1113: *Debokan*, Kálmán-58), újabb nevét később kapta (ŠMILAUER 95). Apáti helyneveink kialakulás-történetét tehát egyértelműen azt bizonyítja, hogy *-i* képzős helynevek szép számmal jöttek létre a XIII–XIV., sőt elvétve még a XV. században is.

Ezt a megállapítást más módon, egyes helységek *-i* képzővel másodlagosan alakult neve keletkezési idejének meghatározásával is bizonyítani tudjuk. A XIII. század eleji bihari Akjelvására (1203/1342/1356/1477: *fora...de Akyel*, Gy. I, 592) a század végén már Vásári néven szerepel (1290/1422: *terra, villa Vasary*, 1295: *duas villas Wasari*, uo. 690). Az 1286-ig csak Németi alakban előforduló Hont megyei falu neve (1246/1293: *Nympti*, BAKÁCS 159) a XIII. század végén — talán a németek közé történt szláv bevándorlás hatására — rövid ideig Tótival váltakozik (1286: *Thouty*, 1291: *Nymphthy aliter Thoti*, 1291: *Nymphthy seu Tothy*, 1293: *villa Thoyth*, uo.), de végül is a Németi alak állandósult (uo. 160). Az abaúji Szekeres faluba (1255: *villa...Zekeres*, Gy. I, 146) a tatárjárást követően feltehetőleg szepesi németek költöztek, ezzel magyarázható a falu Szepesi vagy Szepsi alakban feltűnő új neve (1267: *populi de Scepusy*, 1331: *Zekeres sive Sepsí*, uo. 146–147). A szintén abaúji Zsebes föld (1248/1366: *terra Zebus*, uo. 158) egy része vagylagos neveként csak a XIV. században bukkan fel a Füzi elnevezés (+ 1262 [XIV.]: *possessio inferior Zebes vocata, que alio nomine Fizy muncupatur*, uo.; 1338: *Olzebus alio nomine Fizy*, Cs. I, 221). A bihari Ősi (1261/1350: *Ewsy*, Gy. I, 649) vagylagos neveként a Teleki név szintén csak a XIV. században tűnik elő (1341: *Ewsy alio nomine Teluky*, JAKÓ 313). A hevesi Szentgyörgy alternatív neve, Pályi a XV. században szerepel (1480: *Mezewzenthgyergh alio nomine Paly*, Cs. I, 70), hasonlóan mint a zempléni Liszka — a mai Olaszliszka — -olaszi utótaggal összetett neve (1332–1337, 1461: *Lizka*, 1483: *Lyzkaolazy*, uo. 337) vagy a győri Szutor (1368: *Zutur*, uo. III, 560) vagylagos Baráti elnevezése (1425: *Zwtor alio nomine Barathy*, uo. 546).

Hogy *-i* képzős helynevek tömegesen keletkeztek a XIII. század elejétől, azt továbbiakban újabb módon tudjuk bizonyítani. Régóta ismert, hogy az *-i* végű helynevek jelentős részében az *-i* képző másodlagos alakulás, eredetileg *-i* nélküli alakban szerepeltek. Ám amikor MOÓR ELEMÉR azt állapította meg, hogy az *-i* képzős helynevek között „sok...az analogikus név is, amelyek ti. eredetileg nem voltak *-i* végződésűek, hanem azt csak más helynevek mintájára vették fel az idők folyamán” (MOÓR: NNy. VIII, 112), alapjaiban tévesen ítélte meg a helyzetet, hiszen a tipikust tette meg analógia útján keletkezettnek, s azt minősítette az analógia kiindulópontjának, ami még az *-i* képzős földrajzi nevek kialakulása időszakában atipikus volt. Alábbi példáink meggyőzően igazolhatják, hogy *-i* képzős helynevek tömegesen létrejöttek a XIII–XV. században. Először azokat az adatokat soroljuk elő amelyek az *-i* képző XIII. századi eleven voltát mutatják a helynevekben. Somogy megye: 1193: *berk*, ÓMO. 58; 1229: *Berky*, Cs. II, 593. Bodrog megye: 1226/1330/1407: *portum, qui dicitur Paul*, CD. VI, 2, 363; 1270/1350: *Pali*, Gy. I, 725. Abaúj megye: 1248/1366: *villa Paul*, 1280: *terra Pauly*, uo. 133. Bihar megye: 1235/1550: *Lomb*, 1282: *Lombi*, uo. 640. Borsod megye: 1273/1372/1377: *Martun*, 1283/1464: *Mortuny*, uo. 787. Bereg megye: 1261/1350: *Pop*, 1284: *Popy*, uo. 546. Arad megye: 1278/XVIII.: *silvam...Ménés*, 1302: *vineam...in monte Macra supra villam Menesy*, uo. 181. Győr megye: 1266: *Brath*, 1311: *Barathy*, Cs. III, 545. Szabolcs megye: 1221/1550: *villa Petur* (az 1221/1550: *villa Petri* adat Petrije a Petrus genitívusos alakjaként is értékelhető), 1318: *Peturi*, MEZŐ—NÉMETH 105. Bihar megye: 1219/1550: *Er*, 1326: *Eery*, *Ery*, Gy. I, 615. Borsod megye: 1261/1271: *villa Poph*, 1332–1335: *Popi*, *Papi*, uo. 799. A következőkben azokat az adatokat adjuk közre, amelyek tanúsága szerint az *-i* képző a XIV. században jelent meg a földrajzi névben. Szatmár

megye: 1298: *Janus*, MEZŐ—NÉMETH 59; későbbi adatai: *Juanusy*, *Iwanusy*, *Janusy*, *Janosy* stb., MAKSAI 152. Szatmár megye: 1277: *terra Saul*, 1325: *Saulyn*, MEZŐ—NÉMETH 114. Szatmár megye: 1325: *Jaromtheleke*, későbbi adatok: *Jarmy*, *Jarmutelek* stb., MAKSAI 153 (erről a példáról még a merev tipológiát alkotó KNEZSA ISTVÁN is elismerte: „A mai *Járm* alak, úgy látszik, későbbi, mint a *Járomtelke*”, KNEZSA: MNy. XLV, 103). Bihar megye: 1323: *de Nog Myhal*, 1326/1327/másolat: *in Nog-myhaly*, Gy. I, 644. Baranya megye: 1329: *Juanus*, 1329: *Juanusy*, Cs. III, 431. Baranya megye: 1292—1297: *Pol*, 1331: *Paly*, *Pali*, Gy. I, 355. Vas megye: 1332: *Mestur*, 1332: *Mestury*, Cs. II, 775. Pozsony megye: 1256 (a dátumra ld. MAKKAI: Sz. LXXXI, 129): *villa Puspuk*, HO. III, 19; 1339/1339/1399: *terram Pyspiky archiepiscopi*, AO. III, 500. Baranya megye: 1330: *Balath*, Gy. I, 278; 1341: *Balathy*, Cs. II, 470. Bihar megye: 1333: *Komad*, Gy. I, 635; 1351: *Kumady*, JAKÓ 281. Hont megye: 1353: *Daras*, 1353: *Darasy*, BAKÁCS 105. Sopron megye: 1299: *possessio Mihál*, 1359: *Mihaly*, Cs. III, 620. Somogy megye: 1331: *Barad*, 1369: *Barathy*, uo. II, 589. Hont megye: 1337/1404: *Gyurk*, 1351: *Gyurky*, BAKÁCS 121. Bodrog megye: 1331/1360: *Kend*, Gy. I, 722; 1391: *Kengy*, Cs. II, 203. Zala megye: 1260: *terra de Petur*, HO. VI, 107; 1407: *Petry*, *Pethry*, Cs. III, 94. Sopron megye: 1375: *Zeek*, 1388: *Zeky*, uo. 630. Hont megye: 1354: *Baraath*, 1409: *Baraty*, BAKÁCS 88. Vas megye: 1360: *Molnar*, 1411: *Molnary*, Cs. II, 777. Torontál megye: 1332—1337: *Arad*, 1440: *Arádi*, uo. 126. Hont megye: 1346: *Bogath*, 1444: *Bogaty*, BAKÁCS 93. Számos példa igazolja, hogy *-i* képző a XV. században is járult helynevekhez. Zemplén megye: 1391: *Also Bereczk*, 1425: *Bereczky*, Cs. I, 343. Vas megye: 1410: *Kys Symon*, 1428: *Symony*, uo. II, 793. Fejér megye: 1433: *Halom*, 1433: *Halmi*, uo. III, 330. Fejér megye: 1435: *Polgaar*, 1435: *Polgary*, uo. 343. Hont megye: 1346: *Kanturfeulde*, 1444: *Cantory* E., BAKÁCS 131. Somogy megye: 1416: *Magas*, 1446: *Magasy*, Cs. II, 626. Csanád megye: 1450: *Terem*, 1458: *Theremy*, uo. I, 705. Pest megye: 1390: *Alberth*, 1469: *Alberthy*, uo. 25. Szabolcs megye: 1454: *Byr*, 1470: *Byry*, uo. 511. Trencsén megye: 1393: *Banfolua*, 1474: *Bany*, Trencsén vm. 96. Békés megye: 1418: *Kerek*, 1475: *Kereki*, Cs. I, 652. Valkó megye: 1395: *Sabowch*, 1477—1478: *Szabolczi*, uo. II, 350. Veszprém megye: 1396: *Sandor*, 1478: *Sandory* E., uo. III, 249. Szabolcs megye: 1454: *Polgar*, 1484: *Polgary*, uo. I, 524. Veszprém megye: 1343: *Gureger*, 1488: *Geghery*, 1488: *Gergyely*, uo. III, 231. Trencsén megye: 1410: *Pisspek*, 1491: *Pyspeky*, Trencsén vm. 178. Zala megye: 1389: *Mark*, 1524: *Marky*, Cs. III, 81. A helyhiány — itt és másutt is — meggátolt bennünket abban, hogy példatárunkat mélységében teljesebbé tegyük, azaz hogy egy-egy helységre általában két adatról többet is hozzunk. Ez a sűrítés bizonyos tévedések forrása lehet. Nincs általában arról szó, hogy az első *-i* képzős alak felbukkanása rögtön uralkodóvá tette volna ezt a formát, s egy csapásra megszüntette volna az *-i* nélküli alakot. A példák jelentős részében az átváltás az *-i* nélküli formáról az *-i* képzős alakra hosszabb időszak eredménye volt, olykor évszázadokat fogott át. Mi inkább az átváltás „pillanatát” igyekeztünk megragadni (ezért közöltük az első, általunk ismert *-i* képzős alakot, illetve az ezt közvetlenül megelőző *-i* nélküli formát), semmint a típusváltást retardáló és kezdeményező helynévi formák harcának hosszú folyamatát.

Magunk *analógiás úton* alakult *-i* képzős helyneveket csak a XV. század utáni időben tételezünk fel. Alig néhány ilyen példát említhetünk. A somogyi Zamárdi — egyetlen XIII. századi adatot leszámítva (1211: *stagnum, piscina Somardy*, PRT. X, 516; de vö. ugyanott: *piscina, terra Somard*) — 1470-ig egyetlen esetben sem fordul elő *-i* képzővel (Cs. II, 657). A Sopron megyei Pásztorinak a XV. század végéig egyetlen adata mutat csak *-i* végződést (1462: *Pazthory*, uo. III, 623), a többi mind Pász-

tor alakú (uo.). A veszprémi Akli pusztá 1086-tól 1488-ig kivétel nélkül Akol alakban szerepel, viszont 1696-ban már feltűnik az *Akli* forma (Veszpr. ht. lex. 98). A szatmári Lázári valamennyi XIII—XV. századi adatban *-i* nélküli formában fordul elő (MAKSAI 167—168, Cs. I. 479). Az észak-erdélyi Császárit a korábbi Császártelke és Császár alakok után első ízben a XVIII. század közepén említik mai formájában (1754: *Tsászári*, KÁDÁR II, 359).

A fentiek alapján, több szempont szerint végzett vizsgálat eredményeképpen, számunkra egészen nyilvánvaló, hogy az *-i* képzővel alakult helynevek egészen a XV. század végéig jelentékeny számban és természetes (tehát nem pusztán analógiás) úton keletkeztek: azaz az *-i* képző egészen a XV. század végéig eleven volt új alakú helynevek létrehozásában. Így tehát *-i* képzős helynevek a XI. század elejétől-közepétől a XV. század végéig alakulhattak. Adataink arra is rávilágítanak, hogy az *-i* képzős helynevek keletkezésének fénykora nem a XI—XII. század volt (ahová KNIEZSA ISTVÁN a névtípus szinte kizárólagos divatjának idejét helyezte), hanem a XIII—XIV. század (illetve talán még a XV. század is). Folytatva korábbi gondolatmenetünket, azt állapíthatjuk meg, hogy *-i* képzővel alakult helynevek már a XI. század legelején létrejöttek, s a folyamat felerősödve, de még mindig viszonylag lassú ütemben folytatódott a XI. század második felében és a XII. században, igazi intenzitásra azonban csak a XIII—XIV. században jutott, sőt a helynévtípus még a XV. században is aktív volt. Ha hitelt lehet adni az *-i* képzős helynevek keletkezése imént általunk vázolt kronológiájának, hogy ti. *-i* képzős földrajzi nevek a XI—XV. század közötti mintegy fél évezrednyi idő alatt alakulhattak nagyobb számban, maguktól esznek azok a névadási indítékok felderíteni igyekvő megfontolások, amelyek a KNIEZSA-féle névtipológia keltezési megállapításaira épültek. MAKKAI LÁSZLÓ úgy ítélte meg, hogy az *-i* képzős helynév jobban kifejezi az egyén és a föld kapcsolatát, tehát a nomadizmusról a megtelepült életformára való áttérés kísérő jelensége (MAKKAJ: Sz. LXXXI, 113). KÁZMÉR MIKLÓS szerint az „*-i* képzős helységnevekben azt a formát láthatjuk, amelyik a magánbirtok megjelenését tükrözi. A névadás indítékaként talán nem a föld, hanem inkább a szolganép birtoklása szerepelhetett” (KÁZMÉR, Falu 57). Magunk úgy látjuk, hogy az *-i* képzővel alakult helynevek létrejötte, virágkora és születésének megszűnése nem elsősorban gazdaság-, társadalom- és birtoklástörténeti változásokkal kapcsolatos (illetve annyiban összeköthető azokkal, amennyiben az az *-i* birtokképzővel alakult helynevek egyidősek lehetnek a feudalizmus és a feudális tulajdonba kerülő agrárfalu XI. század eleji megszületésével), hanem szuverén nyelvfejlődési tendenciákkal, a nyelvi divat körében bekövetkezett változásokkal.

Az alábbiakban egy-egy külön alfejezet foglalkozik a népnévből, illetve a foglalkozásnévből alakult helynevekkel. A szerkesztés e formája ellenére sem szabad ebből arra a következtetésre jutni, mintha az *-i* képzős földrajzi neveknek ez lenne a két fő kategóriája. Itt-tárgyalásuknak merőben csak didaktikus oka van, könnyebb e típusokról a formáns nélküli és az *-i* képzős helynevekről alkotott általános vélekedés ismeretében képet alkotni. Külön fejezetben szereplésüket nem nyelvészeti, nem szorosán vett névtipológiai szempontok indokolják, hanem a magyarországi történettudomány néhány képviselője mai gyakorlatában fellelhető ama eljárás készlet kiemelésükre, amely különös fontosságot tulajdonít a korai magyar történelem folyamatainak és eseményeinek rekonstruálásában a nép- és foglalkozásnévi helyneveknek.

1. NÉPNÉVBŐL ALAKULT HELYNEVEK

A népnévből alakult helynév (összeállításukat ld. Adatok I, 10—32) tipológiailag háromféle lehet: megegyezhet a pusztai népnévvél, a népnév *-i* képzővel ellátva válhat földrajzi névvé, végül pedig a népnév felvehet valamilyen (*-falva*, *-háza* stb.) utótágot. Az alábbiakban a népnévi helynevek itt említett első két csoportjával foglalkozunk.

A pusztai népnévből alakult helynév — amint ezt már KERTÉSZ MANÓ megállapította — nyelvtani szempontból „egészen rokon jelenség” a pusztai személynévi helynévvel (KERTÉSZ: Nyr. LXVIII, 37). Logikus tehát, hogy KNEZSA ISTVÁN névtipológiájában a pusztai népnévből alakult helynév „lényegében azonos elbírálás alá esik, mint a pusztai személynévekből származó helynevek típusa” (Keletmo. 124), vagyis keletkezése a XII—XIII. század fordulójával, illetve az ország keleti részén a XIII. század közepével lezárul (uo. 128). A pusztai népnévi helynevek keletkezésében ez a viszonylag tág időhatár érvényesült az 1930—1940-es években. KNEZSA ISTVÁN úgy foglalt állást, hogy „a besenyő szállások korát általában a XI. századra kell helyezni”, bár nem zárta ki azt sem, hogy egyikük-másikuk királyi adomány folytán csak a XII. vagy a XIII. században keletkezett (Mo. népei 438—439). JAKÓ ZSIGMOND szerint a bihari Besenyő (1273/1392/1477: *terra Besenew*, Gy. I, 600) helynév „keletkezése a XI—XII. század fordulójára tehető” (JAKÓ 211). Ugyancsak JAKÓ utalta Kálmán király korába a bihari Böszörmény (1291—1294: *villa Buzurmen*, *Bezermen*, Gy. I. 606) keletkezését, amelyet szerinte a XI. század végén Kálmán király rendeletére széttelepített mohamedán vallású káliz-törökök alapítottak (JAKÓ 210, 87). De már az 1940-es évek vége felé új keletkezési koncepció kapott lábra. MAKKAJ LÁSZLÓ a törzsnévi helynevekhez sorolta a pusztai népnévi helyneveket, vagyis keletkezésüket a X. századra korlátozta (MAKKAI: Sz. LXXXI, 112). Ez az eljárás hihetőleg egy máig nem igazolt — és evidensen nem is igazolható — feltevésen alapul, azon, hogy a Kónsztantínosz által név szerint nem említett három kabar törzs elnevezését számos kutatónk a népnevek körében (Kazár, Káliz, Székely, Varsány) vélte megtalálni, s így ezek a népnevek végső fokon jogosulatlanul kerültek a törzsnevekkel azonos csoportba, s nyertek ennél fogva X. századi keletkezést, miként a hagyományos névtipológia — mint láttuk — ugyancsak a X. századra szűkítette a hét (illetve nyolc) magyar törzs nevéből képzett földrajzi nevek kialakulását. Főleg GYÖRFFY GYÖRGY munkássága (különösen GYÖRFFY: Sz. XCII, 60—87) folytán vált nem bizonyított, de lépten-nyomon alkalmazott alaptétellé, hogy egyes pusztai névnevekből alakult helynevek X. századiak. Ha itt-ott még hangot is kapott irodalmunkban, hogy a népnevek a pusztai személynévekhez hasonlóan váltak helynévvé, és a népnevekből létrejött földrajzi nevek típusának korhatárai pusztai személynéves helynevekével azonosak (BÁRCZI 159), főleg történeti és régészeti irodalmunkban egyre szélesebb körben elterjedt, hogy a pusztai népneves helynevek típusra és keletzésre nézve a törzsnévi eredetű földrajzi nevekkel rokoníthatók (HECKENAST 35, 40 stb.; NÉMETH: Nagyvázsöny 21—22). MEZŐ ANDRÁS és NÉMETH PÉTER pl. így fogalmazott a szabolcsi Székely falu (1284 k.: *Zekul*, MEZŐ—NÉMETH 116) kapcsán: „A falunév népnévi eredetű, s a magyar törzsnevekből keletkezett földrajzi nevek csoportjába tartozik, vagyis a falu a X. századnál későbbi alapítású nem lehet” (uo.).

A pusztai népnévi helynevek szűk határok közé szorított datálásában megnyilvánuló önkényesség és egyáltalán e helynevek minősítésének elhibázott volta bizonyítás-elméletileg is könnyen igazolható. Nincs adat, hogy a kónsztantínósi három kabar törzsnek akár csak *egyike* is népnévi elnevezést viselt volna, így logikai képtelenség arra a feltételezésre jutni, hogy háromnál jóval több pusztai népnévből

keletkezett (vagy azzal hangalakilag azonos) helynév *mindegyike* X. századi eredetű lenne. Ugyanakkor ez az elmélet irrodokolatlanul lépett túl azon a KERTÉSZ MÓRTÓL, KNEJZSA ISTVÁNTÓL, BÁCZI GÉZÁTÓL és másoktól megállapított helyes minősítésen, hogy a pusztánépneves helynevek tipológiailag a pusztaszemélyneves földrajzi nevekkel esnek azonos — tehát kronológiailag is azonos — elbírálás alá. Márpedig mi éppen az imént igyekeztünk kimutatni, hogy pusztaszemélyneves helynevek a középkori Magyarországon a XIV. század közepéig-végéig keletkeztek, vagyis értelemszerűen eddig az időig jogosult feltenni a pusztaszemélyneves helynevek létrejöttét is. Túl a bizonyítás-elméleti gyengéken, az elmélet az adatok tükrében sem minősül elfogadhatónak. Nem lehet elvitatni, hogy néhány pusztaszemélyneves helynév már a XI. század első évtizedében — igaz, gyanús hitelű vagy hamis oklevelekben — előfordul: +1002: *Vuosian*, PRT. I, 590; +1015/+1158/1323/1403: *Varkun*, VMO. I, 4, 576. Jogosult tehát feltenni, hogy néhány pusztaszemélyneves helynév már a XI. század eleji Magyarországon létezett, vagyis a pusztaszemélyneves helynevek kialakulásának kezdete a XI. század első éveire, illetve az előző század végére tehető.

Hogy azonban a pusztaszemélyneves helynevek keletkezése nem zárult le a X—XI. század fordulójával, hanem ezt követően még évszázadokig — talán a korai időszaknál nagyobb intenzitással is — eleven volt e helynévtípus, számos alábbi példa bizonyítja. Kezdjük az adatok sorát Besenyő helyneveinkkel! Dávid dux 1090 körüli oklevele említi a bodrogi Aranyánt (*in Aureo loco*, PRT. X, 496), amellyel azonos az 1211. évi oklevélben előforduló Besenyő falu (*villa Beseneu*, uo. 509, 510; ld. Gy. I, 707), tehát a Besenyő földrajzi név a XII. században alakulhatott ki. A Heves megyei Besenyő — a mai Besenyőtelek — neve a XIII. századból ered, ugyanis 1278. évi oklevél arról tudósít, hogy Botond magának kérte IV. Lászlótól Besenyő földet (*quandam terram Beseneu uocatam*, HOkt. 84), amelyet egykor az örökös nélkül elhalt Tekme besenyő (*per Tekme bissenum*, uo.) birtokolt. Jogos a gyanú, hogy e Besenyő nevét — XIII. századi — besenyő etnikumú tulajdonosától nyerte. Bizonyos a XII. század második felét követően párhuzamos helynévadással alakult az észak-erdélyi Besenyő, illetve Heidendorf (latinul *villa Paganica*, azaz 'pogány falu') neve (1332—1336: *villa Paganica*, 1432: *in monte Beseneu alias Heidendorff*, Gy. I, 557), ugyanis a névadók egyike, a szászág csak a XII. század közepét követően szállt meg Beszterce környékén. A tolnai Bata egy részét a XIV. században Besenyő névvel illették (1346: *possessio Beseneu que est in Bata*, Cs. II, 473). Az 1075. évi garamszentbenedeki oklevél szerint a Garamszentbenedek — Kistapolcsány vonaltól északra ekkor még lakatlan erdőségek honoltak (Gy. I, 418, 420), amelyek kiirtása és a terület betelepítése a következő századok műve volt. Az e vonaltól északra fekvő Dubrava Besenyő néven (1464: *Bessenew*, uo. 435) csak a XV. században tűnik fel, jelezve azt, hogy csupán kevéssel ezelőtt, legfeljebb évtizedekkel korábban alakulhatott. Tehát már a Besenyő helynevek létrejöttének kronológiája jól mutatja: pusztaszemélyneves helynevek legalábbis a XIV. század végéig keletkezettek, nagyjából tehát addig az időig, amíg a pusztaszemélyneves helynévadás eleven volt Magyarországon.

Hasonló eredményeket kapunk, ha más pusztaszemélyneves helynevek létrejöttét vizsgáljuk. Szerencsés esetekben nemcsak kronológiai következtetésekre juthatunk, hanem a falualakulás lépcsőfokai is feltárulkoznak előttünk. Az 1075. évi garamszentbenedeki oklevél a Szolnok megyei Pél határában varsány népeket említ (+1075/+1124/+1217: *Item super aruch cum illis, qui wosciani dicuntur*, MES. I, 58), itt azonban még nincs szó arról, hogy e varsányok nevükről elnevezett szilárd, állandóan megtelepült faluban éltek volna. Csak pár évszázaddal később tűnik fel az 1075 után alakult telephely Varsány neve (1402: *Wassan*, Cs. I, 666), amely elnevezés

ilyen módon a XII—XIV. század közötti időben született meg. A XII. század első felében a mai Budapest körül fekvő Megyeren említi egy oklevél a káliz nép nemzetiségét (1135/1262/1566: *Item in Meger iuxta Danubium infra generationem Kalez sunt decem vineae emptae*, CD. VII. 5, 103), világosan kifejezésre juttatva, hogy a kálizok ekkor még a Megyer nevű helyen éltek. Évszázadokkal ezt követően azonban feltűnik Megyer szomszédságában a káliz népnévből alakult Kalász — a mai Budakalász — falunév (1449: *Kaloz*, Cs. I, 13), amely ilyen módon tehát 1135-öt követően a XII—XIV. században nyerte el pusztai népnévi nevét. (Ez a példa élesen rávilágít a helynevek történeti forrásként való használatának egyik nagy buktatójára: a *Kaloz* helynév nem akkor keletkezett, amikor a kálizok ott megtelepültek. hanem csak később. Más szóval: a *Kaloz* helynév kialakulása időpontja — amely vitathatatlanul 1135 utáni — nem minősíti a kálizok ott-tartózkodásának kezdetét.) Amint a történeti földrajzi kutatás megállapította a XI—XII. században létezett baranyai Zsemenye (+ 1015/+ 1158/1323/1403: *villa Suene*, + 1158/1323/1403: *villa Swena*, Gy. I, 409) „területileg a mai Nagyközárnak” felel meg (uo.). Más szavakkal: a pusztai népnévi eredetű (vagy a pusztai népnévvel alakilag egyező) Kozár falu — melyre első adataink csak a XIV. század első feléből vannak (1332—1335: *Kusar*, *Kosar*, uo. 330) — Zsemenye területén később, bizonyosan csak 1220 után jött létre, mivel a pécsváradi apátság 1158-ra hamisított, valójában 1220 körül keletkezett oklevele még Zsemenye nevét említi. Kozár tehát nagy valószínűséggel a XIII. század második felében nyerte nevét. A beregi Lampertszász — a későbbi Beregszász — (1247/1271/1507/1643: *hospites nostri de Luprechza*, uo. 532; nevének van Szász alakváltozata is: 1314/1499: *Zaaz*, E., uo.) területén a XIII. század első felében egy Bátor falu (1232/1360: *villa Batur*, uo. 530) állott, amely „valószínűleg Beregszász egyik előtelepülésének neve” (uo.). A Győr határában feküdt Malomsok (1271: *Malomsok*, Cs. III, 552) egy XV. századi adatban vagylagos névként a pusztai népnévi eredetű Litvarsány nevet viselte (1473: *Malonsok alias...Lyth-wassan*, uo.). Újabb bizonyítékokat nyertünk tehát, hogy pusztai népneves helynevek a XI—XV. század folyamán az ország különböző pontjain keletkeztek.

A magyar nyelvtudomány többször is megfogalmazta azt a tételt, hogy a személynevek nem elhanyagolható szerepet játszottak a népnévi eredetű (pontosabban: a pusztai népnévvel alakilag egyező) helynevek keletkezésében. KNEI ZSÓFIA így fogalmazott: „még abban sem vagyunk egészen bizonyosak, vajjon minden *Besenyő* nevezett helység az ottlakó besenyőktől, vagy pedig csupán egy — esetleg besenyő nemzetiségű — *Besenyő* nevű birtokostól kapta nevét, mely esetben a helység lakóinak nem kellett okvetlenül besenyőknek lenniük” (Mo. népei 439). BÁRCZI GÉZA szerint „sokszor az is lehetséges, hogy a népnév előbb személynévvé vált, s ebből keletkezett a földrajzi név” (BÁRCZI 159). A magyar történeti és régészeti irodalom zöme sajátos módon nem vette figyelembe ezt a nyelvészeti álláspontot (ld. még MIKOS: MNy. XXXI, 298; KNEI ZSÓFIA: Sz. LXXIII, 174, 180; SZABÓ D. 30, 31), minden népnévi helynevet közvetlenül népnévből eredeztetett. Pedig számos példa igazolja a nyelvészek állításának igazát, hogy pusztai népnévvel alakilag egyező (közelebbi vizsgálat híján pusztai népnévből eredőnek tűnő) földrajzi nevek pusztai személynévből alakultak, ilyen esetben tehát valóban nem lehet arra gondolni, hogy az e nevet viselő faluban a falu nevében szereplő nép tagjai éltek. Minden bizonyos személynévi eredetű a zarándi Besenyő falu neve (1177/1500 k.: *sic ad nemus de Besenyew et per nemus protenditur usque ad villam eiusdem Bessenew*, LK. XXXIII, 213). A borsodi Orosz birtok (1333: *possessio Oroz*, Gy. I, 796) névadója, Szemerei Tamás fia: *Vruz* 1279-ben szerepel (uo. 796—797). A baranyai Marót falu (1328: *villa Morouth*, uo. 339) — később Marótfalva (1371: *Marouthfalua*, Cs. II, 506)

— nevét a szomszédos faluban 1296-ban felbukkanó Fekete *Moroott*tól kapta, akinek fia, Máté 1321-ben tűnik fel (*Mathaeus filius Morouth*, Gy. I, 339). A szintén baranyai *Kalóc* helynév (uo. 312) annak a *Kaloz*nak köszönheti nevét, aki 1330-ban a későbbi Kalóccal határos Egyházasharaszttiban szerepelt (*Kaloz de Harazti*, AO. II, 473). Súlyos tévedés lenne tehát ezeket a falvakat pusztán nevük alapján a X. századba visszavezetni, s e X. századra indokolatlanul visszavitt falvakat besenyőkkel, oroszokkal, morvákkel és kálizokkal benépesíteni.

Hogy pusztá népnévi helynevek a XIII—XIV. században valóban keletkezettek, azt a fenti — egyébként aligha kétséges hitelű — bizonyítékokon kívül újabb ténnyel is tudjuk igazolni. Noha a *nyögér* szó voltaképpen nem népnév (NÉMETH: MNy. XLIX, 304), de a nomádok társadalmak e katonája mégis annyira a török népek sajátja, hogy joggal tekinthetjük etnikumjelölőnek. Magyarországra a nőkür szót és a nőkürség intézményét vagy az 1239-ben Magyarországra költözött kunok hozták magukkal, vagy valamely későbbben jött kipcsak néprész. Mindenesetre IV. Bélának már 1260 táján *nyögérei* voltak (ez a *nyögér* elem magyarországi jelentkezésének első forrásadata), IV. László mellett pedig mint udvari népség jelennek meg a *nyögérek*. Mármost Magyarországon a *nyögér* név két falu nevében őrződött meg és él máig, Vas megyében: 1390: *Newger*, Cs. II, 780; Veszprém megyében: 1432: *Neger*, 1488: *Newger*, uo. III, 244. Nem lehet vitás, hogy ezek a pusztá etnikumjelölőből (voltaképpen mintegy pusztá népnévből) alakult helynevek csak a XIII. század közepe, a nőkürség magyarországi megjelenése után keletkezettek. Talán az is a pusztá népnevek földrajzi névvé válásának XIII—XIV. századi lehetőségét mutatja, hogy a magyarsággal csak későbbi századokban kapcsolatba került vlach [?] és rác népnév is kapott egy-egy falunevet Magyarországon (1275: *villa Vlach*, uo. II, 363; 1488: *Rath*, *Rach*, 1490: *Racz*, PETRI IV. 272).

A fentiek alapján bízvást megállapítható, hogy a pusztá népnévi helynevek a tipológia szempontjából a pusztá személyneves helynevekkel (és nem a kónsztantinósi törzsnevekkel) rokoníthatók, s keltezésük is azonos a pusztá személyneves helynevek datálásával, azaz pusztá népnévi eredetű (vagy a pusztá népnévvel alakilag egyező) földrajzi nevek nagyobb számban a XIV. század közepéig-végéig jöhettek létre.

A népnévből alakult helynév másik csoportja az *-i* képzővel keletkezett népnévi földrajzi név. Szakirodalmunkban — úgy tűnik — nem tisztázott eléggé a pusztá népnévi és az *-i* képzős népnévi helynevek közötti kapcsolat dialektikája. MÁLYUSZ ELEMÉR pl. a középkori magyar nemzetiségi politikát tárgyaló tanulmányában a doboikai Páncélseph falu tanuságtételétől eltekintett, mivel neve *-i* képzős (tehát Csehi) formában nem fordul elő (MÁLYUSZ: Sz. LXXIII, 273). SZILY KÁLMÁN már évtizedekkel ezelőtt rámutatott arra, hogy Lengyeli, Oláhi, Rácsi, Töröki helynevek egyáltalán nincsenek Magyarországon (SZILY: MNy. I, 234). Ezt a megfigyelést hasznosította kronológiailag KNEI ZS. ISTVÁN. A Lengyeli, Rácsi, Töröki, Kuni, Böszörményi, Kálozi, Besenyei helynevek hiánya azzal magyarázható szerinte, hogy az *-i* képzős népnévi helynevek típusa „e népelemek beköltözése idején még [kiemelés tőlem — K. Gy.] nem volt ismeretes”, az Oláhi helynév hiánya pedig azzal, hogy e névtípus keletkezése a románok Magyarországra történt vándorlásakor már lezárult. „Az *-i* képzős helynevek — összegezte eredményeit KNEI ZS. — tehát a XI—XII. század folyamán keletkeztek” (Keletmo. 125). Speciálisan az *-i* képzős népnévi helynevek datálása vonatkozásában KNEI ZS.-hoz hasonló eredményre jutott KNEI ZS. megelőzően MÁLYUSZ ELEMÉR. Mint írja: az *-i* képzős „helynevek csoportját igen korai eredetűnek kell tartanunk, ugyanazon időből származónak, amelyre egyebek közt az is jellemző, hogy a személynév még magában lett helynévvé... A XIII. században kelet-

kező falvak neve már nem Oroszi, Tóti stb. hanem Oroszfalu, Tótfalu” (MÁLYUSZ: Sz. LXXIII, 265).

Mindenekelőtt arra kell hivatkoznunk, hogy fenti vizsgálódásaink szerint *-i* képzős helynevek a XI—XV. század közötti mintegy félévezred alatt keletkeztek, nyilván tehát az *-i* képzővel alakult népnévi helynevekre is eme kronológia érvényes. Arra is rámutattunk, hogy a XIII—XV. század folyamán számos korábbi földrajzi név kapott *-i* végződést, ami az *-i* képző XIII—XV. századi elevenségét igazolja. Ugyanez a megállapítás értelemszerűen az *-i* képzővel gyarapodott, eredendően pusztai népnévi földrajzi nevekre nézve is igaz. Az általános elvi megfontoláson túl ezt alábbi példáink hivatottak bizonyítani. Az *-i* képző a XIII. századi elevenségére egy pár példa mutat. Zemplén megye: 1252: *villam Oloz*, HO. VI, 68; 1272/1285: *de villa Olaszi* [o: *Olozy*], CD. V. 1, 181. Abaúj megye: 1280: *terra Wrz*, 1324: *terra Vrsi*, 1360: *terra Vruzi*, *Vruzy*, Gy. I, 126. Ugyancsak néhány adat szemlélteti, hogy az *-i* képző a XIV. században jelent meg a népnévi helynevekben. Borsod megye: 1330/1771: *Horváth*, 1332—1335: *Hornati*, *Hornaty*, uo. 777. Kraszna megye: 1353: *Horvath*, 1353: *Horváti*, PETRI III, 517. Turóc megye: 1380: *de vendegh*, 1380/1384: *de Vendegy*, *Vendegi*, ÚRHEGYI 25. Arra is van példa, hogy *-i* képző a XV. században járult a népnévi helynevekhez. Az erdélyi Beszterce vidéke: 1392: *Nemeth*, Teleki O. I, 236.; 1451: *Nemethy*, uo. II, 48. Somogy megye: 1459: *Cheh*, 1477: *Chehy*, Cs. II, 597. Természetesen ide is érvényes korábbi megállapításunk, hogy az *-i* képzős alak nem rögtön felbukkanása után vált uralkodóvá, az ingadozás olykor évszázadokon át tartott (pl. Közép-Szolnok megye: 1460: *Ujnemethi*, 1462: *Wynemeth*, 1543: *Wynemeth*, 1559: *Újnemethy*, 1609: *Vjnemethy*, 1647: *Uynemeth*, végül az *-i* nélküli alak állandósult: 1716: *Új-Német*, PETRI IV, 722). A tendencia nem lehet vitás: számos pusztai népnévi helynév a XIII—XV. században *-i* képzővel bővült. Ez a tendencia a népnévi eredetű földrajzi nevek egy részénél széles körben érvényesült, így Orosz mellett Oroszi, Horvát mellett Horváti, Tót mellett Tóti, Cseh mellett Csehi, Német mellett Németi, Olasz mellett Olaszi alakú helyneveket ismerünk. Más esetekben csak egy-egy — nem teljes bizonyossággal ide vonható — példa reprezentálja, hogy az *-i* képző e népnevekből alakult helynevekben is megjelent, így a Berceli (1441: *Alsoberscely*, Cs. I, 95), a Kálozdi (+ 1082: *Kaluzdy*, HO. IV, 3), az Oslári (1220/1550: *Uzlari*, MEZŐ—NÉMETH 122), a Kuni (1332—1337: *Kuni*, Cs. II, 328) földrajzi név esetében. További helynevek vizont egyáltalán nem vettek fel *-i* képzőt, pl. a Kazár, a Besenyő, a Marót, a Lengyel földrajzi név. Ez utóbbi körülmény okát e pillanatban nem tudjuk magyarázni. Egy bizonyos: ebből kronológiai következtetések nem vonhatók le, hiszen — mint fentebb láttuk — Kazár, Besenyő és Marót helynevek a XIII—XIV. században is keletkeztek (amikor az *-i* képzős helynevek kialakulásának fénykora volt), a Lengyel földrajzi neveket létrehozó lengyelek bevándorlását pedig nyilván képtelenség csak a X. századra korlátozni. További gondos vizsgálódások adhatnak magyarázatot arra, hogy bizonyos népnevek miért nem vonzótták helynévi formájukban magukhoz — más társaikkal ellentétben — az *-i* képzőt, de e magyarázatot bizonyosan nyelvészeti és nem kronológiai vonatkozásokban kell a kutatásoknak keresniök.

Hogy — szemben KNEI-ZSA kormeghatározásával és összhangban az *-i* képzős helynevek keletkezéséről általunk fentebb mondottakkal — az *-i* képzős népnévi földrajzi nevek a XI—XII. századon túl is keletkeztek, számos példa igazolja. A baranyai Kémés 1177. évi határjárása hat falut említ, amely a mai Drávacsehi területére is kiterjedt (Gy. I. 323—324), anélkül, hogy a hat falu között Csehi névvel találkozánk (LK. XXXIII. 217). Csehi tehát — nyilván utóbb itt megtelepült csehek-től — 1177—1346 (ez Csehi első előfordulásának dátuma: *Chehy*, Cs. II, 477) kö-

zött nyerte nevét. Temes megyében 1177. évi oklevél említi egy bizonyos orosz etnikumú egyén házáat (1177/1405: *protenditur versus domum Ruteni*, LK. XXXIII, 213). Nem alaptalan a gyanú, hogy ebből a magból fejlődött ki a megye középkori Oroszi (*Vruzi*, Cs. II, 55) faluja. Sajátságos a Liptó megyei Olaszi esete. MÁLYUSZ ELEMÉR ennek kapcsán közel jutott annak kimondásához, hogy -i képzős helynév a XII. század után is keletkezhetett, de végül is visszariadt ilyen jellegű következtetés levonásától: „Liptó megyében — írja MÁLYUSZ — Johannes Gallicus 1262-ben 4 eke-alja földet kap s a birtok neve ... a XIV. század végén: Olazy. Eszerint a XIII. század végén még képződött volna népnévből *i* végű helynév. Azonban az ellentmondás csak látszólagos. Mivel 1264-ben már oklevél említi villa Latina-t (azaz Olaszit), a falunak 3 év alatt kellett volna kifejlődnie... [Mínthogy] ...évtizedek kellenek egy falu kialakulásához... Valószínűnek látszik tehát, hogy Johannes Gallicus már korábban a Vág völgyében lévő vallon községből került ki s birtokára ennek a neve ment át” MÁLYUSZ: Sz. LXXIII, 265). A látszólagos ellentmondás egy csapásra megoldódik, ha figyelembe vesszük, hogy 1262-ben a négy ekényi földnek nem adományozása történt Johannes Gallicus számára, hanem megerősítése, vagyis az 1262-ben feltűnő latin falu (1262/1278: *villa Latina*, HO. VI, 233) megjelölés bizonyosan eredhetett a pár év óta itt birtokos Latin Jánostól, s így a XIII. század közepi latin falu megjelölés már magában hordozta a magyarul alig néhány év múlva feltűnő Olaszi elnevezést (1267: *Oloscy*, ÁÚO. III, 159; ld. HÚŠČAVA 19, 44—45). Hogy a XIII. században a megadományozott birtokos etnikuma névadási indítékká vált, a Fogaras vidék Voldorf (<német Wallendorf 'olasz falu') példája bizonyítja. Johannes Latinus (egy másik Latin Jánosról van szó) 1204-ben még az erdélyi szászok között Nagydisznódon élt (US. I, 7). 1206-ban e Johan Latinus II. Andrától elnyerte Kozdfő földjét (1206/1257: *Cwezefy*, uo. 8—9). E földön 1231-re (tehát legfeljebb negyedszázad alatt) négy falu alakult, köztük latin falu (1231: *villam Latinam*, uo. 54) — a későbbi német nevű Voldorf (1396: *Waldorph*, uo. III, 165) —, amely falvak Johannes Latinus két fiának birtokában voltak 1231-ben (e Voldorf kialakulására ld. AUNER: Sz. L, 33; KARÁCSONYI: MNy. XIX, 28; KARÁCSONYI: MNy. XXI, 24). Továbbfolytatva a vizsgálódást az -i képzővel alakult népnévi helynevek keletkezési idejét illetően, a Bars megyei Németi létrejöttének történetét kell áttekintenünk. A garamszentbenedeki apátság 1075. évi birtokteste a későbbi Németi területét is magában foglalta (Gy. I, 443, 463), sőt még 1209-ben sem történik említés Németiről a szentbenedeki birtokok sorában (MES I, 190—191). Egy hamis 1217. évi oklevél szerint II. András király a garamszentbenedeki monostor területére költöző bármely nemzetiségű telepeseinek: szásznak, magyarnak, szlávnak vagy másnak a pesti, fehérvári vagy budai telepések kiváltságát adta (RA. 346. sz.). Ekkortájt kerülhettek a Garam partjára azok a németek, akik a róluk elnevezett Németi falu alapjait megvetették. A falualapítási folyamat 1275-re lezárult, akkor már Németi néven fordul elő a település (*Nemphy*, Gy. I, 463). Alapos a gyanúnk, hogy a bihari Németi is a XII. századon túl keletkezett. Micske — igaz, hamis — 1214. évi határjárása nem említi Németit (bár a határleírás magáig Németiig tulajdonképpen nem nyúlik el, de a másik szomszédos falu, Szeben e határjárásban mint Szeben réte — + 1214/1334: *Scebin Reithe*, uo. 643 — szerepel), amely legkorábban csak későn, a XV. század elején bukkan elő (1410: *Nemphy*, uo. 646). E Németi tehát nagy valószínűséggel a XIII—XIV. században alakult. A szakirodalom a somogyi Kálmánca, a régiségben Kálmánkirálycsehi (1280: *possessio regalis Chehy*, 1286: *possessio Kalman Kiralychey*, Cs. II, 578) helynevet a XI—XII. század fordulóján élt Kálmán királyhoz kapcsolta, s telepítése időpontjául a XII. század elejét jelölte meg (PAIS: MNy. XII. 17; MÁLYUSZ: Sz. LXXIII, 264—265, Gy. I, 532). Igaz, a nógrádi Nagyoroszi példája mint analóg eset támogat-

ná ezt az interpretációt, ugyanis a XIV. század eleje történeti emlékezete szerint Nagy-roszi első lakóit Kálmán király hívta be Halicsból, s királyi ajtónállókká tette őket (Cs. I, 93). Magunk annak lehetőségét vetnénk fel, hogy mivel a XIII. század első felében egy másik Kálmán király is létezett Magyarországon, IV. Béla király testvéröccse, akinek ráadásul komoly somogyi érdekeltségei voltak, tehát — figyelembe véve azt a körülményt is, hogy Kálmáncsa első, általunk ismert adata csak a XIII. század végén (1280-ban) bukkan elő — nem alaptalan a feltevés, hogy Kálmáncsa névadója e XIII. századi Kálmán király volt. Összegezve vizsgálódásaink eredményét, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az -i képzős népnévi helynevek kialakulása a XIV. század végéig is elnyúlik, vagyis alapjában véve kronológiai jellemzői nem különböznek — elméletileg nem is különbözhetnek — attól az értéktől (XI—XV. század), amelyet általában az -i képzővel alakult helynevek keletkezési időhatáraival kapcsolatban az ímént megállapítottunk.

Nem zárhatjuk a népnevekkel kapcsolatos fejtegetésünket anélkül, hogy ne ejtenénk szót a népnévi helynevek forrásértékéről. Ha sikerül kiszűrni a személynévi eredetű földrajzi neveket, a fennmaradó népnévi eredetű helynévi anyag megbízható információt nyújt a tekintetben, hogy a XI—XV. század között a névadás indítékát szolgáltató népelem a nevével jelölt faluban lakott. Minden esetben egyénileg kell megvizsgálni, hogy a XI—XV. század közti időszak melyik részében létezett a népnévi névadás indítéka. 1075-ben még az udvardi besenyők falujának (+ 1075/ + 1124/ + 1217: *uilla hudwordiensium bissenorum*, MES. I, 54) nevezték azt a települést, amely egy jó évszázad múlva már Besenyő néven szerepel Bars megyében (1209: *villa Bescene*, Gy. I, 435). A XII. század végén feltűnő Bodrog megyei aposi izmaeliták falujának (1192/1394: *villam Hysmaelitarum de Opus*, ÁÜO. XI, 61) — Aposon a XIII. század elején is említenek szaracénokat (1206: *terra Sarracenorum de villa Opus*, 1230/1231: *meta cum Ysmaehlitis de Opus*, Gy. I, 705) — emléke a XVIII. századi *Beszermény puszta* adatban őrződött meg (uo.). 1220-ban a királyné újvári német hospesei Felnémet; Középnémet és Alnémet falvakban éltek (1220/1550: *Regine hospites de provincia Novi Castri scilicet Teutonici de decem villis, que dicuntur Felnemet, Cuzeppnemet, Olugnemet*, vö. 1221/1550: *Comprovinciales Novi Castri...specialiter Teutonici de Felnemet*, uo. 121). A baranyai Olasz falu (1181: *uilla Uloz*, III. Béla 29) közelében, Bogádon a XIII. század végén olaszok (Gallici) laktak (Gy. I, 287). Világosan utal a névadás indítékára a Besenyőre való besenyőkről (1369/1495: *fideles nostri Bissenii Nobiles de Bessenew*, GYÁRFÁS III, 504; vö. 1332/1572: *in foro Byssenorum*, Gy. I, 848), illetve a Vendégire való vendégekről tudósító adat (1354—1360: *hospites villarum regalium...Wendegy*, Cs. I, 241).

Ugyanakkor utalnunk kell arra: a népnévi szempont, az etnikai hovatartozás mindössze egy a névadás számtalan indítékának sorában. Már a XI. században a besenyők egy másik Bars megyei faluja nem a Besenyő nevet nyerte, hanem a Taszár nevet viselte (+ 1075/ + 1124/ + 1217: *uilla bissenorum...nomine tazzar*, MES. I, 54). Ugyancsak 1075-ben a Garam menti halászok egyik faluját a népnévi funkciót betöltő Talmács névvel nevezték (+ 1075/ + 1124/ + 1217: *uilla piscatorum...nomine talmach*, uo.). 1209-ben azonban már hol halászok faluja, hol Tolmács megjelöléssel, illetve elnevezéssel szerepel a település (*villa Piscatorum*, *villa Tholomach*, uo. 190). XIII. századi adatok szerint besenyők éltek a mosoni Királyudvar (1203: *predium, quod Bysseni quondam possidebant*, UB. I, 40), a mosoni Legintó, illetve Barátfalu (1217: *terram quandam nomine Leginthov, quam Bissenii prius incolebant*, uo. 69), a baranyai Mecseknádasd (1233: *terra bissenorum de Nadasth*, Cs. III, 410), a borsodi Mezőnyárad (1238/1377: *terram quam habebant Bissenii in terra de Narag*, Gy. I, 793), a békési Körösladány (1245—1247/1245—1270/1272/1326/1365/XVIII.: *Ecc-*

lesiam vacuum. Nadany nomine, qve fuisset qvondam in Comitatu Bekes Bissinorum sitam, Olvasókönyv I, 29), a győri Tét (1269: *terra que olim fuit Bissenorum Teth vocata*, Cs. III, 561), a pozsonyi Padány (1256: *primus Bissenus de Padan*, HO. III, 20), a szatmári Szamosdob (MAKSAI 129), a Fejér megyei Töbörzsök helységben (1269: *Bisseni de villa Tuburchuch*, Cs. III, 354). 1399. évi adat szerint egy sor tolnai (Végfalu, Tökösszeg, Középfalu, Kaptáros, Kajdacs, Nagydorog, Belc) és egy Fejér megyei (Szered) faluban éltek besenyők (*nobiles bissemi de...*, uo. 457, 455, 438, 433, 432, 423, 417, 350). Az erdélyi Háromszékben, Rákos faluban is laktak besenyők (SzO. I, 115), de valószínűleg még a tatárjárás idején kipusztultak innen (ICZKOVITS 82—83). A baranyai Nagyvátyon székelyek (1235—1270/1581: *Siculi de Wagh*, Gy. I, 403), a Bács megyei Curlachban szaracénok (1238/1377: *villa Sarachenorum, que vocatur Curlach*, uo. 217), a baranyai Bogádon olaszok (1295 k.: *Rychi Gallicus de Bogad*, uo. 287), a valkói Siden oroszok (1396: *possessio rutenorum Chyk*, Cs. II, 301) éltek. A Szolnok megyei Pél határában 1075-ben nemcsak varsányok, hanem csehek is tartózkodtak (+ 1075/+ 1124/+ 1217: *Iterum iuxta arbores pro illorum divisione, qui cehti dicuntur, fouea facta est*, MES. I, 58). Amíg itt a varsányokon Varsány helynévben megőrződött az emlékü, a csehek által lakott terület nem nyert Cseh(i) nevet. Nemritkán a népnév nem szorította ki a már korábban nyert más természetű elnevezést, hanem előtagként a régebbi névhez csatlakozott. Ezekben az esetekben nagy biztonsággal állapítható meg az elnevezés előtagjában nyomot hagyó etnikum másodlagossága az illető területen. Néhány példa a népnév előtagban való szereplésére. Borsod megye: 1301/1352: *Olosorl possessio*, Gy. I, 752. Baranya megye: 1332—1335: *de Arpad Gallico, de Holas Arpad*, uo. 271. Szatmár megye: 1336: *Orozpauli*, MEZŐ—NÉMETH 97. Fejér megye: 1343: *Besenew Zentmiklos E.*, Cs. III, 349. Fejér megye: 1345: *Bissenus de Saag*, 1348: *Bisseni de Besenew Saag*, uo. 344. Mind-ebből logikusan juthatunk arra a következtetésre, hogy a népnévi helynevek korántsem tükrözik pontosan az ország területén lévő különféle etnikumok helyét — amint ott-tartózkodásuk idejére nézve is csak fél évezredes időközben igazítanak el —, hiszen idegen népesség által lakott terület csak az esetek egy — feltehetően nem túl magas százalékszámot kitevő — részében kapott nevet az ott élő nép nevéből, az esetek jelentékeny részében más, nem etnikai jellegű névadási indíték alapján nyert a terület elnevezést. Ezt az idő- és térbeli korlátozást, amelynek magyarázata végső fokon szuverén nyelvfejlődési tendenciákban, illetve a helynévadás általános természetében rejlik, minden olyan kutatásnak komolyan számba kell vennie, amely a népnévi (vagy a népnévvel alakilag egyező) helynevekből bármiféle következtetésre kíván jutni.

2. FOGLALKOZÁSNÉVBŐL ALAKULT HELYNEVEK

A foglalkozásnévből alakult helynév (összeállításukat ld. HECKENAST 90—132; GYÖRFFY: TSZ. XV, 296—306) tipológiailag — hasonlóan a népnévi helynévhez — ugyancsak három féle lehet: megegyezhet a puszta foglalkozásnévvel, a foglalkozásnév nyerhet *-i* képzőt, végül pedig a foglalkozásnév bővíülhet valamilyen (*-falva, -háza* stb.) utótaggal. Az alábbiakban a foglalkozásnévi helynevek itt említett első két csoportját tesszük vizsgálat tárgyává.

Ami a puszta foglalkozásnévből alakult helyneveket illeti, már KERTÉSZ MANÓ rámutatott arra, miszerint „magában áll a magyar nyelv abban, hogy hivatás-, foglalkozás- és mesterségnevek egyes nominativusi alakban helynevekkül állnak” (KERTÉSZ: Nyr. LXVIII, 38). Voltaképpen MAKKA LÁSZLÓ hívta fel elsőként a figyelmet arra, hogy a puszta foglalkozásnévi helynevek a korai magyar társadalmi szervezet

emlékét őrzik: szerinte „a nominativusban álló foglalkozásnevek mint helységnevek... a királyi uradalmak egy-egy sajátos szolgálati beosztásban tevékenykedő népeinek csoportos települései”-t jelölik (MAKKAI: Sz. LXXXI, 112—113). BÁRCZI GÉZA a foglalkozásnévi helynevek tipologizálásához nyújtott segítséget ama megjegyzésével, hogy a „személy-, méltóság- és népnévből alakult földrajzi nevekkal rokonságot tartanak a foglalkozásra, hűbéri kötelezettségekre vonatkozó telepnevek” (BÁRCZI 161). HECKENAST GUSZTÁV az — egyébként számos ponton kétes értékű — érdem, hogy bátran, minden korábbi — sokszor indokolt — óvatosságot félretéve nyúlt a foglalkozásnévi helynevekhez, s nyíltan kijelentette: „Véleményem szerint foglalkozást jelentő helyneveknek alkalmasak arra, hogy belőlük messzemenő társadalomtörténeti, sőt politikai történeti következtetéseket vonjunk le” (HECKENAST 8). Ugyancsak HECKENAST GUSZTÁV volt az, aki — vitatható érveléssel — minden határvonalat elmosott a pusztá foglalkozásnévi, illetve az -i képzővel alakult foglalkozásnévi helynevek között: „A helynévképző meglétének nem tulajdonítottam a XI—XII. századnál korábbi eredetet kizáró jelentést, mert számos -i és -d végződésű helynevünknek régebbi, alanyesetben álló alakja is fennmaradt” (uo. 9).

Az alábbiakban röviden érintenünk kell HECKENAST GUSZTÁV metodikájának és koncepciójának lényegét. A foglalkozásnévi helynevek tárgyalását HECKENAST a királyi erdőispánságokkal indítja, s megállapítja, hogy „foglalkozást jelentő helyneveink egy része a XII. század folyamán szervezett királyi erdőispánságokhoz kapcsolódik”. Leszögezi, hogy az erdőispánságok foglalkozást jelentő helynevei a foglalkozásnévvel jelölt települések kronológiailag legfiatalabb csoportját képezik, az erdőispánságok foglalkozásnévi helynevei „nyilvánvalóan javarészt a XII. században vagy a XIII. század első felében keletkeztek” (uo. 15—16). HECKENAST GUSZTÁV ide vonatkozó fejtegetéseinek egyszeri áttekintése minden olvasót meggyőzhet, hogy HECKENASTnak nem sikerült igazolnia azt, amit állít, hogy ti. az erdőispánságok foglalkozásnévi helynevei az 1100-as években, illetve az 1200-as évek első részében alakultak ki. HECKENAST „bizonyítását” mindössze az jelenti, hogy felsorolja, egy-egy erdőispánság XII—XIII. századi területén a XIII—XV. század közötti időben milyen foglalkozásnévi helynevek fordultak elő, s miután eleve apriorisztikusan bizonyosra vette ezeknek az akárcsak a XV. században felbukkanó foglalkozásnévi helyneveknek az ekkor már régen megszűnt erdőispánságokhoz való kapcsolódását, innen már igazán nem túl nagy lépést kellett megtennie annak kimondásához, hogy mindezek a helynevek egyidősek magával az erdőispánsággal. Dimenzió-tévesztést követett el tehát HECKENAST: *térben* egymás melletti helységeket *időben* is egymás mellé állított. Aligha igényel bővebb cáfolatot, hogy a térbeli közelség önmagában még nem jogosít fel időbeli azonosságot feltételezésére. HECKENAST önkényes eljárását, hogy az egykori erdőispánságok minden foglalkozásnévi falvát az erdőispánságok kialakulásának idejére keltezzék, nemcsak logikai, illetve bizonyítás-elméleti úton tudjuk cáfolni. Maguk az erdőispánság foglalkozásnévi falvai tiltakoznak az ellen, hogy mindegyikük visszavezethető legyen a XII. századra és a XIII. század elejére, azaz az erdőispánság szervezésének korára. HECKENAST szerint a zólyomi erdőuradalomhoz kapcsolódott a későbbi Liptó megye területén Kovacsan. Igen ám, de a későbbi Kovacsan területét 1256-ban IV. Béla még mint név nélküli lakatlan területet adományozta el, a Kovacsan alak csak 1379-ben fordul elő. HECKENAST szerint „névadói éppúgy lehettek 1256 előtt eltávozott lakói, mint azok, akik 1256 után, már nem a királyi birtoklás idejében népesítették be” (uo. 15, 108). Ez mindenképpen téves megállapítás, megtévesztő összemérés. Ismerjük — fentebb külön fejezetben elemeztük — azt a folyamatot, amely a névtelenségtől az elnevezésig vezet, s amely folyamat az ország peremterületein a XIII—XIV. században zajlott le. A liptói üres, lakatlan erdő (1256: *silva*

deserta habitatoribus destituta, uo. 108), a későbbi Kovacsan nevet nyert terület a XIII. század közepén még valóban, a település menetéből adódóan névtelen volt; ha már 1256 előtti lakói nevet adtak volna neki, azt az oklevél nem mulasztotta volna el lejegyezni. Bizonyosra vehetjük, hogy Kovacsan nevét 1256—1379 között nyerte, tehát nem egyidős a zólyomi erdőispánsággal. HECKENAST szerint a „bakonyi erdőuradalom tartozéka lehetett az 1227-ben Ajka és Lőd között feltűnő Kovácsi” (uo. 15), ezt (1227: *Choacy*, uo. 108) „Atyusz-nembeli Sol comes második végrendeletében lányára hagyta; 1221-i első végrendeletében még nem esik róla szó, tehát 1221—1227 közt szerezte” (uo.). Legalább ennyi esélye van annak, hogy Kovácsi az 1220-as években alakult faluvá, illetve indult meg a faluvá alakulás útján, de fejlődése korán elakadhatott, ugyanis 1227 után többé nem szerepel (uo.). Ha ez a feltevés igaz — valószínűsége nem kisebb az előzőénél —, úgy a veszprémi Kovácsi a bakonyi erdőispánságtól függetlenül, magánbirtokos területén jött létre. HECKENAST szerint a „sárosi erdőispánság tartozéka volt... Ásguterdő” (uo. 15). 1283-ban az ásguti királyi erdőővöket említik (*custodes silvarum nostrarum de Asguth*, uo. 92), míg Ásguterdő helynév, ahol korábban a király erdőővök — nyilván éppen az 1283-ban nemesi szerviensek sorába emelt ásguti erdőővök — éltek, csak 1300-ban bukkan fel (*Ausgutherdewow ...super qua quondam custodes silvarum nostrarum residebant*, uo.). Alapos a gyanú, hogy Ásguterdőnek a XIII. század végi ásguti erdőővök adtak nevet (legalábbis a névadási folyamat csak a XIII. század utolsó éveire termette meg gyümölcsét, a szilárd településnevet), így Ásguterdő helységnevének nincs köze a sárosi erdőispánság kialakulásához. Rejtélyes, hogy HECKENAST miért sorolja a sárosi erdőispánság XII—XIII. századi tartozékai közé Darócot, a bakonyi erdőispánsághoz pedig Udvarnokot, amikor az előbbi földrajzi név 1427-ben, az utóbbi 1453-ban fordul legkorábban elő (uo. 15, 98, 128). Világos ezekből a példákból, hogy az erdőispánság egykori területén a XIII—XV. században felmerülő foglalkozásnévi helynevek egy része bizonyosan vagy valószínűen nem — külön bizonyítékok híján pedig semmi esetre sem — egykorú magával az erdőispánsággal, illetve e helynevek kialakulásának nincs köze az erdőispánság megszervezéséhez.

Miért időztünk ilyen hosszasan a foglalkozást jelölő erdőispánsági helynevek kérdésénél? Azért, mert HECKENAST ebből a — mint láttuk — nem igazolt állításból merész következtetést von le, és még merészebben általánosít: „Az erdőispánságok tartozékainak vizsgálatából megállapíthatjuk, hogy a foglalkozásnév akkor lett helynévvé, ha a település a terület első megszervezése során keletkezett, illetve ha a szóban forgó település első lakói a mondott szolgálattal tartoztak...Ezeket a megállapításokat munkahipotézisként a királyi erdőispánságoknál régebbi szervezési formákra alkalmazva, a továbbiakban azokat a foglalkozásnévvel jelölt településeket, amelyek valamely szervezési központ (pl. várispánsági székhely, hercegi szállás) *tőszomszédságában* [kiemelés tőlem — K. Gy.] fekszenek, az első szervezés emlékeinek, tehát a szervezési központ keletkezésével egyidőseknek tekintem” (uo. 17). Több szempontból is tanulságos e rövid HECKENAST-idézet elemzése. Világosan kiderül ebből, hogy HECKENAST térbeli viszonyból — teljesen alaptalanul — időbeli viszonyra következtet. Fentebb már részletesebben kifejtettük, hogy a helynevek egymáshoz való viszonyában a térbeliség csak egy és nem is a legdöntőbb elem, mind az időbeli, mind az oksági viszony fontosabb ennél, illetve hogy külön bizonyíték híján a térbeli egymásmellettiiségből nem következik automatikusan kor szerinti egyidejűség. Világos továbbá a HECKENAST-idézetből az is, hogy elhibázott alapra épít olyan tudományos következtetést, amelyet már bizonyítani sem kíván, s ha itt még munkahipotézisről is szól, ez munkája következő oldalain már a legteljesebb bizonyossággá válik. „Foglalkozást jelentő helyneveink egy másik rétege a várispánsági központok-

hoz kapcsolódik, mégpedig az ún. Szent István-kori vármegyék székhelyeihez” (uo.). A földrajzi közelség mint kronológiai fogódzó itt is előfordul: „István király korára visszavezethető vármegyéinkben mintegy 30 foglalkozásnevet viselő településről okleveles adat alapján tudjuk, hogy várnépek lakóhelye, vagy várjobbágyok birtoka volt, s legalább ugyanennyiről okleveles adat híján is feltételezhetjük, mert *oly közel esnek* [kiemelés tőlem — K. Gy.] az ispáni várhoz” (uo. 18). HECKENAST GUSZTÁV a foglalkozást jelentő helynevek e másik rétegéről — önmagával ellentétbe kerülve — azt állapítja meg, hogy „bár egyes foglalkozásnévvel jelölt települések várbirtokok voltak, az ilyen települések rendszere nem a várispánsági szervezet kialakulása során keletkezett” (uo. 26). Ha ezeket HECKENAST az I. István-kori megyeszervezethez kapcsolta volna (saját gondolatmenete alapján legalább annyi joggal megtehetette volna, mint amennyivel nem tette meg, ugyanis sem álláspontját érdemben igazoló, sem cáfoló adat nincs), mi sem maradt volna a X. századnak. Márpedig HECKENAST prekonceptiója szerint „foglalkozásnévvel jelölt Árpád-kori településeink többsége...nem a királyi erdőispánságokhoz, és nem az »István-kori« királyi vármegyékhez, hanem a királyi család különböző magánbirtokaihoz, uradalmi központjaihoz kapcsolódik” (uo. 30). HECKENAST metodikájából következő eljárás, hogy X. századnak tételez fel minden olyan foglalkozásnévi helynevet, amely a X. századi Árpádok valamelyik tagja nevével egyező földrajzi név *közelében* fekszik. Megállapítása szerint a legtöbb Árpád-leszármazott nevével egyező helynevet foglalkozásnévi helynevek gyűrűje vesz körül. E gyűrű olykor — hogy ne hiányozzék az Árpád-leszármazott feltételezett szálláshelye mellől a foglalkozásnévi helynév-együttes — 30—35 km sugarú félkörre alakul (uo. 44). Ennek a koncepciónak kardinális bizonyítás-elméleti gyengéje — ami magát a koncepciót is merőben valószínűtlenné teszi — az, hogy igazolatlanul hagyott feltevésre épít további — mint maga HECKENAST mondja — „igen messzire vezető következtetések”-et (uo. 30). A kétes hitelű, sőt kifejezetten téves feltevés pedig az az — általunk fentebb már tárgyalt — elmélet, hogy minden Árpád-utódok nevével egyező alakú helynevek közelsége miatt X. századnak ítélt foglalkozásnévi helynevek ilyen kronológiai minősítése sem fogadható el.

Eredményeit így összegezte HECKENAST: „foglalkozásnévvel jelölt településeink tanulmányozása mind az erdőispánságokban, mind az ún. István-kori vármegyékben, mind a királyi (fejedelmi) család különböző magánbirtokain igazolni látszik munkahipotézisünket, hogy ti. ez a helynévtípus a kezdetlegesség, az első benépesülés, az első birtokszervezés, az uralmi és függési viszonyok megjelenésének dokumentuma a szóban forgó területen. A foglalkozásnévvel jelölt települések és az Árpád-házi hercegek nevét fenntartó helységek együttes vizsgálata arra mutatott rá, hogy az uralmi és függési viszonyok kialakításának ezt a kezdetleges módját fejedelmeink és hercegeink a X. század első évtizedeitől, talán már a honfoglalástól kezdve alkalmazták” (uo. 51). Egy másik írásban még élesebben fogalmazta meg ezt a koncepciót HECKENAST: „A foglalkozást jelölő helynevek olyan településekre utalnak, amelyek az államszervezés korai szakaszába nyúlnak vissza... S ha ilyen helyneveket találunk Árpád fejedelem leszármazottainak szállásai körül, ebből az következik, hogy a dolgozók feudális alávetettsége, a magyar állam megszervezése már a X. században, sőt a X. század első felében megkezdődött. István király csak befejezte és az egész ország területére kiterjesztette elődeinek művét” (HECKENAST: Élet és Tudomány XXI, 870).

HECKENAST itt röviden érintett és kommentált felfogását részint elfogadta, részint pedig bírálta történettudományunk. MEZŐ ANDRÁS és NÉMETH PÉTER a törzsi helynevekkel egyidősnek minősítette, azaz a X. századra keltezte a várakhoz tar-

tozó szolganépek telepeit (MEZŐ—NÉMETH 11). HECKENAST „alapvetés”-ét GYÖRFFY GYÖRGY továbbfejlesztette, s kísérletet tett arra, hogy a szolgálónépek rendszerének lényegét és az Árpád-kori társadalomban betöltött szerepét újra értékelje (GYÖRFFY: TSZ. XV, 261). GYÖRFFY több ponton visszalép a HECKENAST által hirdetett nézetekhez képest. Így mindenekelőtt GYÖRFFY vizsgálódása „valamelyest visszabilentli a mérleget az államszervezés javára, egyben sejtetni engedi, hogy e berendezkedésben több része volt István királynak, mint eddig vélték” (uo. 289). Ami a foglalkozásnévi helynevek keletkezését illeti, GYÖRFFY már korántsem köti olyan mereven e helyneveket a lehető (vagy feltételezhető) első szervezéshez, mint HECKENAST tette: „Az a feltevés — írja GYÖRFFY —, hogy az egyféle speciális foglalkozást űző falu volt a szolgálónépi berendezés jellemző településformája, ugyanúgy bizonyításra szorul, mint az, hogy e helynevek jelentik a szolgálónépi falvak legkorábbi rétegét, utóbbiból ui. az is következik, hogy a nem foglalkozásnévvel nevezett falvak szolgálónépi berendezése ezeknél későbbi” (uo. 263). Ennek értelmében GYÖRFFY megengedi, hogy a szolgálónépi szervezetet I. István király után továbbfejlesztették, ilyen továbbfejlesztést lát pl. az erdőispánságok 1200 körüli szervezésében (uo. 262). Ezt az elvet a konkrét tárgyalás során is érvényesíti GYÖRFFY. Így a Súlyom—Szokolár helynévvel jelölt telepek kialakulásáról azt írja: „nehéz eldönteni”, hogy melyik telep mikor keletkezett, „a Fekete Körös-völgyi alighanem a X. században, az »Udvarhely« melletti talán az államszervezőkor, mások esetleg századok múltán” (uo. 275). Ugyancsak óvatosságra int GYÖRFFY a HECKENAST által alkalmazott módszer és datálás teljes megbízhatóságát illetően is, hogy ti. a „foglalkozást jelentő helységnevek szétválasztása X. századi, államszervezés-kori és későbbi nevekre megkísérhető a dolgoztató központok (udvarhelyek, várak) földrajzi szomszédsága, ill. a központok időbeli változásai alapján is”. Nem haszon nélküli hosszasan idézni GYÖRFFY okfejtését: „Ezzel a módszerrel és datálással szemben azonban több körülmény óvatosságra int. A foglalkozásnévi helynevek nemcsak Ajtony és Gyula tartományában, hanem az Árpádok által korán megszállt Győr, Fejér és Tolna megye sík vidékein is igen gyéren találhatók, holott itt bőven voltak szolgálónépek, amint ez a királyi birtokból az egyházaknak átengedett szolgálónépek összeírásából kiderül... De a foglalkozásnevek gyakorisága sem csupán »fejedelmi« központ közelségének függvénye. E helynevek keletkezésében szerepe lehetett a szláv—magyar együttélésből fakadó fejlettebb munkamegosztásnak, ami bizonyára vonzotta is az Árpádokat” (uo. 273—274). Mindezekből a premisszákból eljut GYÖRFFY a foglalkozásnévi helynevek automatikusan kronológiát nyújtó szerepének tagadásáig: „Az a nézet, hogy e sajátos [foglalkozásnévi] elnevezésű falvak a legkorábbi szolgáló telepek, mint általános törvényszerűség, nem fogadható el, csak mint tendencia. A pécsváradi uradalom két... neve között Szántó neve lehet X. századi, de Vasas falu neve látszólag később keletkezett, s így e nevek önmagukban nem alkalmasak kronológia megállapítására” (uo. 273).

GYÖRFFY GYÖRGY azonban végül is nem a fent idézett gondolatmenetek által megnyitott logikai úton haladt előre, hanem más csapást nyitott. Előrebocsátotta, hogy a szolgálónépi rendszer kialakulásában három gazdasági—társadalmi tényezővel kell számolni, az uralkodó részéről felmerült igényvel, az alávetett köznép termelési és szolgálati gyakorlatával, továbbá a szolgáló szervezet életre hívásával és folyamatos működésével. GYÖRFFY utalt arra, hogy e szolgálónépi rendszer alapvető feltétele „az uralkodóval szemben álló, neki alávetett szolganép, amely abban az esetben fogható be ilyen szolgálatra, ha elsajátítható többlettermékkel, vagy rendszeres szakszolgálat (pl. fuvar, őrzés, főzés) képességével rendelkezik, s ha soraiban eltérő vidékek és különféle etnikumok sajátos termelőmódja egyesül.” Ugyancsak GYÖRFFY

szavait idézve: „Ilyen módon a fejedelmi szolgálnépi organizáció előfeltétele az alávetett társadalom differenciált, sokrétű termelése, amit egy szűkebb területen csak az előrehaladott társadalmi munkamegosztás, egy népeket egyesítő birodalomban pedig az eltérő termelőmódból adódó »etnikai munkamegosztás« biztosít... Ilyen módon e szervezet kialakulásának előfeltétele a társadalom előrehaladott rétegződése” (uo. 265). GYÖRFFY az előrehaladott társadalmi munkamegosztás [!] alapján létrejött szolgálnépi szervezetet a Nagy Károly-kori frank, az etnikai munkamegosztás alapján kialakult szolgálnépi berendezkedést a Dzsingisz-kori mongol társadalom példáján szemlélteti. GYÖRFFY minden külön bizonyítás mellőzésével úgy foglal állást, hogy a „magyar, cseh és lengyel szolgálnépi berendezkedés látszólag a barbár keleti és a civilizált nyugati berendezkedés között átmeneti helyet foglal el..., mindhárom nép esetében a X. század második felében következett be az átmenet a barbár berendezkedésből az udvari intézmény rendjébe” (uo. 267).

Mivel indokolja mégis GYÖRFFY, hogy a X. századi magyaroknál egyáltalán lehetséges vagy jogosult a — barbár — szolgálnépi rendszer pusztá létének feltételezése? A mongol analógiára történő hivatkozással. Ezen a különösen fontos ponton ismét GYÖRFFY-t kell megszólaltatnunk: „A honfoglaló magyar vezérek településrendje oly mértékben hasonló volt az Aranyhorda első vezéreéhez, hogy a szolgálnépek tekintetében is rokon berendezkedést tételezhetünk fel” (uo. 269). Más szavakkal: mert a XIII. századi mongol előkelő folyómenti ingamozgását egy korábbi tanulmányában — a Kárpát-medencei klimatikus viszonyokat figyelembe nem véve teljesen megalapozatlanul (ld. FÜGEDI: Nagyvázsöny 131—132)— irányadónak vélte GYÖRFFY a X. századi magyar előkelőkre is (GYÖRFFY: AÉ. XCVII, 191—242), most ugyanez az elszórt, indokolatlan és önkényes analógia alapjává és bizonyítékká vált a X. századi magyar szolgálnépi berendezkedés létének, jellegének. Vagyis pusztán azért, mert a X. századi magyar előkelők a XIII. századi mongolok módjára [!] nomadizáltak, szolgálnépi rendszert is intézményesítettek, hasonlóan és hasonlóan az évszázadokkal későbbi mongolokhoz. Még tovább menve: ez a X. századi magyar szolgálnépi berendezkedés barbár jellegű, etnikai munkamegosztáson épült fel, de már magában foglalta a GYÖRFFY által fentebb előrebocsátott három ismérvet, vagyis a X. századi magyarság társadalmi előrehaladott rétegződésű volt. A teljesen önkényes mongol analógia tehát mindenfajta bizonyítás híján elvezet a X. századi magyarok fejlett, osztályszempontból tagolt társadalmának elismeréséhez.

Ennek alapján GYÖRFFY tanulmányában elsősorban a barbár és a királyság-kori (fejlettebb intézményes) szolgálnépi berendezés nyelvi emlékeinek szétválasztására törekszik. Megint csak a mongol káni udvar (vagy a kazár tarkan) népeinek ismeretében próbál arra következtetni, hogy a magyar honfoglaló vezéreknek milyen foglalkozású népeik voltak (GYÖRFFY: TSZ. XV, 279, 275). S ha bizonyos óvatosságot és mérsékletet mutat is az egyes foglalkozásnévi helynevek kronológiai minősítésében, nemritkán megalapozatlanul és önkényesen, ráadásul elhibázott metódus alapján ítél helynevek keletkezéséről. Pl. a Födemes, Méznevelő és Sonkolyos foglalkozásnévi helyneveket azért tekinti nagy valószínűséggel a barbár szolgálnépi intézmény tanújelének, s viszi vissza többségüket a fejedelmek korára, egyeseket pedig éppen a X. század első felére, mert a „barbár és kora-feudális fejedelmi udvarok Európában egyaránt nagy méz és méhsőr fogyasztók voltak”, illetve mert 1264. évi adat szerint a Csepel falu melletti Födemesen mézadó királyi népek laktak, márpedig Csepel „Árpádnak és csaknem minden utódának kedvelt nyári szállása volt,” végül mert Födemes helységek az Árpád-leszármazottak nevével azonos vagy rokon alakú helységek (Tarhacsia, Tevel, Taksony stb.) táján feküdtek (uo. 275—277).

Mindezek az „érvek” elégtelenek a tétel bizonyítására, hiszen a fejedelmi udvarok nem feltétlenül csak foglalkozásnévvel jelölt falu többlettermékének elsajátítása útján juthattak mézhez és méhsörhöz, hiszen — mint korábban maga GYÖRFFY állapította meg helyesen — „Csepelsziget honfoglaláskori vezéri szállásként való szerepeltetése anonymuskori viszonyok visszavetítése” (GYÖRFFY, Krónikáink és a magyar őstörténet: Bpest, 1948. 122; vö. másként GYÖRFFY: Budapest története I², 253, 265). Az a módszertanilag téves és fentebb általunk bírált eljárás, hogy térbeli egymásmelletliségből időbeli egykorúságra von le következtetést a szerző, nemcsak helyütt, hanem dolgozata más részében is előfordul GYÖRFFYNél, pl.: „Ha a *Tárkány* falvak X. századiak, akkor a mellette lévő *Rednek* ~ *Rudnok* telepek is erre a korra datálhatók” (GYÖRFFY: TSZ. XV, 284).

HECKENAST GUSZTÁV foglalkozásnévi helynevekre épített koncepciójával kapcsolatban mind SOLYOSI LÁSZLÓ (MNy. LXVIII, 184, 189), mind magunk (KRISTÓ: Sz. CVII, 742—746) kételyeinket fejeztük ki, de ez ideig elmaradt a HECKENAST—GYÖRFFY-féle foglalkozásnévi helynevekre építő szolgálónépi felfogás részletes és lényegi cáfolata, illetve nem került sor a foglalkozásnévi helynevek forrásértékének lehető adekvát meghatározására sem. Az alábbiakban figyelmünket elsősorban arra irányítjuk, hogy érdemben állást foglalhassunk a foglalkozásnévi földrajzi nevek kronológiája, történeti forrásértéke vonatkozásában.

A legkorábbi foglalkozásnévi helynevek a veszprémvölgyi apátság 1020 körüli oklevelében fordulnak elő: 1020 k./1109: *Σάμταγ, Γριντζάγι*, CZEBE 16 (az ugyanitt felbukkanó *Ζαλῆσι*, 1109: *Serlous*, uo. 19, a mai Magyarsarlós aligha tekinthető foglalkozásnévi helynévnek, hiszen sem neve, sem lakói, sem analógia alapján nem igazolható HECKENAST véleménye, miszerint „sarlóképzítő falu volt”, HECKENAST 118). HECKENAST GUSZTÁV ezeket az 1015 és 1031 közt eladományozott falvakat „már legalább mintegy félszázados múlt”-tal ruházta fel, azaz visszavezette őket a X. századba (uo. 32). GYÖRFFY GYÖRGY ugyancsak éppen a veszprémvölgyi oklevél Szántó és Gerencsér helynévi adataira hivatkozva állapítja meg a szolgálónépi szervezetről, hogy az „legkésőbb István király uralkodása elején megvolt”, s ez az adat megengedi a feltevést, hogy „már a fejedelmek korában legalább részben kiépült” (GYÖRFFY: TSZ. XV, 262). Úgy ítéljük meg, nincs kényszerítő körülmény, miszerint e falvakat vissza kellene vezetni a X. századba. Az 1020 táján a veszprémvölgyi oklevélben szereplő, foglalkozásnévvel nevezett falvak elnevezésüket természetes módon köszönhatték az I. István (vagy esetleg már Géza fejedelem) nevéhez fűződő államszervező tevékenységnek, semmi nem indokolja, hogy e falvak és falunevek létét messze a X. századba visszavigyük. A veszprémvölgyi oklevél Szántó nevű falujának esetében ezt közvetlen módon is igazolni tudjuk. Kálmán 1109. évi renozációjából derül ki, hogy az István király által az apácáknak adott mansiók többsége szőlős és szántó volt (*vinitores vel aratores*, CZEBE 19, a szántóvetőkre ld. még HÓMAN: Sz. LI, 128), e szántók adták tehát Szántó falu elnevezését.

Hogy a X. században aligha szabad foglalkozásnévvel jelölt falvak létezésével számolnunk, természetesen közvetlen módon nem bizonyítható: részint negatívumot egyébként is igen nehéz igazolni, részint pedig hiányoznak a X. századból való direkt adatok. Így tehát meg kell elégednünk bizonyító eljárásunk során azzal a gyakorlattal, hogy a XI. századi helyzetképből próbálunk meg — bizonyítás-elméletileg nem egészen feddhetetlen módon — visszakövetkeztetni a X. századi állapotokra. Ha a X. században az Árpád-házi hercegek és más tényezők szervezőmunkájának eredményeképpen hemzsegték volna a foglalkozásnévi helynevek, úgy a XI. (esetleg XII). századi összeírások (amelyek általában az egyházakat a király, ritkább esetben a magánosok részéről ért adományokat részletezik) a falunevek tekintélyes há-

nyadában mutatnának foglalkozásnévvel alakult faluelnevezéseket. Két legkorábbi ide vonható oklevelünk, amelyek birtokneveket is lajstromba vesznek, s koraiságuknál fogva a leginkább alkalmasak arra, hogy belőlük X. századi (X. század végi) állapotokra következtethessünk, ilyenféle gyanút egyáltalán nem táplálnak. A pannonhalmi apátság 1002. évi hamis alapító oklevelében 9 birtoknév között, a veszprémi püspökség ugyancsak 1002. évi hiteles diplomájában pedig 6 falu között egyetlen foglalkozásnévi helynévvel sem találkozunk (PRT I, 590; SZENTPÉTERY 61). Persze, a két oklevél által felemlített birtokok viszonylag kis száma nem nyújt biztos következtetésre alapot. A soron következő conscriptio, a hamis 1015. évi pécsváradi oklevél 41 falu között egyetlen biztosan foglalkozásnévi földrajzi nevet említ, Szántó falu nevét (+ 1015/ + 1158/1323/1404: *Zamtow*, VMO. I. 4, 576), ez a falu lehet az államszervezéssel együtt járó organizációs munkálatok terméke, nincs olyan mozzanat, amely megkövetelné a település ilyen néven való X. századi eredeztetését (vö. másként GYÖRFFY: TSZ. XV, 273, aki szerint „*Szántó* neve lehet X. századi”). Az 1055. évi tihanyi alapítólevél 18 birtoktestjéből egy sem visel foglalkozásnévi helynevet; két foglalkozásnévi földrajzi név határpontként fordul elő a diplomában (1055: *fidemsi*, *luazu holma*, TihA. 10, ez utóbbi ide vonása különben is alig valószínű). Nincs egyetlen foglalkozásnévi helynév Radó nádor Pécsnek juttatott 1057. évi adományai (KOLLER I, 149—150), sem Ottó comes 1061. évi zselicszentjakabi juttatásai (TBpM. XVI, 53—55) sorában, pedig Ottó comes oklevele 26 helyet nevez meg. A veszprémi egyház 1082. évi hamis diplomájában több mint 70, névvel illetett birtok közül három visel Szőlős, egy-egy Mester és Solymos nevet, egyiknek pedig a határában Csatár nevű falu van (HO. IV, 2—7), a Csatáron és a Szőlősen kívül azonban a többi aligha igazi foglalkozásnévi helynév, sőt még a Csatár helynevet illetően is hangzott el az utóbbi években olyan vélemény, hogy a szó ismeretlen eredetű, s „nem valószínű, hogy a szláv ščitár 'pajzsgyártó' szót őrizné” (MIKESY: Veszpr. ht. lex. 154), a Szőlős helynév pedig szőlővel való ellátottságáról is kaphatta nevét (1177/1500 k.: *ad montem, qui vocatur Zeleus*, LK. XXXIII, 216). Az 1086. évi bakonybéli conscriptio közel 30 birtoka közül egy sem visel foglalkozásnévi elnevezést (PRT. VIII, 267—270). Pannonhalmi 1093. évi 30 birtoka közül egy részbirtoknak a neve foglalkozásnévi (vagy annak is magyarázható), Fonyód (*Funoldi*, uo. I, 592) neve. Nem jobb a foglalkozásnévi helynevek aránya a XII. század első fele összeírásaiban sem: Almád 1121. évi oklevele szerint a monostor birtokában két foglalkozásnévi helynév van (1121/1420: *Fonold*, *Zeuleus*, MNy. XXIII, 363, 364), Bozókében 1135-ben egy (1135/1262/1566: *Sceleus*, CD. VII. 5, 104), Dömösében 1138-ban kettő (1138/1329: *Sahtu*, *Vduornic*, MNy. XXXII, 203; 205). Több — szám szerint négy — foglalkozásnévi helynév szerepel az 1113. évi zabori oklevélben (1113: *Grincha* = 1113/átírások: *Grinchar*, 1113/átírások: *villa Tawarnyc*, *alia villa Tawarnyc*; 1113: *Sitar*, *villa Scitar*; 1113/átírások: *Zoulousvilla*, Kálmán 60, 61). Tekintve azt, hogy a XI. századi és a XII. század eleji oklevelekben csak elvétve fordulnak elő foglalkozásnévi helynevek, holott a foglalkozásnévi helynevek jelentős részének X. századi megléte esetén (elég arra gondolnunk, hogy HECKENAST GUSZTÁV több mint 300 foglalkozásnévi helynevet foglalt adattárba, s ezek tekintélyes hányadát visszavezette a X. századba, HECKENAST 12, 35—50) lépten-nyomon foglalkozásnévi helynevekkel kellene találkozni a XII. század közepéig eltelt időszakban, arra a következtetésre kell jutnunk: ezek a gyér számban felbukkanó XI. századi és XII. század eleji foglalkozásnevek a magyar államszervezésnél, a X—XI. század fordulójánál nem korábbiak. A XI—XII. századi oklevelekben előforduló birtoknevek tehát nem gyámolítják azt a gyanút, hogy a foglalkozásnévi helynevek nagy része X. századi lenne.

Következtetéseinkben még tovább is mehetünk. A XI—XII. századi oklevelek a szolgálonépek igen széles skálájáról adnak felvilágosítást. Veszprémvölgyi birtokában I. István király adományából 30 és 20 család (jobbára szőlős és szántó mansiók), 7 révész, 6 lovasszolga, 12 halász, 3 ács, 2—2 kovács, kádár, vincellér és egy esztergályos volt 1020 táján (CZEBE 16), s mindezen foglalkozásokból csak a szántó vált egy település névadójává. 1109. évi renovációjában Kálmán király ezek mellett még *lagenarum custos* foglalkozást is megjelöl (uo. 19), ami viszont az apácák Gerecsér nevű faluja elnevezésének adhatja magyarázatát. A pécsváradi hamis. 1015. évi összeírás 156 lovakkal szolgáló, 409 lovakkal és szekerekkel szolgáló, 110 szőlős, 36 szántó, 12 méhészt, 20 vasbányász, 50 halász, 10 kovács, 6 kádár, 12 esztergályos, 9 pék, 10 szakács, 3 fazekas, 6 tímár, 5 poroszló, 5 ötvös, 8 ács, 3 molnár, 13 juhász, 3 lovaszt, 3 kanaszt, 3 vendégellátót, 4 betegellátót, 5 harangozót és 6 fürdős mansiót sorol fel az apátság birtokában I. István adományaként (VMO. I. 4, 575), s az apátság I. István-kori birtokai közül csak egyetlen egy viseli az *arator* foglalkozásnévből eredt Szántó nevet. A tihanyi egyház 1055. évi oklevele szerint rendelkezett 60 szántó, 20—20 szőlős és lovaszt (equites), 10 halász, 5 lovaszt (agasones), 3—3 marha- és juh-pásztor, 2—2 disznópásztor, méhészt, szakács, tímár, kovács, ács, molnár, egy-egy ötvös, esztergályos, ruhamosó és szűcs mansióval, végül pedig 10 szolgálóleánnyal (TihAl. 11), mégis e foglalkozások közül egy sem vált a tihanyi egyház birtokainak névadójává, a méhészt (*fidemisi* 'méhkas, méhes, kaptáros', uo. 45), illetve talán a lovaszt (*luazu holma* 'lovász halma', uo. 43) foglalkozásnév határpontként szerepel az oklevélben. Radó nádor 1057-ben szántókat és szőlősöket adományozott a pécsi püspökségnek (KOLLER I, 149—150), itt a foglalkozások ismét nem lettek helynevek névadójává (Radó szántóvetői *montis* helyen, szőlősei pedig *Kana* faluban éltek). Ottó comes 1061-ben szántókat, esztergályosokat, molnárokat, disznópásztorokat, lovászokat, fürdősöket, házi szolgákat, szekereket, szőlősöket, halászokat, méhészeket, kamarásokat adott Zselicszentjakabnak (TBpM. XVI, 53—55), ám a szolgálónépek lakhelyei közül egy sem visel foglalkozásnévi nevet. 1082-ben a veszprémi egyház fennhatósága alá kamarások, szekeresek, harangozók, szőlősök, erdőőrök, szántók, pásztorok, torlók, artifexek (?), szakácsok, kovácsok, halászok, fűtők tartoztak a közelebről meg nem nevezett szolgák, jobbágyok és szolgáltók mellett (HO. IV, 2—7). E sok foglalkozás közül egyedül a szőlős vált három településnek is névadójává. Ezen nem lehet csodálkozni, a szőlősök a veszprémi egyház több mint 70, névvel nevezett birtoka közül 22-ben láttak, s e 22-ből három nevében is megöröklötték lakóinak foglalkozását. Maga az 1082. évi oklevél két esetben nyíltan is kifejezi, hogy a Szőlős nevű faluban szőlősök laktak (+ 1082: *In villa Sceuleus habet ecclesia IX vineas et VII vinitores; In predio Sceuleus habet ecclesia... XII vineas, V. vinitores*, uo. 4, 6). 1086-ban Bakonybélnek voltak lovászhai, szántói, szőlősei, szűcsei, kovácsai, ácsai, esztergályosai, szakácsai, kenyérsütői, pásztorai, disznóóvói (PRT. VIII, 269—270), de birtokai között egyetlen foglalkozásnévvel jelölt helység sem akadt. Panonhalma 1093-ban rendelkezett a minster- és servus-mansiók mellett 30 halász, 88 szőlős, illetve 138 szakács, kenyérsütő, esztergályos, artifex (?), ötvös, kovács, pásztor, mosó, szűcs és minden más szolgálatra való mansusszal (uo. I, 592), birtokai közül mégiscsak egy, Fonyód mutatkozik foglalkozásnévi eredetűnek. Almád 1121-ben szőlős, szűcs, kenyérsütő, harangozó, szakács, szentségördő, szántó, kővágó, halász, disznóóvó mansióknak parancsolt (MNy. XXIII, 362—364), a foglalkozásnevek közül a szőlős lett foglalkozásnévi helynév névadójává, az oklevél maga igazolja, hogy Szőlős helyen szőlősök éltek (1121/1420: *in loco, qui dicitur Zeuleus, vineas II cum totidem cultoribus*, uo. 364); emellett Fonyódon is birtokolt az almádi monostor. Lampert comes 1135. évi adat szerint harangozókat, mészárosokat, ha-

lászokat, lovászokat, szűcsöket, tímárokat, molnárokat, szőlősöket adott Bozóknak a szolgák, szabadok és uhug nevű alávetettek mellett (CD. VII. 5, 105), Bozók egyetlen faluja hordoz foglalkozásnévi elnevezést, Szőlős, ahol az apátság szőlőt nyert el (1135/1262/1566: in *Sceleus vineam*, uo. 104). Dömös birtokában 1138-ban kenyéradók, csőszök, márcadók, szekeresek, kenyérsütők, szakácsok, esztergályosok, lovászok, harangozók, szűcsök, halászok, sajtosok (= sószállítók), sóadók, bőr- és szarvadók, szőlősök, molnárok, fazekasok, ácsok, méhészek, kanászok, szántók, solymászok voltak (MNY. XXXII, 56—57, 133—135, 203—204), de e foglalkozások közül településnek csak a sajtosok és a kenyéradóknak is nevezett udvarnokok (1276: *panis-datores, qui vulgo udvornici appellantur*, GYÖRFFY: TSZ. XV, 268) adtak nevet Sajti (1138/1329: *villa Sahtu*, ahol sószállítók, *allatores salis* éltek, MNY. XXXII, 203) és Udvarnok néven (1138/1329: *villa vduornic*, ahol servus-mansiók, *mansiones servuorum* laktak, uo. 205). A szentjobbi monostor III. István-kori összeírása szerint I. László király 10 artifex (?), 4 szűcs, 2 kovács, 3 tímár, 2 mosó, 6 molnár, 5 esztergályos, 7 sütő, 3 lovasz, 5 szakács, 3 pohárnok, 12 harangozó, 12 saját lován szolgáló szabados, 4 kamarás, 3 serfőző mansiót és erdőőröket adott Szentjobbnak (SIMON, Supplementum ad dissertationem historico-criticam clar. Georgii Pray de dextra S. Stephani...cum Historia Monasterii Sz. Jog... Vacii, 1797. 95—96), ám az apátság közel 30 birtoka közül a XII. század végén csak egy visel foglalkozásnévi nevet, Udvarnok (1163—1173/1520 k.: *Udvarnuk*, ahol 30 servus-mansio élt, uo. 96). Az aradi egyház javainak 1177. évi összeírása szőlősökről, pásztoroktól, artifexekről (?), esztergályosokról, tárnokokról, szekeresekről, udvarnokokról, szántókról tesz említést jobbágyok és szolgák mellett (LK. XXXIII, 213—217), ám foglalkozásnévi falu egyetlen egy sincs az egyház tulajdonában. Mivel a XI—XII. századi egyházi vonatkozású oklevelek és összeírások egyfelől a „foglalkozások”, a szolgáltatások egész garmadáját sorolják elő, másfelől pedig csak alig-alig adnak számot foglalkozásnévvel jelölt helynevekről, a fenti adatokból e megfontolások alapján arra következtethetünk, hogy a foglalkozásnévi helynevek kialakulása nemhogy a X. századdal, hanem még a XI—XII. századdal sem fejeződött be.

Ezt a közvetett úton nyert feltételezést direkt módon számos példa elősorolásával is módunk van igazolni. Először azokat az adatokat tekintjük át, amelyek *kétségtelenül* bizonyítják feltevésünket. Az 1015. évi hamis pécsváradi oklevél vasasokat (+ 1015/+ 1158/1323/1403: *tributariis ferri*, VMO. I. 4, 575) említ. Ezekből a vasbányászoktól nyerhette nevét az első ízben a XIII. század végén felbukkanó baranyai Vasas falu (1292—1297: *Vosos*, ÓMO. 109; ld. Gy. I, 403), amely tehát ily módon 1015-öt követően a XI—XIII. század folyamán alakult ki. A somogyi Szántó — a mai Szántód — 1055-ben még más néven szerepel (*koku zarma*, TihAI. 9), foglalkozásnévi Szántó neve legkorábban 1211-ben tűnik fel (*villam, que Samthou dicitur*, mellette említve van korábbi neve, *locus, qui dicitur Choczorma* is, PRT. X, 516), az új név tehát 1055—1211 között született meg. Nagyjából hasonló időhatárok közé tehető a barsi Peszér kialakulása is. Az 1075. évi garamszentbenedeki oklevél határleírása még nem említi, viszont 1209-ben már szerepel a Szentbenedek melletti település (Pezer Gy. I, 466). Peszér nagyjából XII. századi keletkezését HECKENAST GUSZTÁV is észrevette, s ezt az elmélete szempontjából kínos körülményt — hogy ti. foglalkozásnévi helynév nem a X—XI. században jött létre — ily módon vélte magyarázni: „Nem tartozik viszont a foglalkozást jelentő helynevek sorába [!] a Bars megyei Peszér, mert ez 1075 és 1209 között mint egyházi birtok keletkezett, s a bencéseknek bizonyára nem voltak kutyapecéik” (HECKENAST 117), GYÖRFFY GYÖRGY rést láthatott az elméleten azzal, hogy HECKENAST a nyilvánvalóan foglalkozásnévi Peszért kivette a foglalkozásnévi helynevek sorából, s szemére is vetette ezt HECKE-

NASTnak, „ki nem jó indoklással mellőzte a Bars megyei Peszér-t...”, ez ui. 1075 előtt lehetett királyi pecérek lakhelye” (GYÖRFFY: TSZ. XV, 300). GYÖRFFY azonban szintén „nem jó indoklással” csempészi vissza a Peszért a korai (X—XI. századi) foglalkozásnévi helynevek közé, hiszen ha Peszér mint a királyi pecérek lakhelye 1075 előtt e néven létezett volna, a garamszentbenedeki oklevél határjárása ezt nyilván nem mulasztotta volna el megemlíteni, amint ezt megtette más Szentbenedek körüli falvak esetében. A Garam folyó partján Szentbenedektől délre a XIII. században a következő sorrendben helyezkedtek el a települések: Szentbenedek, Peszér, Kovácsi, Csatár, Talmács. Ezek közül az 1075. évi oklevél Szentbenedek mellett még Kovácsit és Talmácsot említi meg (+ 1075/ + 1124/ + 1217: *uilla kouachi, uillam piscatorum... nomine talmach*, MES. I, 54), Peszér mellett Csatárról is hallgat. Alapos a gyanú, hogy 1075-ben Peszérhez hasonlóan még Csatár sem létezett, hiszen Csatár említése mind Szentbenedek, mind Talmács, illetve Szőlős határjárásában hiányzik, sőt egy helyütt Kovácsit teszi meg az oklevél Talmáccsal határosnak (+ 1075/ + 1124/ + 1217: *Intra quos etiam terminos est uilla Kouachi*, uo.), holott a XIII. században Talmács és Kovácsi között éppen Csatár terült el. A Csatár kései keletkezéséről táplált gyanút erősíti, hogy maga Csatár csak a XIII. század végén fordul elő első ízben (1298: *Chatar*, Gy. I, 438). A Csanád megyei Morotván (1211: *predium Mortua*, uo. 864) a XIII. század elején halászok éltek, akik a század folyamán új nevet adtak Morotvának. Az új, Halász elnevezés hamis oklevélben a század közepén, hiteles diplomában pedig a XIV. század elején tűnik fel (+ 1247/ + 1284/1572: *villa Halaz, que est ibi, ubi aqua Harangud cadit in Morothis*; 1318/1323: *possessiones nostras castrenses Halaz ~ Halaaz... cum stagnis Mortua*, uo.), 1321-ben pedig a régi és az új elnevezés egybefonódottan szerepel (1321/1385: *possessio Halazmortua*, uo.). Érdekes nyomon kísérni a somogyi Márcadó helynév kialakulását. 1093-ban I. László király adományából a pannonhalmi apátságnak 30 disznóóvó mansiója és 300 disznaja volt Zselic erdőn belül, ahol csak az apát bírt hatalommal (PRT. I, 592). 1175-ben már említi a disznóóvók Zselic erdőben lévő faluját (*in villa porcorum custodum in silva Seliz*, uo. 606). 1215-ben a kanászok faluja mellett Szent László faluja, 1219-ben pedig *Zurunka* falu is feltűnik a zselici erdőben (uo. 634, 646). 1228. évi adat szerint nyolc év óta szlávok ülték meg a zselici erdőséget, amely erdők a szent király óta mindig tizedet adtak Pannonhalmának *méh*ekből, disznókból és más állatokból (uo. 691). Az 1233. évi ún. pannonhalmi per kapcsán előírják, hogy az apát a kanászok falvaiban lakó embereket nem kényszerítheti követjárásokra, hordókészítésre, báránnyal vagy gidatized fizetésére, hanem csak *méhtizedet* fizessenek (uo. 720—721). A pannonhalmi javak Albeus-féle 1237 körüli összeírása már tíz kanász falut említ a Zselic erdőben, a már ismert és mostanra megkettőződött *Zyrenke* és Szent László falu mellett itt bukkan fel első ízben Márcadó falu neve (*In silva Zeles... sunt X ville subulcorum, quorum nomina sunt hec: Marcadou, due ville Zyrenke..., due ville, que vulgo appellantur Sancti Ladizlay*, uo. 786), amely elnevezését a méhsörrel, márcal történi adózásról, tehát lakói szolgáltatásáról vette. S noha GYÖRFFY szerint „a barbár és kora-feudális fejedelmi udvarok Európában egyaránt méz és méhsör fogyasztók voltak”, s az „Árpád-fiak édesség kedvelésére felhozható a *Jutacsi* (Jutas) név, amely törökül ingyencet jelent” (GYÖRFFY: TSZ. XV, 275), mégis sajtáságos, hogy az egyetlen magyarországi Márcadó helynév, a méhsörrel történi adózásra utaló somogyi Márcadó csak a XIII. század elején jött létre. A zalai Vindornyan 1135-ben négy szőlő és ugyanennyi szőlős volt (+ 1135: *In predio Vindurna... quattuor vineas cum totidem vinitoribus*, PRT. VIII, 273). Ezek a szőlősök adták 1135—1274 között Vindornyanak a Szőlős elnevezést (1274: *terram castri nostri Zaladiensis, de Vyndurna Sceuleus*, HO. I, 61—62). Zaránd megyében ott, ahol a XIV. század elején már Va-

dász falu állt (1332—1337: *Vadaz, Vodaz*, Cs. I, 747), mintegy másfél századdal korábban még csak a bihari vár vadászai éltek (1177/1500 k.: *In alia villa Saris, ubi sunt venatores Byhoriensis castri*, LK. XXXIII, 215), így e foglalkozásnévvel jelölt falu nagyjából a XIII. század folyamán alakulhatott ki. Történeti földrajzi bizonyítéka van, hogy a baranyai Kovácshida — noha ez utótagos helynév — sem létezett még 1177-ben (Gy. I, 324), első alkalommal 1342-ben találkozunk nevével a forrásokban (*Koachhyda*, Cs. II, 499; lehet személynévi eredetű is az elnevezés). A Trencsén megyei Ribári 1208-ban még a 'halastó' jelentésű Ribnik alakban fordul elő (*Ribnic villa*, Trencsén vm. 179), foglalkozásnévi Ribári 'halászkok' nevére az első adat csak a XV. század közepéről ismert (1439: *Rybary villa*, uo.). Az Észak-Bars területén lévő Sosold erdős vidékén a XIII. század elején vadászokat említenek (1209: *Terram in Susolgi cum Silua et uenatoribus*, MES. I, 190), ezek a vadászok voltak a névadói a század vége felé itt feltűnő Lócsa (*lovci* = 'vadászkok', ld. GYÖRFFY: TSZ. XV, 299) földnek (1283: *terra Loucha*, Gy. I, 458). A baranyai Daróc területe 1212-ben még Kopácshoz tartozott, e Darócra — amely földrajzi fekvésénél fogva egyetlen erdőispánsághoz sem tartozhatott — az első adat egy, a XIV. században 1264-re hamisított oklevélben tűnik fel (*terra castri de Barana Drauch vocata*, uo. 296). 1213-ban a borsodi Susa faluban egy királyi szakácsot említenek (1213/1550: *Glatillum cocum regis de villa Susa*, uo. 802). Alapos a gyanú, hogy e Susa nevé váltotta fel a XIII. század folyamán a Szakácsi név (1300: *Zakachy*, uo. 803), mely nevét a susai szakács(ok)ról nyerte. GYÖRFFY GYÖRGY szerint „az ósláv *vygna* 'kovácsműhely, kémény' szó Árpád-kori helynévi előfordulásai Sopron, Veszprém és Bars megyében biztosan sorolhatók a vasműves munkahelyek közé” (GYÖRFFY: TSZ. XV, 281). Ami a Bars megyei Vihnye helynév kialakulásának idejét illeti, ezt 1228 utánra szabad csak tenni, mivel Vihnye az 1228-ban említett Béla föld területén jött létre (*terra Bela*, Gy. I, 433), s kialakulásának folyamata 1326-ra lezárult, mert ekkor már oklevélben olvashatjuk Vihnye nevét (*possessio Vyhine~Vyhinie*, uo. 487). Bács megyében a XIII. század közepi Nagast (uo. 227) vidékén tűnik fel két évszázaddal később Nagyács falu (1457: *Nagalch*, Cs. II, 142). A mai szatmári Hodász eredeti — és valószínűleg nem a Hodással párhuzamosan használt (vö. MEZŐ—NÉMETH 53) — neve a Hetény volt (1219/1550: *de villa Heten*, VR. 218). Mivel azonban a Hetény nevű földön a tatárjárást megelőzően hodászok (- hódvadászkok) tartózkodtak (1272/1511: *Hethen...super qua ante adventum gentis tartarice castorinarii qui Hudaz dicuntur residebant*, MAKSAI 147), ezek adták a település új Hodász elnevezését (1286/1511: *terra Hudaz*, MEZŐ—NÉMETH 53).

Van néhány olyan adatunk is, amelyek ha nem is kétségtelenül, de több-kevesebb valószínűséggel igazolják, hogy a foglalkozásnévi helynevek a XI. századon túl is keletkeztek. Településtörténeti megfontolások magyarázzák, hogy a Nyitra megyei Nyárhíd uradalmának falvai a XII. században alakultak ki. Ezek közé tartozik Lovász is (FÜGEDI: Sz. LXXII, 298—299), ahol 1236-ban királyi lovászok éltek (*Agasonibus domini regis de uilla Lowaz*, MES. I, 315). IV. Béla 1270-ben a nyitrai várhoz tartozó Zuchan, Rachich, és Vduornuk falvakat eladományozta (HO. VI, 170). Ezek közül Racsic már 1113-ban szerepel, így a foglalkozásnévi Udvarnok is, a XII. században jött létre (FÜGEDI: Sz. LXXII, 489). Aligha hihető, hogy a XI. század vége előtt a magyarok olyan tartósan a birtokukban tarthatták volna a zágrábi Száva-vidéket, hogy ott már 1100 előtt foglalkozásnévi helynevet hozhattak volna létre a Zágráb melletti Csatár formájában (1360: *Schytaria*, Sm. XIII, 33, 747). Alapos a gyanú, hogy a somogyi Nagyszakácsi neve (1331/1347: *Zakach, Zakachy*, AO. II, 560; 1396: *coci de Zakachy*, Cs. II, 580) a kölkedi szakácsok nevéből alakult (1272: *cocus noster [regine] de villa Kulked*, ÁÚO. III, 275; 1289: *terre nostre regi-*

nalis Kulked vocate... , super qua coci nostri [regine] commorantur, HO. VIII, 268; 1464: *Zakachkelked*, uo. III, 413). A Bars megyei Ulog (1343: *Wlyugh*, Gy. I, 483) csak a XIV. század második felében nyerte el a foglalkozásnévi (*lovci* = 'vadászok') Lóc nevet (1388: *Loch*, ZsiO. I, 72). Végezetül nem árt emlékezetünkbe idézni, hogy a korai oklevelekben általában nem szereplő foglalkozásnevekből a középkor későbbi, XIV–XVI. századaiban is alakultak pusztai foglalkozásnévi helynevek, mint pl. Szén-égető Gömör (1327: *Zenegetew*, ILa III, 287), Valkó (1399: *Zenegethe*, Cs. II, 351), Sáros (1427: *Zenegothrow*, uo. I, 311) és Bihar megyében (1600: *Korbonar*, Jakó 269), Kőégető Bács megyében (1480: *Kewegethe*, 1482: *Kwegethew*, Cs. II, 155), Kővágó Zala megyében (1616: *Köuagó alias Boldoghaszonj Eörs*, PRT. X, 754), Aranyásó Temes megyében (1349: *possessio Aranhasow alio nomine Zaramaz*, Cs. II, 24), Kötélverő Gömör megyében (1426: *Kethelwerew*, uo. I, 139).

A fenti bizonyítékok és a dolog természetéből adódó megfontolások alapján aligha lehet kétséges: a pusztai és az -i képzővel alakult foglalkozásnévi helynevek a X–XI. század fordulójától kezdődően egészen addig keletkeztek, ameddig formáns nélküli és -i képzős helynevek egyáltalán létrejöttek, vagyis nagyobb számban legalább a XIV–XV. századig. Ha ez így igaz — márpedig több irányú vizsgálódás valószínűsíti igazát —, akkor önmagában a kronológia megdönti azt a feltételezést, hogy a foglalkozásnévi helynévtípus „a kezdetlegesség, az első benépesülés, az első birtokszervezés, az uralmi és függési viszonyok megjelenésének dokumentuma a szóban forgó területen”, amely a X. század első évtizedeitől, talán már a honfoglalástól kezdve jelen volt a magyar területen (HECKENAST 51). Ismeretes, hogy HECKENAST merev tételét már GYÖRFFY megkísérelte rugalmasabbá tenni: „a kora-Árpád-kori szolgálónépek lakhelye nem korlátozható a foglalkozásnévvel nevezett falvakra, s egy-egy ilyen falunév tényleg »határeset«, amelyhez képest a szolgálónépek túlnyomó része nem foglalkozásnévvel nevezett falvakban lakott. Az a nézet, hogy e sajátos elnevezésű falvak a legkorábbi szolgáló telepek, mint általános törvényszerűség, nem fogadható el, csak mint tendencia” (GYÖRFFY: TSZ. XV, 273). GYÖRFFY első megjegyzésével maradéktalanul egyetérthetünk. Temérdek példa bizonyítja, hogy szolgálónépek nem foglalkozásnévi településeken laktak. Valóban csak találomra tallózva gazdag gyűjteményünkben: udvarnokok földjét nevezték Arnatnak (Gy. I, 210), Tótnak (HO. I, 12), Bodának (CD. III. 2, 432), Esztergálnak (uo. IV. 1, 285), Keszinek (Cs. III, 71), Tagyonnak (uo. 114), Harkánynak (AO. II, 64, 66) és sok-sok más néven. Éltek a XIII. században udvarnokok Gönyűben (Cs. III, 538), Beleden (PRT. I, 778), Ságón (Cs. II, 790), Baráton (uo. III, 545), Kecelen (ÁÜO. XI, 226), Pápán (PRT. VIII, 288) és még sok más helyen. Hasonló a helyzet más népelemekkel is. Nincs sem tere, sem szüksége egy teljességre törekvő felsorolásnak, hiszen axióma érvényű, hogy a szolgálónépek túlnyomó többsége olyan falvakban élt, amelyek nem foglalkozásnévi elnevezést viseltek. Megint csak — mint már annyi esetben — a néplélektan körében kereshető arra a magyarázat, hogy miért lakói foglalkozásáról nevezték egy falut, és miért nem a számtalan más névadási indíték realizálódott ezekben az esetekben. Nincs szoros társadalmi determináltsága annak, hogy mely falvak nyertek foglalkozásnévi elnevezést, és melyek nem nyertek lakóik meghatározott szolgáltatásai ellenére sem, következésképpen a foglalkozásnévi helynevekből messze vezető társadalom- és politikatörténeti következtetések sem vonhatók le.

De nem vonhatók le voltaképpen kronológiai következtetések sem. GYÖRFFY fenti megjegyzésének második felével — hogy ti. csak tendencia és nem általános törvényszerűség erejével igaz, miszerint a foglalkozásnévi falvak a legkorábbi szolgáló telepek — még ilyen rugalmasabbá tett formájában sem érthetünk egyet. Ezt az állítást azzal cáfolhatjuk, ha néhány olyan XI–XII. századi adatot sorolunk fel, amely

szerint a korai évszázadok szolgálonépei nem „foglalkozásukról” elnevezett falvakban laktak. 1075-ben lovászok éltek Szántó faluban, halászok Zsitvatőben, Gégen, ötös pedig Naszályban (MES. I, 55). Ugyancsak 1075-ben a csongrádi Csanyt — a mai Csanyteleket — egyenesen halászfalunak nevezte az oklevél (+ 1075/ + 1124/ + 1217: *uilla piscatorum nomine [Chonu]*, uo. 56). 1156 táján egy soproni udvarnokfalunak Gyirót a neve (1156 k./1412: *terram ville udvarnicorum, nomine Gerolth*, SO. I, 1). 1157 körül a barsi Baratkán a harangozóknak volt földjük (1157—1158 k.: *possessio Bratka...cum...terra...pulsatorium*, MES. I, 116). 1177-ben a tárnokok egy Zaránd megyei faluját Besenyőnek hívták (1177/1500 k.: *villa taurnicorum, que dicitur Bessenew*, LK. XXXIII, 214). 1192-ben a Bács megyei tárnokok települését Pilának nevezték (1192/1394: *ad terram ville Tauarnicorum que vocatur Pila*, ÁÚO. XI, 62). Ennyi adatból is világos: nincs rendszer abban, hogy mely telepek nyertek foglalkozásnévi és melyek más indítékból fakadó elnevezést. A falu lakóinak foglalkozása, szolgáltatása csak egy volt a névadás számtalan indítéka sorában, érthető tehát, ha a magyar falurendszer csak egy viszonylag kis részét jelöli „foglalkozásnévi” elnevezés, holott a legtöbb faluban laktak olyan foglalkozású, olyan szolgáltatásra kötelezett emberek, amely a faluszomszédoktól megkülönböztethette volna a falut, és így a névadási indíték szerepét is betölthette volna. Mégis viszonylag kevés esetben került erre sor, a számtalan más névadási indíték csak nagyon is véges számú esetben engedett teret annak, hogy a foglalkozás, a szolgáltatás mint névadási indíték falunév létesítésében realizálódjék.

A problémát már HECKENAST GUSZTÁV is észlelte 1970-ben: „Miért neveznek csak 23 helységet Udvarnoknak az Árpád-kori Magyarországon, amikor százával ismerünk falukat, amelyekben udvarnokok éltek, és miért éppen ezt a 23-at nevezték el közülük lakóinak szolgáltatásáról? Puszta véletlen vagy van megmagyarázható oka annak, hogy a királyi kovácsok földjét egyik helyen Kovácsinak nevezik..., máshol pedig Keszinek, illetve Vityának? Foglalkozást jelentő helyneveink általános történeti forrásértékének kiaknázása azon múlik, hogy találunk-e feleletet erre a kérdésre” (HECKENAST 14). A hasonló kérdésfelvetésre HECKENAST 1966-ban („a szolgálonépek miért nem foglalkozásuk nevével jelölték lakóhelyüket?”) még nem tudott határozott választ adni, de már akkor megkockáztatta azt a feltevést, hogy „a településnek a foglalkozás, a szolgálat nevével való megjelölése *kezdetlegesebb viszonyokra*, korábbi szervezésre mutat” (HECKENAST: Élet és Tudomány XXI, 869). 1970-ben még inkább adós maradt a válasszal, hiszen az a feltevés, hogy a foglalkozásnévi telepek a legrégebbiek, nem nyert igazolást, s voltaképpen nem is magára a kérdésre adott felelet volt. A válasz a mi számunkra nem lehet a fentiek ismeretében kétséges: a társadalom fejlődése szempontjából merőben véletlen — csak a néplélektan törvényei szerint lehet szabályszerű —, hogy miért csupán 23 falut neveznek a sok száz, udvarnokok által lakott falu közül Udvarnok néven, és miért éppen ezt a 23 települést.

Ezen a ponton érkeztünk el egy nagyon lényeges kérdéshez: kik laktak a foglalkozásnévi falvakban? Aligha szabad úgy elképzelni, hogy egy-egy foglalkozásnévi faluban csak a falunévben megjelölt foglalkozást űző, illetve ott feltüntetett szolgáltatást teljesítő népelemek éltek, vagyis hogy e szolgálonépi falvak a „társadalom differenciált, sokrétű termelése” (GYÖRFFY: TSZ. XV, 265), tehát akár társadalmi, akár etnikai munkamegosztás eredményeképpen születtek volna meg. Nem szabad szem elől téveszteni, hogy Magyarországon a XI. századtól a XIII. század közepéig terjedő időben a természeti gazdálkodás viszonyai szinte töretlen egyeduralommal érvényesültek, az agrárfalvak kizárólagos többségében olyan népek éltek, akik alapvetően önellátók voltak, tehát mindenből megtermelték a maguk és családjuk szükségleteit kielégítő javakat. Ezen felül az állat, az egyház és a földesúr termékeik vagy

többszemélyesek egy részét elszájtította tőlük, illetve bizonyos falvakat vagy személyeket speciális szolgáltatások teljesítésére kényszerített. Ám még ezek a falvak vagy személyek (a szórt birtokrendszer sajátosságai következtében gyakran nem is egész falvak, hanem csak a falu bizonyos lakói) sem jutottak el a munkamegosztás útján odáig, hogy csak egyfajta homogén foglalkozást űztek volna, hanem ők is a speciális — és nyilván a kizsákmányoló tényező változó igényeivel együtt változó — szolgáltatásokon túlmenően önellátók voltak. A XI—XII. század egyházi összeírásai jól mutatják ezeknek a szolgáltatóknak a szórt és nem egy-egy faluba koncentrált voltát. Zselicszentjakab szőlősei 12, molnárai 6, halászhai 5, méhészei 2 települési helyen éltek 1061-ben (TBpM. XVI, 53—55). A veszprémi egyház népei közül 1082-ben a szőlősök 22, a harangozók 11, a szekeresek 10, a kamarások 9, a szántók 6, a szakácsok 4, a pásztorok 3, az artifexek, erdőőrök, halászok 2—2 faluban laktak (HO. IV, 2—7). Bakonybél lovászhai 5, szántói és szőlősei 2—2 faluban fordultak elő 1086-ban (PRT. VIII, 269—270). A dömösi prépostság szolgáltatói sorában 1138-ban a harangozók 12, a márcadók 9, a szőlősök 8, a kenyérsütők és szakácsok 6—6, az esztergályosok, molnárok és ácsok 2—2 faluban szerepelnek (MNY. XXXII, 56—57, 133—135, 203—204). Az aradi egyház szőlősei 6, mézadói 3, udvarnokai 2 faluban éltek 1177-ben (LK. XXXIII, 213—217). Hasonló szórtságot mutatnak a szolgáltatók a XIII. század eleje nagy egyházi összeírásaiban is. A tihanyi apátság udvarnokai és szőlősei 12—12, szántói 9, halászhai, harangozói 4—4, artifexei 3, kovácsai, szűcsei, lovászhai, szekeresei 2—2 faluban laktak 1211-ben (PRT. X, 502—517). A pannonthalmi apátság népei közül az 1237 körüli Albeus-féle összeírás szerint 16—16 faluban voltak udvarnokok és szőlősök, 15-ben szántók, 8-ban harangozók, 6—6-ban halászok, szakácsok, 5-ben kovácsok, 4—4-ben kenyérsütők, ácsok, kádárok, csőszök, vargák, 3—3-ban lovászok, szentséghordozók, juhpásztorok (uo. I, 570—575). Természetesen számos esetben egy-egy faluban élnek az egyházi conscriptiók szerint az illető egyház speciális szolgáltatói, pl. a zselicszentjakabi 1061. évi oklevél csak egy-egy településen tüntet fel szántókat, esztergályosokat, lovászokat, fürdőszöket, házi szolgákat és kamarásokat (TBpM. XVI, 53—55). Az ilyen és hasonló adatokból azonban nem szabad arra a következtetésre jutni, hogy csak egynemű foglalkozást űztek, illetve egynemű szolgáltatást teljesítők éltek a birtokokon. Megtévesztők lehetnek az oklevelek latinul megadott szekeresek faluja, csőszök földje stb. helymegjelölései, ezek ugyanis nem a hely homogén foglalkozásúak által lakott voltára utalnak, inkább a telep Szekeres, Csősz stb. nevét értelmezik és adják vissza latinul (1255: *villa curiferorum nostrorum Zekeres*, Gy. I, 146; 1260: *terra preconum castri Zala-diensis Cheusy vocata*, Cs. III, 44). Iménti megállapításunkat ezen túlmenően akár foglalkozásnévi, akár nem foglalkozásnévi falvak lakói szolgáltatásainak áttekintése igazolhatja. A gazdag anyagból szinte csak taláломra választva a példákat: a nem foglalkozásnévi *Setkelu* faluban 1138-ban 24 servus-mansio és egy méhész élt a dömösi egyház fennhatósága alatt. Szolgáltatásaik többfélék: akkor vadásznak, amikor a prépost akarja; a disznókból tizedet adnak, továbbá esztergályos munkával készített edényeket juttatnak a prépostságnak, amely foglalkozást az abban való ügyességük miatt gyakorolnak (MNY. XXXII, 205). 1121-ben Almádon servusok és libertinusok mellett szőlősök, szűcsök, kenyérsütők, harangozók, szakácsok éltek (MNY. XXIII, 362). Igaz, Almád székhelye volt a monostornak, de pl. az almádi monostor egy *Bothoy* nevű falujában is szakácsok és disznóóvók laktak a servusok mellett (uo. 363). 1181-ben a baranyai Szeles birtokon 27 libertinus-mansio lakott. Közülük ketten udvarházat készítenek, szobát fűtenek, szénát gyűjtenek, ketten takácsok, ketten kovácsok, a többiek lovukkal szolgálnak (III. Béla 29). Hasonló a helyzet a foglalkozásnévvel jelölt helységek lakóinak esetében is. A dömösi prépost

Udvarnok nevű falujában 1138-ban 20 servus-mansio élt, akik nyestet adnak és az egyházat építik (MNy. XXXII, 205). A veszprémi Csász faluban 1211-ben esztergályosok, servusok és közelebből nem meghatározott cultores szerepeltek (PRT. X, 507, 516). A pannonthalmi apátság Szántó nevű prédián 1237 körül a szántók (aratores) mellett jobbágyok és lovas szolgák is laktak (uo. I, 781—782). Példáink igazolhatják, hogy nincs lényegi különbség a foglalkozásnévi és nem foglalkozásnévi helységek között, mindegyikben olyan elemek éltek, akik alávetett voltukból következően bizonyos szolgáltatások teljesítésére voltak kötelezve, amely mellett azonban gazdasági—gazdálkodási rendjüket az önellátás, az autarkia jellemezte. Ebben az összefüggésben nem is tartjuk indokoltnak, hogy szolgálónépi rendszerről, szolgálónépi berendezkedésről beszéljünk, hiszen ez kezdetben nem jelent mást, mint az alávetett népesség intézményesített kizsákmányolását, termékei (többlettermékei) rendszeres kisajátítását, vagyis amit szakirodalmunk egyes darabjaiban szolgálónépi rendszernek neveznek, az nem más, mint az állam kialakulása, s az azzal járó szisztematikus járadékrendszer országos szintű megteremtése. S mivel Magyarországon a feudális állam kialakulásában a döntő frontáttörés a X—XI. század fordulóján, illetve a XI. században történt meg, ezt megelőzően olyan helynevek kialakulásával sem lehet számolni, amelyek e „szolgálónépi” berendezkedés emlékeiként értékelhetők. További gondos vizsgálatot igényel, hogy mikor tűnik fel a forrásokban az azonos foglalkozást űző és azonos szolgáltatások teljesítésére kötelezett embereknek egyazon szervezetbe, comes, magister vagy centurio által vezetett egységekbe tömörítése; úgy tűnik, hogy ezt a szervezést a már kialakult állam végezte el.

Egy rövid kitérés erejéig rá kell mutatni arra: annak ellenére, hogy az elmúlt években HECKENAST GUSZTÁV és GYÖRFFY GYÖRGY tollából egy-egy nagyszabású írás készült a szolgálónépek kérdéséről, a probléma távolról sem tekinthető megoldottnak. Mindenekelőtt, bár mind HECKENAST, mind GYÖRFFY összeállította a szolgálónépekre utaló helynevek adattárát, egy-két ponton kiegészítést igényel ez olyan földrajzi nevekkkel, amelyekben a névben jelölt foglalkozás XI—XIII. századi oklevelek tanúsága alapján mint ténylegesen gyakorolt foglalkozás, illetve szolgáltatás vált helynevek létrehozójává. Így vannak Harangozó (+1145/1443: *Harangoza* [o: *Harangozo*, RA. 71. sz.], CD. II, 124; 1332—1337: *Harankozow*, Cs. I, 63), Pásztor (1338: *Paztur*, uo. III, 623) helyneveink. Néhány esetben kiigazítást igényelnek a GYÖRFFY által megadott foglalkozásnévi faluszámok (GYÖRFFY: TSZ. XV, 290—292). GYÖRFFY egy Tálnok földrajzi nevet említ, holott kettő volt (1181/1288/1366/XVI.: *Talnok*, RA. 133. sz.; 1255: *Talnuk*, Gy. I, 730), viszont a két Kenyérsütő helynév helyett csak egyet szabad elfogadni (1397: *Kynyersythew*, Cs. III, 434), a másik Kenyérsütő-helynév esetében a foglalkozásnév előtagként szerepel, tehát másodlagos helynévi alakulás (1357: *Kenersytou Saagh*, uo. 627). További kutatások tárgya lehet szétválasztani a ma még egységesen kezelt foglalkozásnévi helynévi anyagból a kifejezetten szolgáló jellegre utaló (és voltaképpen nem is foglalkozást jelentő) földrajzi neveket (mint pl. mézadó, márcadó, tömlőcívó stb.) és a tulajdonképpen valóságos foglalkozást kifejező helyneveket (mint pl. gerencsér, esztergályos, ötvös stb.). Az előző típusba sorolható helynevek szigorúan csak az államszervezéssel együtt, illetve azt követően jöhetnek létre, míg az utóbbiak közül néhány talán már a X. században is létezhetett. Aligha véletlen, hogy „Gerencsér helynevek csak az ország egykor pannonszláv és nagymorva vidékein fordulnak elő, s...legrégibb (1015—1031 közti időből ránkmaradt) *qivřčagi* névalakja...a szláv többesszám -i jelét mutatja, tehát a helynévadás korában szláv lakosságról tanúskodik” (HECKENAST 71). Nem lehetetlen tehát, hogy e *qivřčagi* helynév korábbi a magyar államalapításnál.

Az imént úgy foglaltunk állást, hogy a pusztá, illetve az -i képzővel alakult

foglalkozásnévi helynevek egészen a XIV—XV. századig keletkezhetnek, addig, ameddig formáns nélküli és -i képzős helynevek egyáltalán létrejöhetnek. A tipológiai és fentebb már részletesen tárgyalt egyéb megfontolásokon túlmenően maga a „szolgálónépi rendszer” későbbi története is igazolja ezt a megállapítást. A legújabb szakirodalom a XIII. századra teszi a szolgálónépek rendszerének rohamos hanyatlását, a XIII. század második felére pedig a rendszer nyilvánvaló felbomlását (uo. 82). Számos adat igazolja azonban, hogy még a XIII. században is él az a szervezet, amely központilag tartott felügyeletet az azonos szolgáltatásra kötelezett (azonos foglalkozást űző) népelemek felett. 1221-ben az esztergomi pénzverők volt magisterét említik (*Gathcone, Monetarium Regis quondam Magistro* ([abl.], MES. I, 231). 1236-ban hodász faluról, hodász nemzetségről és a hodászok comeséről olvashatunk Vas megyében (*de villa Hodacensi, de genere Hodacensi, Mortun filius Jolegin existens comes Hodacensium*, HO. VIII. 32); e falu később Hodász (1340: *possessio Hodaz*; Cs. II, 756) — ma Hegyháthodász — néven tűnik fel. 1249-ben a király tárnokainak comesé (*Andreae Comiti Tauarnicorum nostrorum*, CD. IV. 2, 55), 1250-ben a csallóközi udvarnokok centuriói (*centuriones uduornicorum in Chollocuz*, HOkt. 18), 1255-ben pedig a király csőszjeinek comesé szerepelnek (*Tristanus Comes Preconum domini Regis*, ÁÚO. XI, 422). 1263-ban és 1264-ben a szepesi Darócon élő darócok comesé, illetve centuriója bukkan fel (1263: *Draucarii nostri cum Michaelae, Comite eorum de Scepus*, CD. IV. 3, 137; 1264/másolat: *Villam, centurio Drauchiariorum de Scepus, de villa Drauch*, uo. 195). 1271-ben a királyi agarászok comesével találkozunk (1271/1357: *Thomas Comes liciscariorum nostrorum*, ÁÚO. VIII, 342). 1274-ben említés történik az udvarnokok volt comeséről (1274/XVIII.: *Tyrburtius filius Apsa, condam Comes Vduarnicorum de villa Thoty*, CD. VII. 5, 395). 1278-ban a királyi nyúlfogók ispánja tűnik elénk (*Heem comes Leporariferorum nostrorum*, HOkt. 80). 1280-ban egy oklevél megemlékezik a királyi solymárok néhai ispánjáról (*Ladizlaus filius Farcasij filij Mordar, quondam Comes Falconariorum domini Regis de villa Turda*, ÁÚO. XII, 313). 1282-ben a zólyomi Ardó erdőőreinek centuriójáról olvashatunk (+1282/+1282/1557: *Hochach centurio de superiori villa custodum syluarum nostrorum [regis] de Zoliom*, uo. 358). 1382-ben a királyi solymárok volt magistere szerepel (*Johannes filius Marcelli de Madar condam magister falconariorum regis*, Cs. III, 507; további adatokat ld. WERTNER: TT. 1899. 669—672). 1272-ben egyenesen a sági (Vas megye) udvarnokok comitatusa fordul elő (*in Comitatum vdwornicorum de Sag*, ÁÚO. VIII, 400). IV. Béla 1252-ben bihari bocsárokat (pohárnokokokat) emelt a királyi harcosok közé (uo. VII, 342). A szepesi Sümeg faluban királyi pecérek éltek; a szászok a pecérek földjének egy részét megvásárolták, IV. Béla 1254-ben a vételt azzal a feltétellel hagyta jóvá, hogy a vásárlók a pecérek szolgálatait kötelesek teljesíteni. Sümeg lakóit még 1293. évi oklevél is pecéreknak, helyi szóval wesunkusnak vagy besunkusnak nevezi (Szepesség 94—95). 1283-ban IV. László király a Vas megyei Vép falusi udvarnok-jobbágyfiakat veszi ki az udvarnokok sorából vépi földrészükkel együtt (HO. VI, 289). 1288-ban az uralkodó az erdőőröknek hajdan a pozsonyi várhoz tartozó földjét kiveszi a pozsonyi ispán és jobbágiai hatósága alól (ÁÚO. IV, 310). 1322. évi adat szerint korábban bocsárok a Bakonyban lévő Csepelen a királyi vadászat szolgálatára lettek átsorolva (Cs. III, 225). E néhány példa is bizonyítja, hogy a szolgálónépi szervezet intézménye még a XIII. században is bizonyosan funkcionált, a különböző szolgálatra beosztott emberek tehát még ekkor is létrehozhattak vagy átkeresztelhettek falvakat saját szolgáltatásuk, foglalkozásuk mint névadási indíték alapján.

Persze, nem minden foglalkozásnévi helység közvetlenül a benne lakók foglalkozásáról vagy szolgáltatásáról nyerte nevét, e helynevek egy része lehet személynévi

eredetű is. Kár, hogy újabb szakirodalmunk a személynévi eredet kérdését gyakorlatilag mellőzhetőnek tekintette (HECKENAST 13; GYÖRFFY: TSZ. XV, 284), sőt a foglalkozásnévi helynevek adattárához nem fűzte hozzá a foglalkozásnévi személynevek adattárát is. Pedig — megint csak szinte találomra idézve a példákat — a középkorban ismerünk Vasas (1138/1329: *Wosas, Wasas, Wosos*, MNy. XXXII, 132, 135, 203; az egyik *Wosos* nevű személy foglalkozása *custos apum*, azaz méhészt, uo. 205, egy másik *Vososé* 1152-ben harangozó, PRT. I, 601), Kovács (1135/1262/1566: *Faber*, CD. VII. 5, 105; 1138/1329: *Faber*, MNy. XXXII, 135), Szekeres (1086/1130—1140: *Scekeres*, „foglalkozása” szántó, *arator*, PRT. VIII, 270), Pásztor (1086/1130—1140: *Pastur*, uo.), Csitár (1138/1329: *Citar*, MNy. XXXII, 134), Szakács (1138/1329: *Sacas*, uo. 204), Kanász (1141—1146/XII.: *Kanaz serviens*, MKSz. I [új folyam], 19), Égető (1211: *Egueteu*, PRT. X, 509), Bocvár (1211: *Bosar*, uo. 514), Szőlős (1211: *Zeuleus*, uo. 515) nevű személyeket. További gondos kutatások feladata megállapítani, hogy milyen szerepet játszottak a személynevek a foglalkozásnévi helynevek kialakulásában (a kezdeti lépést ld. HECKENAST 12).

A foglalkozásnévi elnevezés másodlagos voltát azokban az esetekben tudjuk bizonyítani, amikor a foglalkozásnév egy, már korábban meglévő helynévhez előtagként járult. Néhány példa frappánsan igazolja, hogy az előtaggá lefokozott foglalkozásnév előidézői ilyen foglalkozást űző, illetve ilyen szolgáltatást teljesítő XIII—XIV. századi emberek voltak. A Győr megyei Szőlősmegyeren 1252-ben szőlősök éltek (*vinitores [regis] de Sukoro iuxta Jaurinum in villis... Zeuleusmeger*, Cs. III, 552). Miután a veszprémi Lődön 1274-ben ardók (erdőóvók) laktak, a XIV. században Lőd Ardó-előtagot kapott (1274: *custodes silvarum de villa Leveld*, 1390: *Ordolewld*, uo. 213). Gajdosbogdányban 1351—1352-ben királyi mulattatók (*trumbatores domini regis*, MNy. XVII, 120) szerepeltek. 1358. évi adat szerint a soproni Kürtösmegyert királyi kürtösök a kürtös foglalkozás jogán birtokolták (*possessio Kurtusmeger vocata premissio titulo buccinatorio sibi pertineret, quod progenitores ipsorum... ac ipsi buccinatores regii extitissent*, SO. I, 293—294), s még 1388-ban is a királyi kürtösök tartották a falut birtokukban (uo. 483—484). A korábbi veszprémi Szőlős udvarnokföldre válva felvette az Udvarnokszőlős nevet (1266: *Scevoleus*, 1367: *terra odwarnicorum [villa] Odwarnokzelews*, Cs. III, 254). Nagyon valószínű, hogy általában ott is XIII—XIV. századi népesség adott foglalkozása alapján előnevet telephelyének, ahol ezt közvetlen módon, a foglalkozásnevet adó népesség ottlakásával nem is tudjuk bizonyítani. Néhány példát sorolunk fel: Bács megye: 1192/1394: *Wosókerequi*, ÁÜO. XI, 62. Komárom megye: 1235: *Luaz Chonuk*, Cs. III, 496. Borsod megye: 1248/1326: *Tarnukbala*, Gy. I, 754. Abaúj megye: 1269/1297: *Tymar Foon*, uo. 80. Abaúj megye: 1272/1419: *Chewzbakta*, uo. 63. Baranya megye: 1292—1297: *Luazhetyn*, uo. 316. Fejér megye: 1302: *Louazberen*, Cs. III, 319. Heves megye: 1325: *Lowaznana*, uo. I, 67. Tolna megye: 1329: *Louazscekul*, uo. III, 450. Közép-Szolnok megye: 1330: *Zouudemeter*, PETRI IV, 474. Veszprém megye: 1340: *Tymardeem*, Cs. III, 228. Hont megye: 1341: *Wduornokdaras*, BAKÁCS 105. Zala megye: 1341: *Kwv-gowrs*, Cs. III, 89 (nem azonos a mai Kővágóórrsssel!). Sopron megye: 1357: *Kenersytou Saagh*, uo. 627. Veszprém megye: 1378: *Louazpathona*, uo. 214. Hont megye: 1386/1388: *Wduarnuksypich*, BAKÁCS 183. Zala megye: 1389: *Zyugyarthouhaza*, Cs. III, 112. Kolozs megye: 1392: *Wdournukhegyes*, uo. V, 307. Zala megye: *Wduarnok Thomay*, uo. III, 116. Torna megye: 1423: *Zeleksardo*, uo. I, 237. Sopron megye: 1476: *Zanthozakan*, uo. III, 629. Veszprém megye: 1543: *Kowach Berend*, Veszpr. ht. lex. 374. Ezek az adatok kétséget kizáróan igazolják, hogy a foglalkozásnév mint névadási indíték még a XIII—XIV. században is igen eleven volt.

Ugyanakkor ezeknek az adatoknak a tükrében egy futó pillantást kell vetnünk

a Vas megyei Vasverőszék vagy Kendszék helynévre, amelyről HECKENAST azt állapította meg, hogy „Kurszán fejedelem kend kovácsainak települése lehetett, keletkezése a X. század elejére tehető” (HECKENAST 131). Ezt a véleményt osztotta GYÖRFFY is: „valószínűleg a szakrális fejedelem kovácsainak, a gypükre széttelepített kendeeknek az emléke” (GYÖRFFY: TSZ. XV, 283). Annál furcsább ez a minősítés, mivel első pillanatra is látszik, hogy a Vasverőszékben a foglalkozásra utaló elem előtag, márpedig ezekről maga GYÖRFFY leszögezte: ilyen esetekben „a foglalkozásnév másodlagosan járult a helységnévhez” (uo. 292). Vasverőszék helynév története valóban mutatja ezt a másodlagosságot. A helynév legkorábban előtag nélküli formában Szék alakban fordul elő a XIII. században (1236/másolat: *Zek*, UB. I, 167; 1283/1328: *Zyk*, HO. VI, 299). E valaha egységesen Széknek nevezett terület később részekre szakadt, s egyes elemei megkülönböztető előtagokat kaptak, így az utóbb Ciklénny nevet viselő falvak a XIV. században az ott folyó vasművességről a Vasverőszék, illetve más, talán személynévi indíték alapján a Kendszék elnevezést kapták, míg a XV. században a terület másik része a később is továbbélt Sárosszék nevet nyerte (1352—1355: *Wosuereuzek*, 1358: *Wosvereuzek alio nomine Kendzek*, Cs. II, 808; 1469: *Saroszeek*, uo. 792). Hogy birtokok ilyenfajta részekre bomlása és más-más helynévi előtag szerinti megkülönböztetése nagyon gyakori jelenség, arra csak a szepességi Széket hozzuk fel példának, ahol idővel Középsőszék, Felsőszék, Hegyszék nevű helységek jöttek létre (Szepesség 71). A régészet igazolta, hogy a vasi Szék területén (a korai középkorban, de vö. GYÖRFFY: TSZ. XV, 314: a vaskohászatra utaló helynevek — pl. Kovácsi — „kronológiájára régészeti támasztékot nem kapunk. Ha kerül is elő vassalak, kora megállapíthatatlan”) vasművelés folyt (HECKENAST—NOVÁKI—VASTAGH—ZOLTAY, A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban. Bpest, 1968. 59. „Kézenfekvő a gondolat, hogy a hajdani Vasverőszék területén, Németciklénny határában talált vassalak, a Kisciklénnyben előkerült agyagfűvőka, és a szomszédos őriszigeti nagy salakmező a Szék patak mentén a kendei vaskohászatának emléke. A helység [Vasverőszék] eredete a X. század elejére nyúlik vissza”, uo. 138). A helynévadás azonban csak a XIV. században reagált egy megkülönböztető jelző erejéig a széki vasművességre. Világos tehát, hogy a vasverésre utaló helynév a maga XIV. századi megjelenésével nem minősíti a telepet X. századnak, amint ahogy e példából ismét fény derülhet arra: a helynévadásnak nincs szoros társadalmi determináltsága, a történész számára fontos gazdasági és társadalmi folyamatokat és jelenségeket nem tükröző vagy csak erősen késve közvetítő helynevekre komoly gazdasági, társadalmi, sőt politikai történeti terhet nem lehet rakni.

Külön óvatosságra inti a történészeket az a körülmény, hogy néhány esetben az előtagot alkotó foglalkozásnév idővel kiválik az összetételből, és pusztá foglalkozásnév alakjában önállóan szerepel. Tanulságos néhány példa idézése. 1240-ben a vespéremi Podár egy részén ötvösök éltek (*Padar, Pudar aurifabrorum*, Cs. III, 247). A már ismert XIII—XIV. századi eljárás szerint a rész neve Ötvöspodár lett (1387: *Ethues Padar*, uo.), majd rövidesen az Ötvös- előtag önállósodván a XIV. század végén egy Ötvös nevű falu — ma pusztá — névadójává vált (1393: *villa Wthuus*, 1438: *Wthwes*, uo. 245). A honti Teszér faluba (1279: *Minor Teszer*, 1285/1369: *Teser*, BAKÁCS 214) bizonyosan a XIV. század folyamán udvarnokok települhettek, így jött létre az Udvarnokteszér név (1358: *Oduarnaktezer*, 1367: *Oduornuktezer*, uo.), hogy azután a XV—XVI. században a pusztá Udvarnok — a későbbi Hontudvarnok — elnevezés állandósuljon (1408: *Vduarnok*, 1521: *Wdwarnok*, uo.). A Bács megyei Szőlős Jakab földjéből (1320/1322: *terram...Zeulos Jacabfolde vocatam...asserens ipsam fuisse Jacobi dicti Zeulos hominis sine herede dece[dentis]*, AO. I, 580) a XV.

századra egyszerűen Szőlős nevű falu lett (1457: *Zewlews*, 1464: *Zewles*, Cs. II, 164; ld. Gy. I, 239). A zalai Kecskés és Halászokháza földrajzi nevek kontaminálódásából ugyancsak a XV. századra Kecskésfalász név alakult ki (1381: *Kechkes*, Cs. III, 68; 1381: *Halazokhaza*, uo. 58, 1411: *Kechkeeshalaz*, uo. 68).

A földrajzi névadás társadalmi indetermizmus, ugyanakkor a névadás indítékainak gazdag változatossága, a népi névadásban a népléktan által nyomon kísérelhető tarka sokszínűség mutatkozik meg abban, hogy nem kevés helység közvetve kapott csak foglalkozásnévi elnevezést, olyképpen, hogy a földrajzi név nem direkt módon a szolgáltatásra vagy a foglalkozásra, hanem azok egy-egy mozzanatára, munkaeszközére, a szolgáltatás tárgyára stb. vonatkozott. A bihari Rikácsot (1209: *Richaz*, Gy. I, 595) azért nevezték el később Ártádnak, mert lakói ártányokkal (és mézzel) adóztak Garamszentbenedeknek (1334: *scrofas et mel dare tenebantur, ideo nunc prefatam villam seu possessionem Rykalch nomine Arthand nominassent*, MES III, 253). A borsodi Lánci várnépeinek a börtönök őrizete volt a szolgálatuk (Gy. I, 785), nyilván innen adódott falujuk lánc közsőből származó neve. A zalai Páhon — a mai Alsó- és Felsőpáhok — a XIII. században tímárok éltek (1259: *terra castris Zaladiensis Paah...in qua castrenses pelliparii residebant*, Cs. III, 90), a falu nevét lakói bőrrel kapcsolatos tevékenységéről, a bőr páholásáról nyerte (PAIS: MNy. XXIV, 39—40). Érdekes, hogy maga a Bőrpáh elnevezés a falu neveként is felbukkan (1354: *Beurpah*, Cs. III, 91). Az erdélyi szászok egyik faluját a XIII. században a macskák falujának (1299: *villa Felium*, ÁÜO. V, 206) — későbbi adatok szerint a német Katze 'macska' szóból Kacának — hívták, mivel a IV. Béla király által adott mentesítésig a falu hospesei macskabőrrel adóztak. Helynévvé vált Magyarországon pl. a 'kovácsműhely' jelentésű szláv *vigna* (pl. 1318: *Wygne*, ILA IV, 175, kialakulása ILA szerint 1243—1318 közé esik), illetve a 'halászó eszköz' jelentésű *varsa* közső is (1322: *Warsa*, Cs. III, 457). Bihar megyében méheiről egy helyet Méhelőnek neveztek (1355: *de apibus ipsorum ad loca Mehleu vulgariter vocata*, AO. VI, 359).

A foglalkozásnévi helynevekről adott fejtegetésünk befejezéseként arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a történész számára történészi célkitűzések valóra váltása érdekében a foglalkozásnévi (és általában bármilyen) helynév önmagában történő, az azt létrehozó népléktani, társadalmi indítékokat, oksági és időbeli szempontokat stb. mellőző vizsgálata óhatatlanul szubjektívista—voluntarista torzításokhoz, önkényességhez vezet a kutatási eredményekben.

V. -D KÉPZŐVEL ALAKULT HELYNEVEK

Számos — minősítési, kronológiai — kérdést vet fel a *-di~-d* képző korai története. Eredetileg — a *-ti~-t* és a *-gy* képzővel váltakozva (példák felsorolását ld. PAIS: NNy. II, 28—29) — kicsinyítő, illetve becéző képző volt (PAIS: MNy. XII, 366), de már viszonylag korán „jellegzetes helynévképzővé vált”, nem személynévi eredetű, sőt még idegen származású helynevekhez is járult (KERTÉSZ: Nyr. LXXVIII, 67; Keletmo. 127). Rendkívül nehéz megállapítani, hogy hol húzható meg a minősítés — illetve a kronológia — szempontjából a *-d* kicsinyítő-becéző-, valamint a helynévképző funkciója közötti határvonal. Bizonyosra vehető, hogy azokban az esetekben a *-d* kicsinyítőképzői funkcióját állapíthatjuk meg, amikor a már *-d* képzős személynév magában vált helynévvé: 1055: *huluoodi, Opoudi*, TihAI: 9, 11 (minősítést ld. uo. 16, 47); 1067 k./1267: *Damarad*, ÁÜO. I, 26 (MEZŐ—NÉMETH 42); 1113/átírás: *Scumedi*, Kálmán 60 (KNIEZSA: MNy. VI, 27); 1156: *Belad*, Sz. LXXIII, 181 (KNIEZSA: uo. 182); 1181/1288/1366/XVI.: *Mand*, RA. 133. sz. (MEZŐ—NÉMETH 69); 1193: *Soruuld, arpad, borsod*, ÓMO. 56, 57 (MIKOS: MNy. XXXI, 294, 156, 162). Már inkább problematikus a *-d* képző minősítése azokban az esetekben, amikor régi magyar személynév *-d* képzővel megtoldva alakult helynévvé: 1138/1329: *Maristi, Moristi, Enderedi*, MNy. XXXII, 131, 134, 204 (SZABÓ D. 12, 31); 1156: *furnod*, Sz. LXXIII, 169 (KNIEZSA: uo. 170); 1193: *tacod*, ÓMO. 57 (MIKOS: MNy. XXXI, 295). További esetekben maga a nyelvészeti szakirodalom is felvetette a *-d* vagylagos (kicsinyítő- vagy helynévképzői) minősítésének egyenlő lehetőségét: 1138/1329: *Ruosti*, MNy. XXXII, 131 (SZABÓ D. 18: „Neve származhatott a régi magyar *Ravazd* 'rókácska' személynévből..., de köznévi eredetű is lehet, és ekkor a *-d~-ti* szóvég helynévképzőnek tekintendő”); 1138/1329: *Kinisti, Dalmadi*, MNy. XXXII, 131, 134 (SZABÓ D. 11, 29: a *-ti*, illetve a *-di* szóvég kicsinyítő- vagy helynévképző; BÁRCZI 155—156 szerint ezzel szemben a dömösi adománylevélben a *-d* képző földrajzinévképző funkciójára „egyetlen biztos példa...a *Surcudi*”); 1181/1288/1366/XVI.: *Sonkad*, RA. 133. sz. (MEZŐ—NÉMETH 110: „A névvégi *-d* egyaránt lehet...becéző és földrajzinévképző”). BÁRCZI GÉZA (155—156) viszonylag kevés XI—XII. századi példát sorakoztat fel a *-d* földrajzinévképző funkciójának dokumentálására. Szerinte a tihanyi alapítólevél *holmodi* alakjában a *-d* „még egyszerűen csak kicsinyítő funkciójú”. Az 1075. évi interpolált garamszentbenedeki oklevél *artand* adatát „valószínűleg személynévi eredetű”-nek minősíti, ami azonban aligha helytálló, hiszen egy 1334. évi okleveles adat szerint Ártánd azért kapta e nevét a korábbi Rikács helyett, mert lakói ártányokkal adóztak (1334: *scrofas...dare tenebantur*, MES. III, 253). Itt tehát lehetne a *-d*-t földrajzinévképzőnek minősíteni, de aligha élt már a XI. században az Ártánd alak (1209-ben is még a *Richaz* alak szerepel, Gy. I, 595), a garamszentbenedeki oklevél Ártánd alakot tartalmazó passzusa nyilván interpoláció (+1075/+1124/+1217: *villam, que Rikachi Artand vocatur*, MES. I, 55). Viszont ha az alakváltozat nem az átírás műve, a *-d* földrajzinévképzős helynevek közé sorolja BÁRCZI a garamszentbenedeki oklevél Udvard adatát (+1075/+1124/+1217: *uillam hud-*

wordiensium bisсенorum, uo. 54). A bakonybéli 1086. évi conscriptióban a *Zalamadi* az egyetlen példa rá, ha ezt a szalmával szabad összekapcsolni. A kronológia szempontjából is tanulságos BÁRCZI ama megjegyzése, hogy az 1113. évi zabori oklevél *Forcas*, *Narias*, *Cipikas* alakokat tartalmaz a későbbi Farkasd, Nyárasd, Csipkesd, tehát *-d* képzős alakok helyett. Egy-egy biztos *-d* földrajzinévképzős helynevet talált BÁRCZI az 1138. évi dömösi adománylevélben (*Surcudi*) és Anonymusnál (*Uarod*). A *-d* földrajzinévképzőről a XII. századra összeállított adattára is szegényes: egy-egy adat szerepel 1121. (*Almad*) és 1171. évi oklevélből (*Zamard*), három adat 1193. évi diplomából (*Tainad*, *Sorcod*, *Scequed*). Ha esetleg néhány XI–XII. századi példával bővíthető is ez (1061/1257/1327: *Kosdy*, TBpM. XVI, 54; + 1093/+ 1190/+ 1205—1235/1350/1404: *Almady*, KOLLER I, 175; 1181: *Scuched*, III. Béla 29 stb.), így is viszonylag kevés a bizonyosan vagy nagy valószínűséggel a XI–XII. században *-d* földrajzinévképzővel alakult helységnév.

Mind ennek, mind a minősítési bizonytalanságnak az ismeretében meglepő a szakirodalom datálása. KNEZSA ISTVÁN a kronológiát illetően ekként foglalt állást: „A *-d* képző is a régies képzők közé tartozik. A magyarság XII. század utáni településterületein... egyáltalán nem fordul elő... E képző elterjedésének kérdése azonban behatóbb vizsgálatot igényel” (Keletmo. 127). Ennek alapján alkotta meg véleményét BÁRCZI GÉZA: „E képző korai: azokon a vidékeken, amelyeket a magyarság a XII. század után szállt meg, már ritka, a XIV. században pedig általában kiavul a nyelvből kicsinyítő és becéző funkciójában is. A *-d* képző tehát természetes és mesterséges földrajzi nevekben (kivéve az egészen újonnan a régiek analógiájára tudatosan képzett neveket) kormeghatározó értékű, ilyen alkotású nevek a XIV. századnál régebbiek, többnyire XII. századiak (ugyane képzővel személynévből, népnévből stb. alkotott nevek kissé régebbiek)... Meg kell azonban jegyeznünk, hogy e körhatárt nem szabad túlságosan mereven értelmezni” (BÁRCZI 155). Így érthető, hogy pl. MIKESY SÁNDOR a XIV. század közepén első ízben felbukkanó Bakonypéterd nevééről (1357: *Peturd*, Cs. III, 247) úgy nyilatkozott: a *-d* képzőnek „a névben való megjelenése a falu alapításának, az ott való megtelepedésnek idejét jóval 1357 elé tolja” (MIKESY: Veszpr. ht. lex. 116). PÜSPÖKI NAGY PÉTER (Irodalmi Szemle XVIII, 248—249) pedig éppen egyenesen a *-d* helynévképző régisége miatt helyezte az állatnevekből *-d*-vel képzett Garam menti falunévek kialakulását a X(—XI). századra.

Mindenekelőtt bizonyítás-elméletileg látjuk támadhatónak a *-d* képzős helynevek KNEZSA—BÁRCZI-féle datálását. Alig hisszük, hogy kronológiailag hasznosítható mozzanat lenne a *-d* képzős helynevek hiányának megfigyelése egy bizonyos területen. Sokkal természetesebben gondolhatunk arra, hogy itt egy helynévtípusnak vidékenként eltérő módon való szóródásáról lehet szó. De hogy ez mennyiben függ össze általában egy-egy vidék kései megszállásával, tehát mennyiben hasznosítható direkt módon kronológiailag, csak akkor ítéltető meg, ha szisztematikus anyaggyűjtés eredményeképpen térképre visszük a középkori magyar állam területén előfordult összes *-d* képzős helynevet, s megállapítjuk, hogy a *-d* képzős helynevek hiánya csak a KNEZSA által említett északi területeken áll-e fenn (Nyitra megye északi részén, Turóc, Liptó és Szepes megyében), vagy pedig más, hasonlóan kései megszállású vidékeken is. Ez a munka a nyelvtudomány még elvégzendő feladatai közé tartozik, s ennek a feladatnak a megoldásáig igazán érdemben nem is lehet nyilatkozni a *-d* képzős helynevek kronológiájáról.

Hogy azonban a *-d* képzővel alakult földrajzi nevek döntő többségének keletkezése mégsem szorítható vissza a XII. századra és az azt megelőző időszakra, azt két módon is valószínűsíthetjük. Az egyik eljárás a településtörténet eredményeinek alkalmazásából adódik. 1181-ben a baranyai Szeles prédiomon udvarházat készí-

tenek; erről a curiáról kapta később, a XIII. század folyamán a falu *-d* képzővel alakult Udvard nevét (1302: *Udwarth*, Gy. I, 397). Ugyancsak 1181-ben még nincs nyoma a XV. században felbukkanó szatmári Ravasznak (1411: *Rauazd*, MAKSAI 199), amely ilyen módon a XIII—XIV. században létesült, nevében a 'róka' jelentésű ravasz köznév *-d* képzős származékát ismerhetjük fel (MEZŐ—NÉMETH 66). Az 1251-ben említett Dráva-parti nyárfák (1251/1355: *a Drawa...arbores...narfa*, Gy. I, 299) vidékén tűnik fel a XV. században *Nard* falu (1470, 1471, 1481: *Naarth*, *Narth*, Cs. II, 511). A baranyai Ellend (1407: *Ellend*, uo. 481) a XIV. században az Árpád-kori Geresd területén alakult ki (Gy. I, 309). Az erdélyi háromszéki Erősd (1479: *possessio Ereusd in territorio possessionis Arapataka noviter populis decorata*, ICZKOVITS 82) „Árapatakának a XV. században való továbbtelepülése” (uo.). A Gömör megyei Kisfalud nevű helységek a településtörténet megállapítása szerint a XIII—XIV. században jöttek létre (ILA II, 502—504). A soproni Kázmér új, később meggyökerező Kisfalud neve is a XIV. században bukkan fel (1237: *Kazmer*, 1358: *Kazmer alio nomine Kysfalud*, Cs. III, 615). KÁZMÉR MIKLÓS nem véletlenül éppen a Kisfalud helynevek kronológiája kapcsán utalt arra, hogy „a *-d* képző ma elfogadott kormeghatározó értéke (e szerint ez a típus a XIV. századnál régebbi) egy szélesebb körű vizsgálattal módosulhat” (KÁZMÉR, Falu 51). A veszprémi Ketellaka új, *-d* képzős vagylagos neve a XV. században fordul elő első ízben (1409: *Bernald et Kethelaka*, 1411: *Kethelaka alio nomine Bornald*, Cs. III, 238).

A másik eljárás nyelvészeti jellegű, annak megfigyelése, hogy a korábban *-d* képző nélküli helynevek a XIII—XV. században felvették a *-d*-t. Hadd közöljünk néhányat ezek közül: Veszprém megye: 1086/1130—1140: *villa...Andree episcopi*, PRT. VIII, 268, 1230: *Endred*, Cs. III, 229; Somogy megye: 1211: *Samthou*, PRT. X, 516, 1267: *Somthod*, uo. 526; Baranya megye: 1312: *Cumplow*, 1321: *Komlod*, Gy. I, 328, 1542: *Komlod*, Cs. II, 498 (a mai Komló!); Békés megye: 1214/1550: *Teka* [személynév], 1323: *Theked*, Gy. I, 513; Trencsén megye: 1241: *Zamar*, 1245: *Zamard*, Trencsén vm. 210; Szabolcs megye: 1307: *Harang*, 1327: *Harangud*, MEZŐ—NÉMETH 78; Borsod megye: 1319: *Kysfolu*, 1332—1335: *Kisfolud*, Gy. I, 782; Borsod megye: 1294: *Welez*, 1332—1335: *Welezd*, uo. 816; Baranya megye: 1335: *Kostan~Kustan*, uo. 329, 1336, 1352: *Kustand*, Cs. II, 501; Hont megye: 1291: *Damján*, 1343: *Damyand*, BAKÁCS 107; Arad megye: 1177/1405: *Chemperlaca*, LK. XXXIII, 213, 1359, 1405: *Cemperd*, Cs. I, 769; Fejér megye: 1193: *Quiestoupiscina*, ÓMO. 59, 1370: *quiestho vocatam, quam nunc prenotatus Stephanus...Segestho appellasset et nominari fecisset*, 1385: *Quiesd, que nunc Segesd apellaretur*, MNY. XXXI, 257; Sopron megye: 1360: *Vrkun*, 1370: *Urkund*, Cs. III, 634; Nyitra megye: 1113: *Forcas*, Kálmán 57, 1379: *Farkasd*, Apponyi O. I, 200; Kükküllő megye: 1343, 1393: *Nadas*, 1411, 1446: *Nadasd*, Cs. V, 888; Bodrog megye: 1198: *Varos*, Gy. I, 732, 1425, 1430: *Warasd*, Cs. II, 212; Bihar megye: 1355: *Kawas*, 1425: *Kavasd*, JAKÓ 270; Fejér megye: 1425, 1440: *Agar*, 1448, 1469: *Agard*, Cs. III, 315—316; Győr megye: 1419: *Pazman*, 1460: *Paznad*, uo. 555; Bihar megye: + ?1261/1810: *Almusd*, 1281, 1292, 1292 k., 1332, 1332—1337: *Almus*, Gy. I, 593, 1416: *Almos*, 1461, 1479: *Almosd*, Cs. I, 602; Csanád megye: +1256: *Bolugkereke*, Gy. I, 847, 1494: *Balogd*, Cs. II, 25; Közép-Szolnok megye: 1475: *Kew*, 1505: *Kewd~Keud*, PETRI III, 687; Tolna megye: 1419: *Cernel*, 1516: *Chernewd*, Cs. III, 421; Kraszna megye: 1481: *Halmas*, uo. I, 583, 1508: *Halmod* 1519: *Halmosd*, PETRI III, 498; Baranya megye: 1434: *Karan*, 1542: *Karans* Cs. II, 494 stb. (további példákat ld. KERTÉSZ: Myr. LXVIII, 67—68). Sajátságos az az eset, amikor a *-d* képző a XIII—XV. században vagy *-i* képzővel párosulva alkotott új helynevet (a szatmári Túristvándi — 1344: *Isthfandi*, MAKSAI 150—1181-ben néven még nem létezett, a XIII. században települt, nevét a Szentemágocs-nemzet-

ség egyik István nevű tagjától kapta), vagy pedig a már korábban megvolt *-i* képzős helynévbe az *-i* elé ékelődött be (1317, 1319: *Janusy*, 1404: *Janusdy*, 1427: *Janosdy*, Cs. I, 209; 1332—1337: *Michali*, 1458: *Mihaldy*, uo. 357; 1435, 1448, 1489: *Polgary*, 1506: *Polgardy*, uo. III, 343).

BÁRCZI GÉZA a *-d* képzős helynevek kronológiája kapcsán a következő megállapítást tette: „Vannak példáink olyan helynevekre is, melyek sokáig, esetleg a XVI—XVII. századig *-d* nélkül fordulnak elő, s akkor egyszerre *-d-s* változatuk jelentkezik, nyilván analogikus kiegészülésképpen. Jelenlegi tudásunk szerint ebből a *-d* képző folytatólagos elevenségére nem szabad következtetni, de a kérdés mindenesetre alaposabb vizsgálatot igényel” (BÁRCZI 155). Valóban akadnak példák arra, hogy egy, ma *-d* képzős helynév középkori, XV—XVI. századdal záruló adatai még nem mutatják a *-d*-t. Ez a helyzet a komáromi Igmánd (Cs. III, 518), a somogyi Felsőmocsolád (uo. II, 630) és Tapazd (uo. 649), a baranyai Beremend (Gy. I, 283, Cs. II, 461), Véménd (Gy. I, 300, Cs. II, 482) és Negyvend (Gy. I, 346, Cs. II, 511), a hevesi Kerecsend (uo. I, 64) és a bihari Barmód (Gy. I, 598, JAKÓ 204, Cs. I, 603) esetében. Noha a tisztánlátást két körülmény is zavarja, részint hogy bizonyos esetekben nyelvfejlődési tendenciát nem megállapíthatóvá tévő ingadozást figyelhetünk meg a *-d-s* és *-d* nélküli alakok között (pl. 1336: *Kazaa*, 1350: *Kassad*, 1353: *Kazad*, 1490: *Kazafalwa*, 1507: *Kazathelek*, JAKÓ 269: XIV.: *Arpadfelde*, 1453, 1475: *Arpafewlde*, 1498: *Arpadfewlde*, Cs. III, 493; 1439: *Bandfalwa*, 1475: *Banfalwa*, 1480: *Bandfalva*, uo. 218; 1439, 1440—1446, 1460: *Kemlew*, 1446: *Kemlewd*, 1446: *Kwmlawd*, 1452: *Kewmlaw*, uo. 505), részint pedig hogy szerény mértékben a most tárgyalttal ellentétes irány is kitapintható a forrásokban, a *-d* lekopása (pl. Hodosd > Hodos, Gy. I, 178, Cs. I, 772; Ormánd > Ormány, Gy. I, 353, Cs. II, 513), mégis azt kell megállapítanunk, hogy a *-d* képző történetében a jellemző fejlődési irány a *-d-s* helynevek számának gyarapodása, a *-d* képző hozzátapadása korábban *-d* nélküli helynevekhez. Az adatok mennyiségéből — összegezve részint településtörténeti, részint nyelvészeti jellegű eljárásunk eredményét — arra a következtetésre juthatunk, hogy a földrajzi nevek létrehozásában a *-d* képző talán egészen a XV. századig eleven volt, aligha szabad tehát a *-d-s* végű helynevek túlnyomó többségét a XIV. századnál régebbinek, netán jobbára csak XI—XII. századnak elképzelni. Úgy hisszük, analogikus úton csak azokban a helynevekben jelentkezett a *-d* képző, amely helynevek *-d-s* alakjukban csupán a XV. századot követően bukkannak fel. Ezeknek a száma a XIV—XV. században előkerülő, *-d* képzőt mutató helynevekhez képest olyan csekély, hogy analógiáról csak itt indokolt beszélni. Magunk is szükségesnek ítéljük, hogy a *-d* képző elevensége záróhatárának lehető adekvát tisztázása érdekében mielőbb készüljön el a *-d* képzős helynevek teljes katasztere, amelynek adatai térképre vetítve számos további eredményt ígérnek még. Hogy azonban a helynevekben szereplő *-d* képző kormeghatározó szerepéről eddig vallott merev nézetet mindenképpen módosítani kell, kitolva a *-d* képzős földrajzi nevek szabályszerű keletkezésének határát egészen a XV. századig, a fent elmondottak alapján is valószínűnek tűnik.

VI. UTÓTAGGAL ALAKULT HELYNEVEK

Az utótaggal alakult helynevek közül a szakirodalom főleg azokat tette gyakran vizsgálat tárgyává, amelyekben az utótag bizonyos emberi lakótelepet vagy emberek sokadalmát jelentő szó (birtokos összetétel esetén tehát a *-falva*, *-laka*, *-háza*, *-telke*, *szállása*, *-ülése*, *-soka*, *-népe* utótagú földrajzi neveket). PAIS DEZSŐ már 1923-ban arra a következtetésre jutott, hogy a „XIII-ik század közepe tájáról ismeretesek a *terra Jordani*: *Jordánföldre-féle helynevek*”, illetve hogy a „XIV-ik század közepétől jelentkezik sűrűbben a *személynév + falva* összetétel” (PAIS: MNy. XIX, 74). MOÓR ELEMÉR hozta elsőként lényegi kapcsolatba a pusztai személynévből létrejött és az utótaggal alakult helynevek kronológiáját: szerinte Nyugat-Magyarországon a *-falva* utótagú helynevek a XII. század második felében vagy a XIII. század első felében — német hatásra — jelentek meg, akkor, amikor a pusztai személynévi helynévadás többé már nem volt használatos (Westungarn 220—221). Hasonlóan fogalmazott MOÓR másik tanulmányában is: „Kétségtelen, hogy a *-falva* típusú nevek a magyarban már abban a korban honosodtak meg, amikor a helynévként is szereplő régi magyar személynévek személynévként már nem voltak használatosak [a német kivonat időmeghatározása szerint »Seit dem 13. Jh.«], mert különben valószínűleg a régi helynevek jó része is felvette volna a *-falva* szót, ami azonban nem következett be” (MOÓR: NNy. VIII, 117). KERTÉSZ MANÓ arra hívta fel a figyelmet, hogy a határvonalat a pusztai személynéves földrajzi nevek elhalása és az utótaggal alakult földrajzi nevek megjelenése között „bajos volna pontosan megállapítani; hiszen a nyelvi változások nem egy időben mennek végbe az egész nyelvterületen”. Vizsgálódásai alapján arra a következtetésre jutott, hogy „ez elnevezésmódnak a változása a 12. század végén indul meg és a 13. század folyamán megy végbe; legrégebbi adatom ez újfajta névre 1218-ból való: »fratres comitis Leustachij et Petrus de Leustachfalua«” (KERTÉSZ: Nyr. LXVIII, 70—71).

KNIEZSA ISTVÁN alapján véve KERTÉSZ MANÓ datálását fogadta el: „A XII. század végén, illetőleg a XIII. század elején ez az ősi [pusztai személynéves] helynév, típus mindinkább háttérbe szorul. Helyét a személynévek és *falva*, *háza*, *laka*, *telke*, *szállása* összetételéből származó nevek foglalták el. Az első adatok e típusra a XIII. század elején bukkannak fel”. Nem haszon nélküli idézni KNIEZSA első adatait az új helynévtípusra: 1217: *villa Martini* = ma Mártonfalva; 1220: *villa Petur* = Péterfalva; 1221: *villa Karachon* = Karácsfa, 1237—1240: *Ohzynfolua* = Asszonyfa; 1237—1240: *villa Luca* = Lukafalu; 1221: *domus Henrici* = Héráháza; 1228: *Dienus teleke*; 1231: *Peterhida* = Péterhida. Adatai fényében KNIEZSA visszautasította MOÓR ama véleményét, hogy e típus német hatásra keletkezett volna. Maga KNIEZSA figyelmeztetett: „Bizonyos, hogy e névcsoporton belül is vannak még problémák, amelyek további vizsgálatra szorúlnak.” Utalt arra, hogy más településtörténeti értéke lehet a *-telke*, *-háza*, *-laka* utótagú helyneveknek, mint pl. a *-falvának*, illetve hogy az összetételek kora sem látszik azonosnak, régiek — a *-falva* összetételű helyneveknél mindenestre régiesebbek — lehetnek a *-soka*, *-laka* összetételek (Keletmo. 128—129). Az újabb szakirodalom általában KNIEZSA e nézetét tette magáévá. Ezt a véleményt

olvashatjuk MAKKAJ LÁSZLÓNÁL (az összetétel útján keletkezett helynevek típusa országszerte egyidejűleg és tömegesen jelenik meg: nyugaton a XIII. század első éveiben, keleten legkorábban 1228-ban, de a XIII. század derekán túl már keleten is csak ez divatozott; MAKKAJ: Sz. LXXXI, 113), BÁRCZI GÉZÁNÁL (a „XIII. században a pusztá személynévből keletkezett falunevek kezdenek visszahúzódni, illetőleg ily típusú nevek mind gyérebben keletkeznek, és egy más típus terjed: az olyan összetett földrajzi név, melynek első tagja személynév — méltóságnév, népnév —, második tagja pedig települést, illetőleg ha nem faluról vagy birtokról van szó, természeti tárgyat jelölő közszó... Nem ismeretlen ez az elnevezésmód a régebbi korban sem..., de kétségtelenül a XIII. században egyszerre nagyobb lendületet kap”; BÁRCZI 160), SZABÓ ISTVÁNNÁL („a *-falva* és más hasonló, birtokviszonyt kifejező végződésű településnevek csupán a XIII. század óta... lettek szokásossá”; SZABÓ: Agrártörténelmi Szemle V, 317, ld. még 324; SZABÓ, Falurendszer 136) és másoknál. Nézeteit frapáns rövidséggel 1960-ban ekként összegezte KNEZSA ISTVÁN: „A XIII. század elején tűnik föl a személynévből származó helynevek összetett típusa: személynév + *laka, háza, telke, szállása, falva* összetétel lép fel az eddigi pusztá személynévvvel szemben. Sorozatos előfordulása egy területen kétségtelen bizonyíték, hogy a terület benépesítése csupán a XIII. század eleje után indult meg” (KNEZSA: Névt. Vizsg. 20.)

Fentebb már röviden idéztük PAIS DEZSŐ 1923. évi állásfoglalását, hogy az új helynévtípus példái sűrűbben csak a XIII. század közepe után, jobbra a XIV. században szerepelnek. Lényegében ezt ismételte meg PAIS egy emberöltővel később írt másik cikkében is: „*falu* vagy *falva* utótagú helynevek már a XIII. század elejétől fogva előfordulnak ugyan..., azonban használatuk nagyobb arányokban inkább csak a XIV. század haladtával bontakozik ki” (PAIS: MNy. LIII, 64). PAIS e datálása több kutató munkájában visszacsend. ILA BÁLINT szerint a „*falva*” és „*háza*” szavakkal alakult helyneveink a fejlődésnek csak azon a fokán jelentkeznek, amikor a már sokkal korábban megszállt nagy területeket a birtokos-nemzetiség egyes ágai kezdték felosztani. Ez az idő a XIII. század második és a következő első fele” (ILA II, 172). MIKESY SÁNDOR úgy foglalt állást, hogy a „*-háza, -telke, -laka* utótagú településnevek az Anjou-korra jellemzők, bár szórványosan már korábban is előkerülnek” (MIKESY: Veszpr. ht. lex. 90).

Abban magunk is osztjuk KNEZSA ISTVÁN álláspontját, hogy e helynévtípus tüzetes megismerése érdekében még további gondos vizsgálatok szükségesek. Sajnálatos, hogy az emberi települést vagy természeti tárgyat jelölő utótagok közül alig néhányról készült önálló, olykor monografikus szintű összegzés. Így pl. a *-soka* utótagú helynevekről PAIS DEZSŐ (MNy. X, 255—259), a *-szállása* utótagúakról KERTÉSZ MANÓ (Nyr. LXVII, 43), az *-egyháza* utótagúakról GYÖRFFY GYÖRGY (Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának tizedik évfordulójára. Túrkeve, 1961. 35—38), a *-telke* utótagúakról MAKKAJ LÁSZLÓ (Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára, Kolozsvár, 1957. 471—478) és FÖLDES LÁSZLÓ (MNy. LXVII, 418—431), a *-falu, -falva* stb. utótagúakról pedig KÁZMÉR MIKLÓS (Falu) érkezett. Magunk az alábbiakban természetesen nem vállalkozhatunk az utótaggal alakult helynevek teljesség igényével történő tárgyalására, inkább csak két mozzanatra irányítjuk figyelmünket: a típus keletkezésének meghatározására, illetve a pusztá személynévvvel és utótaggal létrejött helynevek dialektikájára, már amennyiben e két mozzanat egymástól akár elméletileg is elválasztható.

Előre kell bocsátanunk már korábbi vizsgálati eredményeink alapján, hogy nem tartjuk elfogadhatónak a KNEZSA-féle helynévtipológia ama tételét, miszerint a XI—XII. században a pusztá személynéves helynevek domináltak, s majd rövid (a XIII.

század első felére kiterjedő) egymás mellett élés után már a XIII. század második felére az utótaggal alakult helynévtípus kiszorította és teljesen felváltotta a pusztaszemélyneves helynévtípust. Legyen elég csak arra utalni — mellőzve az *-i* és *-d* képzővel létesült földrajzi neveket —, hogy vizsgálódásaink alapján a pusztaszemélyneves helynevek a XIV. század közepéig-végéig keletkezettek, a formáns nélküli helynevek típusa tehát nem tűnt el egy csapásra az utótaggal alakult helynevek megjelenésekor, hanem legalábbis másfél évszázadig együtt élt a kétféle helynévtípus. Vajon tényleg csak a XIII. század elején jelentek meg az utótaggal alakult helynevek?

BÁRCZI GÉZA a tihanyi alapító oklevélből való őt, illetve a százdi oklevélből való két példával arra mutatott rá teljes joggal, hogy „nem ismeretlen ez az elnevezésmód a régebbi korban sem” (BÁRCZI 160). Magunk úgy tartanánk helyesnek, ha az utótag jelentése alapján kettéválasztanánk az utótaggal alakult földrajzi nevek csoportját. Először az olyan utótagú helynevek XI–XII. századi kiragadott adatait tekintsük át, ahol az utótag *nem* emberi lakótelepet, hanem természeti tárgyat, valamilyen objektumot stb. jelöl! 1002/+1257: *Hurhyda*, SZENTPÉTERY 61; +1015/+1158/1323/1403: *Nogutholmu*, *Hamuholmu*, VMO. I. 4, 575, 576; 1055: *koku zarma*, *putu uueieze*, *petre zenaia hel rea*, *bagat meze*, *luazu holma*, TihAl. 9–11; +1061/1272/1327/1358/1360/1390/1696: *Curcentholm*, *Fövesthelek*, *Kukinesthelek*, FRAKNÓI 61, 62; 1067 k./1267: *Chabarakusa*, ÁÚO. I, 26; +1075/+1124/+1217: *melinhalmu*, MES. I, 58; +1077–1095/+1158/1323/1403: *Zaarholm*; VMO. I. 4, 578, *Radatorla*~*Radatorlua*, Gy. I, 371; +1082: *Tuzukteluc*, HO. IV, 3; +XI. sz. második fele/+1158/1323/1403: *Zerteholma*, VMO. I. 4, 578; +1093/1404: *Kerekyghaz*, Zichy, O. I, 1; 1138/1329: *Cetihida*, MNy. XXXII, 132; 1177/1500 k.: *Benaberke*, *Scumunihoresta*, *Fequetfee*, *Fequetkopua*, *Acnahege*, LK. XXXIII, 214, 216; 1193: *Feyrhigaz*, *Keures bocor*, *aldo cut*, *cueshyg*, *celeu ceg*, *cenholm*, ÓMO. 57–59 stb. A kétségnek az árnyéka sem fér hozzá, hogy a XI–XII. században a magyar nyelv ismerte az olyan földrajzi neveket, amelyek — jelölt vagy jelöletlen birtokos, illetve jelzős — összetétel útján keletkeztek, és az összetétel utótagjában a *-hid*, *-halom*, *-mező*, *-berek*, *-kapu*, *-hegy*, *-egyház* stb., tehát *nem* emberi lakótelepre utaló szó fordult elő. Már e példák is igazolják, hogy nem indokolt az összetétellel alakult földrajzi neveket a XIII. század elejével kezdődő időszakból eredeztetni.

A következőkben — ugyancsak egyaránt számba véve a hamis és hiteles okleveleket — azokat az adatokat soroljuk fel, amelyek a XI–XII. századból olyan összetett helynevek meglétét igazolják, amelyekben az utótag feltehetően emberi telephelyet jelölt: +1015/+1158/1323/1403: *Dedteluke*, VMO. I. 4, 576; 1055: *petre zenaia hel rea*, *oluphelrea*, TihAl. 10, 11; +1058/1300/1402/1403: *Mynofa*, HO. VIII, 1; +1075/+1124/+1217: *mikolafalu*, *Saroufalu*, MES. I, 55; +?1080–1090/1347: *Iuanhaza*, Gy. I, 179; 1086/1130–1140: *Ketelloca*, PRT. VIII, 268; +1092/1274/1365/1399: *Poposka*, uo. X, 497; 1177/1202 k./1337: *Ascen nepe*, *Gastateluke*, LK. XXXIII, 216; 1177/1405: *Chemperlaca*, uo. 213; 1177/1500 k.: *Secutelek*, *Nadatheleke*, *Mwswanlaka*, uo. 213, 214, 217; 1193–1196/1216: *Camalaca*, THEINER I, 10. Bizonyosra vehetjük — több hiteles adat is bizonyítja —, hogy *-laka* utótagú helynevek léteztek már a XI–XII. században. Egy kétségtelen hitelű diploma alapján ez valószínűsíthető a *-népe* utótagú földrajzi névről is. BÁRCZI GÉZA szerint a *-hel* összetételű helynév „személynévvel kapcsolatban szállást jelent, tehát mintegy előfutárja lehetne a XIII. századtól megszokasodó összetett helynevek... típusának (TihAl. 66). Hasonlóan vélekedhetünk a *-telek* utótagról is, amely személynévi összetételben szintén emberi lakótelepet jelenthet. Mind a *-hely*, mind a *-telek* utótagú földrajzi nevek XI–XII. századi megléte hiteles oklevelek alapján bizonyos. A *-háza* utótagot egy kétes hitelű okmány képviseli csupán a XIII. század előtt. A *-falu* (*-fa*)

és *-soka* csak hamis diplomában szerepelnek a XI—XII. században. Tekintettel azonban arra, hogy az 1092. évi hamis oklevélből ismert Papsokára hiteles diplomából már 1211-ben van adat (*Poposca*, PRT. X, 505), ez megengedi annak feltételezését, hogy a *-soka* utótagú helység a XII—XIII. század fordulóján, illetve talán már a XII. század végén létezett:

A *-falu*, *-falva* utótagú helységek gyakorisága különös élességgel veti fel azt a látszólagos ellentmondást, ami a finnugor vagy legalábbis ugor eredetű *falu* szavunk régisége, illetve a helynévalkotásba való viszonylagos kései, XIII. századi bekapcsolódása között fennáll. A *-falu* stb. utótagú helynevek monográfusa, KÁZMÉR MIKLÓS szerint ilyen helynevek a következő időpontokban tűnnek fel. A *-falu* első biztos adatai a XIII. század első felének derekán jelennek meg, 1230: *Huyfolu*, 1233: *Oyufoluu*. Közvetett adatok is csak a XIII. század elején bukkannak fel: 1221: *Villa Sclavorum* = 1297: *Tothfolu*: 1213: *villa Nog* = 1243/1344: *Nogfolu* (KÁZMÉR *Falu*, 31). Ugyanerre az időre tehető a *-falud* utótag feltűnése is; hiteles oklevélben legkorábban 1227-ben szerepel (1227/1443: *Kysfolud*, uo. 51). A *-falva* utótagú helynév első adata is a XIII. század elejéről, 1218-ból való (*Leustachfalua*, uo. 58). A falu különböző alakváltozatai utótagos formában annyira egységesen a XIII. század első felében jelentkeznek a forrásokban, hogy ez merőben véletlen semmi esetre sem lehet. A kutatók tehát magyarázatot igyekeztek keresni erre a látszólagos ellentmondásra, főleg pedig a *falu* szó helynevekben történő viszonylag kései, XIII. századi feltűnésére. Már említettük, hogy ennek okát ILA BÁLINT a birtokos-nemzetség egyes ágai közti területfelosztással magyarázta. SZABÓ ISTVÁN szerint az egyszerű (puszta személynévből alakult) helynév felváltása összetett (*-falva*, *-háza*, *-laka*, *-földje*, *-teleke* utótaggal alakult) helynévvel „aligha magyarázható meg nyelvszerkezeti fejlődéssel. Inkább arra kell gondolnunk, hogy a feudális birtok fogalmának fokozatos kifejeződésével és a birtokok osztódásával most kezd kifejezésre jutni az a kapcsolat, mely a birtokhoz, a földhöz, magához a településhez... a birtokost fűzte... Vagyis leginkább a XIII. században kialakuló egyetlen és kicsiny falut, vagy éppen csak házat, lakot, telket birtokoló kisnemesek falvai kaptak ilyen összetételekkel neveket” (SZABÓ, *Falurendszer* 136). KÁZMÉR MIKLÓS szerint a „mozgó, nomád település jelölésére a legalkalmasabb a puszta személynév volt..., az új állandó település... jelölésére a puszta személynév azonban egyre alkalmatlanabbá válhatott. A településforma megváltozása maga után vonhatta — bizonyos idő múlva — a névadási mód megváltozását... A *-falva* felhasználásával... a névadó szemléletében a föld, a birtok nyomulhatott előtérbe” (KÁZMÉR, *Falu* 56—57). A névadási indítékkal kapcsolatban így összegezte vizsgálódásait KÁZMÉR: „A *-falva* megjelenését és oly erős megterhelését kutatva... nem elégedhetünk meg egyetlen ok kiemelésével. A település állandósága, a nemzeti szervezet lazulása, majd megszűnése, a magánbirtok tömeges megjelenése, új szállásterületek kialakulása, a családi birtokok osztódása, a királyi várispánságok felbomlása a feltételei, illetőleg okai rendre az új helynévtípus jelentkezésének és óriási mértékű gyarapodásának” (uo. 58).

Magunk felvetjük annak lehetőségét, hogy talán mégsem kellene a *falunak* és származékainak helynevek utótagjaként való XI—XII. századi előfordulásától, magának az előfordulásnak a feltételezésétől mereven elzárkózni. Az 1138. évi hiteles dömösi oklevélben előforduló *magna villa* (1138/1329: *In insula in magna villa*, MNy. XXXII, 204) — mint SZABÓ DÉNES megállapította — „magyar neve bizonyára *Nagyfalu* volt” (SZABÓ D. 42; ld. még MEZŐ—NÉMETH 13). Ezen a biztosnak tűnő nyomon elindulva felvethető: vajon a hamis 1082. évi veszprémi oklevélben szereplő *Nigra uilla* (HO. IV, 3) a népajkán Feketének vagy Feketefalunak hangzott-e? Az 1067 körüli százdi oklevélben előforduló *aceruus Marci* (1067 k./1267: ÁÜO. I, 25) magyar neve

gyaníthatóan Márkhalma lehetett. Vajon hogyan mondhatta a magyar nép a XI. századi *villa Petri*, *villa Cosme* (uo. 25, 26), *villa martini* (MES. I, 56), a XII. századi másik *villa Petri* (ÓMO. 57) nevét? KERTÉSZ MANÓ szerint kétségtelen, hogy az 1121. évi almádi oklevél *villa Cupani episcopi* falúneve magyarul még nem Koppányfalvának, hanem Koppánynak hangzott, viszont az 1236-ban említett *villa Marcellyt* ekkor már Marcellfalvának mondhatták (KERTÉSZ: Nyr. LXVIII, 70, 71). MOLLAY KÁROLY szerint is egy 1245. évi „*villa Petir* kitételből lehet egy létező *Péterfalva*» *Péterfa* helynévre következett” (MOLLAY: Névt. Vizsg. 39). Vagy hivatkozunk vissza KNEZSA ISTVÁNNAK a *-falú* és származékai utótagként való helynévi szereplését igazoló legkorábbi (XIII. század eleji) példáira: KNEZSA az 1217. évi *villa Martini* Mártonfalvának, az 1220. évi *villa Peturt* Péterfalvának az 1221. évi *villa Karachont* Karácsfának stb. tekintette későbbi alakjai alapján. Amint KÁZMÉR MIKLÓS helyesen megállapította, a *villa Martini* latin szerkezete *-háza*, *-laka* (tehát mindenképpen utótagos!) magyar megfelelőt is takarhat, az utóbbi két példában pedig pusztá személynévből alakult helynévről is szó lehet (KÁZMÉR, Falu 58—59). Más szavakkal: a teljesen megegyező alakot KERTÉSZ azért minősíti hol egyszerű, hol összetett, MOLLAY és KNEZSA pedig azért csak összetett helynévnek, mert az egyszerűnek minősített helynév előfordulása 1200 előtti, az összetettké pedig 1200 utáni. Ezzel viszont formális logikai hibát vétettek: azzal bizonyítottak, amit bizonyítani kellett volna.

Magunk természetesen nem állítjuk, hogy a XI. századi *villa Petri*, *villa Cosme* stb. alakok mindegyikében a magyar már a XI. században *-falva* utótagot mondott XIII—XIV. századi példák — ami persze nem feddhetetlen bizonyítás-elméleti alap — mindenesetre igazolhatják egy ilyen magyar ejtés lehetőségét: 1198: *pr. domc* [o: *Praedium Dominae*], Gy. I, 708=1440: *Azzonfalwa*, Cs. II, 142; 1208: *Predium bany* = 1393: *Banfolua*, Trencsén vm. 96; 1237/1237/1400: *villa Thimothei*, ÁÜO. VII, 48 = 1345/1413: *Theifalu*, AO. IV, 533; 1283: *terra Bogomerii* = 1296: *Bogomel-feulde*, Cs. III, 317; 1291 — 1294: *villa Walenti* = 1354: *Valintheleke*, Gy. I, 597; 1292/1407: *terra Georgy* = 1327/1469: *Gyorgteluki*, uo. 623; 1313: *terra Corardi*, AO. I, 296 = 1354: *Korlathfolva*, Cs. II, 767; 1319/1414/XVI.: *domus Philippi*, Gy. I, 618 = 1411: *Philiphaza*, JAKÓ 243; 1332—1337: *villa Blasii* = 1416: *Balaszfalwa*, Cs. V, 867; 1355: *villa Folci* = 1359: *Folkusfalua*, ÚRHEGYI 38; 1391: *villa Alexy* = 1395: *Elexfalua*, BAKÁCS 113. stb. Annál kevésbé állíthatju ezt, hiszen számos XIII—XV. századi adat meg éppen azt mutatja, hogy a *villa*+személynév összetételnek a magyar nyelvi névadásban pusztá személynévi helynév felelt meg. Lásunk erre is néhány példát! 1181/1288/1366/XVI.: *villa Philipi*, RA. 133. sz. = *Filpus*, *Phylpes*, MAKSAI 137; 1202: *villa Martini*=1346: *villa Nogmortun*, Cs. III, 594; 1231/1397: *villa Mathei* = 1332—1334: *Mathe*, *Mathee*, MEZŐ—NÉMETH 71; 1255: *terra Morharty*, Gy. I, 227 = 1522: *Morhanth*, Cs. II, 158; 1320: *villa Demetrii* = 1366: *Noghdemeter*, Gy. I, 560; 1320: *villa Hermanni* = 1454: *Herman*, Cs. I, 297; 1368/1455: *villa Falckamarii*, CD. IX. 4, 116 = 1460: *Folkmar*, Cs. I, 257 stb. Néhány példa különösen jól mutatja a *villa*+személynév összetétel kettős értelmét és a két forma ingadozását a magyar nyelvi megnevezésben: 1320: *villa Henrici* = 1330: *Hedrychfalwa* = 1403: *Hedrech*, uo. 296; 1332 — 1337: *villa Adriany*, *Adrian* = 1356: *Adrianfolua*, uo. II, 22; 1267/1267: *terram Chepani*, HO. VI, 146 = 1342: *Chepanfolua* = 1426: *Chepan*, Cs. II, 477 stb. Szakirodalmunkban többször is hangot kapott, hogy a *villa* + személynév összetételben a személynév a még élő vagy nemrégén meghalt személyt, illetve a még ismert tulajdonost (a falu alapítóját vagy telepítőjét) jelöli, s ez bizonyosságául szolgált annak, hogy az „ilyen *falvak* a XIII. században még egészen újkeletűek” (KERTÉSZ: Nyr. LXVIII, 71, ld.

még MAKSAI 174, 198). Alábbi példáink azt mutatják, hogy óvatosan kell bánnunk az ilyenféle „bizonyítékokkal”: 1332—1337-ben Csépan faluját említi egy forrásunk, de a falunak nevet adó személlyel már 1214-ben találkozunk (1332—1337: *de villa Chepani*, 1214/1550: *de ponte Cepan*, Gy. I, 607). A XIII. század végén Dénes falujáról olvashatunk, a század közepén azonban már a falut pusztá személynévi eredetű Dénes helynévvel illették (1291—1294: *villa Dyonisij*, 1255/1300: *Dyenus*, uo. 613). Csépan birtoka 1480-ban fordul elő, Csépan faluja azonban már másfél száz évvel korábban (1480: *possessio Chepany*, Cs. I, 649, esetleg *-i* nomen possessi képzővel létrejött alaknak is minősíthető; 1332—1337: *villa Chepani*, Gy. I, 504).

A fentiek alapján bizonyosnak kell vennünk, hogy utótaggal alakult (összetett) helynevek már a XI—XII. században léteztek, s ezt a kronológiai minősítést aligha szabad megtagadni a *-falu* szóval és származékaival mint utótaggal alakult földrajzi nevektől sem, különösen akkor, ha tudjuk, hogy a *falu* szó latin megfelelője, a *villa* ismert terminus a XIII. század előtti magyarországi törvényekben és oklevelekben is (SZABÓ: Agrártörténelmi Szemle V, 2: „A *villa* nálunk kezdettől fogva falut jelentett, s más jelentése nem is volt”). Ha tehát Nagyfalva, Péterfalva, Kozmafalva stb. alakok léteztek a XI—XII. századi helynevek magyar nyelvi megnevezései sorában, akkor részint másutt kell keresnünk az utótaggal létrejött helynevek kialakulásának névadási indítékát, mint az eddigi kutatás tette. Magyarázatunkban természetesen szem előtt kell tartanunk, hogy amíg pl. a XI—XII. században egyetlen biztos adatunk nincs *-falva* utótagú helynévre, s a XIII. században is csak úgy adódik ki az e században ismeretes *-falva* utótagú földrajzi nevek 120-as száma, ha a latin szerkezetből kikövetkeztethető (tehát végső soron akár pusztá személynévi helynevet jelölhető) földrajzi nevek is beleértendők e mennyiségbe, addig a XIV—XVI. század helynévanyagában 2200 *-falva* található (KÁZMÉR, Falu 59). E mennyiségi változásnak csak részben adja okát az oklevelek XIII. század elejével induló számszerű felduzzadása, amint ahogy az új helynévtípus KÁZMÉR által összeszedett névadási indítékai sem szolgálhatnak megnyugtató magyarázattal. A számszerű összesítésből, valamint a *-falu* és *-falva* utótagú típus évszázadonkénti kronológiai megoszlásából (uo. 32, 59 — 60) is kitűnik, hogy még a XIII. század is a típus kialakulásának időszakára esik, márpedig a KÁZMÉR által összegzett névadási indítékok legtöbbször vagy XIII. századi (pl. a királyi várispánságok felbomlása) vagy a XIII. századtól általában nem előre, hanem időben visszafelé mutat (a település állandósága, a családi birtokok osztódása stb.). KÁZMÉR adataiból és statisztikai összegzéséből egyértelműen kiderül, hogy a *-falu* és származékai utótagként helynevekben való előfordulása nagyobb lendületet csak a XIV. században kap, és a típus fénykorát a XV. században éli. Éppen ezért a névadás e típusa társadalmi motivációi mellett (hogy pl. a XIII. században új prédiüm-réteg nő a régi mellé, a többnyire kis udvarházak gazdaságai, az egyfalus kisbirtokosok, kismesek települései sokszor *-háza*, *-laka*, *-ülése*, *-teleke* és *-földje* utótagú helynévvel jelentkeznek ld. SZABÓ: Agrártörténelmi Szemle V, 326, ld. még SZABÓ, Falurendszer 136) nagyobb figyelmet kell fordítani a nyelvfejlődés és a nyelvi divat kérdéseire is.

Aligha tévedünk, amikor arra a következtetésre jutunk, hogy a pusztá személynéves helynevek és az utótaggal alakult helynevek nem alig fél évszázadig éltek egymás mellett — mint KNEI ZSA és követői gondolták —, hanem legalább három-négy évszázadig, a XI. századtól a XIV. század közepéig-végéig. Következésképpen a ket-tejük viszonyáról KNEI ZSA által rajzolt kép sem állhatja meg helyét, hogy ti. a pusztá személynéves helynevek ősi típusát szinte viharos gyorsasággal felváltja az összetett helynevek új típusa. Nem véletlen, hogy az új helynévtípus csúcspontjára a XV. században jutott, amikor már aligha tekinthető igazán elevennek a formáns nélküli hely-

nevek típusa. De a XIV. századig hosszú évszázadokon át párhuzamosan élt és létezett egymás mellett a földrajzi névadás e két típusa, és általában nem társadalmi determináltsága volt annak, hogy melyik települést milyen típusba tartozó helynévvel illették. Azonos időpontban élt személyek nevéből létrejött helynevek egyike pusztaszemélynévi, másika utólagos földrajzi név. Említsünk gazdag gyűjtésünkéből néhány példát! A XII. század végén élt Becsegergely nembeli Ant ispán — mint fentebb érintettük — a bihari Ant névadója volt, kortársa, Bárkalán nembeli Kalán püspök nevéből Kalántelek helynév alakult (1247/1572: *Kalanteluk...*, *quam sibi venerabilis pater Kalanus episcopus Quinqueecclesiensis tradidit*, ÁÜO. VII, 244). Ha lehet hinni PAIS DEZSŐ megfejtésének, a székelyderzsi téglarovásfelirat Miklós és Derzs apa-pap nevét őrizné. Derzs főesperes Miklós nevű testvérével együtt 1274. évi oklevélben szerepel. E Derzs lenne tehát Székelyderzs község pusztaszemélynévi eredetű névének névadója (1566: *Ders*, SzO. II, 198), Miklósról pedig a Derzs közelében lévő, utótaggal alakult Miklósfalvát (1566: *Myklosfalwa*, uo.) nevezhették el (PAIS: MNy. XXVIII, 275). A XIII. század második felében szereplő Ugod bakonyi örökös ispán nevét a Veszprém megyei Ugod alak pusztaszemélynévi, a vele egykorú Makó bán nevét pedig a csanádi Makófalva — a mai Makó — utótagos formában őrizte meg (1299: *possessiones...fehuelmuk, que moderno vocabulo Makofolua vocaretur*, MES. II, 469). 1331-ben *Herranth* fia: Miklós és *Chabaka* fia: János együtt hatalmaskodtak a baranyai Románföldén (Gy. I, 373). A két apa nevéből egy-egy falu neve képződött, az egyiké, *Hernádfáé* utótaggal, a másiké, *Csobokáé* pusztán a személynévből (1426: *Hernadfalwa*, 1478: *Choboka*, Cs. II, 490, 478). A XIV. század közepén egyaránt Máramarosban élt Krics és Gyula, az előzőnek a neve — egyik lehetőséget értelmezés szerint — pusztán, az utóbbié utótaggal ellátva vált faluelnevezés névadójává (1375: *villa Crich*, 1355: *Gyulahaza*, 1385: *Gywlaľfalwa*, BÉLAY 169, 142).

Az utótagos helynevek XIV. századdal induló nagymérvű előretörését egy sajtóságos körülmény mutatja igen jól. A korábban formáns nélküli földrajzi nevek tekintélyes része a középkor későbbi századaiban utótagot kap. A Ø > -*ľalwa* változás feldolgozását KÁZMÉR MIKLÓS elvégezte (Falu 100—104), megállapítása szerint „a módosulás legnagyobb intenzitása talán a XV. századra tehető” (uo. 104). MOÓR ELEMÉR (NNy. VIII, 114) az analógiával magyarázta a -*ľalwa* utótagú helynevek számának gyarapodását, míg KÁZMÉR MIKLÓS nem egészen fogadva el ezt, funkcionális változást látott ebben (pl. a víznévből keletkezett helységnevek esetében a helységnévhez utólag hozzátapadó -*ľalwa* mentesítette az eredeti nevet kettős jelentésétől), illetve szerinte egy-egy nyelvi közösség a -*ľalvát* helynévképző-félének érezhette (KÁZMÉR, Falu 103—104). Magunk annak ismeretében, hogy az utótaggal alakult helynevek fénykora a XV. századra tehető, olyan természetes, a nyelvfejlődésből adódó fejleményt látunk a Ø > -*ľalwa* változásban, mint ahogyan virágkorában az -*i* nomen possessi képző tömegesen járult korábban formáns nélküli földrajzi nevekhez. A mi vizsgálataink, amelyeket a Ø > -*ľhaza*, -*ľaka*, -*ľölde*, -*ľoka* stb. változást illetően végeztünk el, megerősítik KÁZMÉR eredményét, melyhez a Ø > -*ľalwa* változás intenzitásának kronológiáját vizsgálva jutott, hogy ti. a változás tetőpontja a XV. századra tehető. Noha elvéve a változás XIII—XIV. századi megtörténte is mutatnak adatok — a változás konstatálásának nehézségeire ld. uo. 101 — (pl. 1216: *Semian*, 1237 k.: *Semyansuka*, PRT. I, 640, 775; 1277/1282: *Posa*, 1308/1313/1425: *Paussathyuisse*, Gy. I, 655; 1381: *Pethes*, 1389: *Pethushaza*, Cs. III, 94; 1344: *Kath*, 1395: *Kaldhaza*, uo. 236; 1330: *Senye*, Gy. I, 377, 1397: *Senyefelde*, Cs. II, 521), példáink többsége a XV. századból ered, illetve a változás XV. századi voltára utal: 1266/1416: *Jardan*, 1405: *Jardan*, *Jardanfelde*, *Jardwanfelde*, ÚRHEGYI 39; 1381: *Celum*, 1449: *Celumfelde*, Cs. III. 324; 1367: *Zenthmarthon*, 1409: *Zenthmarthonfewlde*, uo.

253; 1355: *Tengur*, 1420: *Thengerlaka*, uo. I, 219; 1291: *Halasci*, 1424: *Halaztelek*, uo. III, 330; 1331: *Zaar*, 1433: *Zarfeld*, uo. 630; 1421: *Hedreh*, 1443: *Hedrehel*, uo. II, 577; 1359: *Scenmark*, 1444: *Zenthmarkwrfeld*, uo. III, 229; 1268/1347: *Chene*, MES. I, 555, 1453: *Chenehaza*, Sz. LXXXI, 134; 1439: *Bayan*, 1458: *Bayanhaza*, Cs. I, 388; 1450: *Zenthkyral*, 1461: *Zenth Kyralfelde*, uo. 798; 1279: *Mok*, MEZŐ—NÉMETH 113—114, 1463: *Makfelde*, MAKSAI 160; 1425: *Gerenthus*, 1468: *Gerencesfewlde*, Cs. II, 750; 1281: *Kundakur*, 1510: *Condakorsoka*, uo. 766, 755. A *-telke* és *-egyháza* utótaggal történt bővülésre nem voltunk a jelen összeállításban tekintettel, ezek bevétele tovább duzzasztotta volna a változás XV. századi voltára mutató adatokat. Szakirodalmunkban általánossá vált a *-telek* utótagú földrajzi neveket a tatárjárás pusztításához kapcsolni (MEZŐ—NÉMETH 94). Az esetek egy részében legalábbis a változás kronológiája ezt megengedi (pl. 1213/1550: *Kiral*, 1363: *Keralteluke*, uo.; 1221/1550: *Vad*, 1427: *Wadtheleke*, uo. 98), más esetekben viszont már a kronológia kizárja az ilyen magyarázat realitását, a pusztásodást tehát más tényezőkkel kell magyarázni (pl. 1334: *Choon*, Gy. I, 893, 1372: *Chontelek*, Cs. I, 679; 1320: *Isou*, 1376: *Isouteleke*, uo. III, 336; 1338: *Paach*, Gy. I, 798, 1386—1409: *Pachteleky*, Cs. I, 177). Hasonló megállapítást tehetünk az *-egyháza* utótagú földrajzi nevek esetében is (pl. 1291: *Achad*, 1453: *Achaadeghaza*, uo. III, 315; 1323: *Theked*, Gy. I, 513, 1433: *Thekedeghaza*, Cs. I, 655). Az utótagos helynévadás erejét mutatja, hogy nemritkán még törzsnévi helynevek (pl. 1405: *Neekfalua*, uo. 561; 1407/1409: *Keeregház*, Károlyi O. I, 542; 1436: *Nyekfelde*, Cs. III, 509; 1498: *Keerzygethe*, uo. I, 65; 1506: *Kezyhalom*, GyO. 42), patrocíniumból alakult helynevek (pl. 1249/1373: *Zenthkyralfelde*, Cs. III, 348; 1285: *Scentpeturzegy*, Gy. I, 670; 1424: *Zenth Emrehfalwa*, Cs. III, 342; 1493: *Zenthbenedeksoka*, uo. 104; 1496: *Zenthjanostheleke*, MAKSAI 200—201), népnévi földrajzi nevek (pl. 1291—1294: *Zekulteluk*, Gy. I, 666; 1297: *Thoutfalua*, Apponyi O. I, 35; 1398: *Kozardeghaza*, MAKSAI 159; 1400: *Nandorfeld*, Cs. I, 32; 1519: *Marothlaka*, uo. V, 380) és „foglalkozásnévi” helynevek (pl. 1397: *Zekeresfalua*, uo. II, 524; 1418: *Kowachylese*, PETRI III, 687; 1429: *Kowachkutha*, ILA II, 95; 1453: *Zanthohalom*, Cs. V, 135; 1466: *Tharnokfelde*, uo. III, 355; 1513: *Zanthohaza*, uo. 103) is felvettek utótagot vagy már eleve utótaggal ellátva jöttek létre.

Amint a *-falva* > Ø változás kapcsán KÁZMÉR MIKLÓS már rámutatott (KÁZMÉR, Falu 97—100), az utótaggal történt bővülés mellett időben nagyjából azzal egykorú („a tendencia a legerősebb intenzitással a XIV—XVI. században jelentkezett”, uo. 100), de ellentétes irányú nyelvfejlődési folyamat is lejátszódott, az utótag leválásának, lekopásának folyamata, amely „az általánosabb érvényű nyelvi rövidülésben” (uo. 99) lelheti magyarázatát. Vizsgálódásaink szerint a változás más (*-földe*, *-háza*, *-vágása*, *-teleke* stb.) utótagú helynév esetében is lezajlott, méghozzá a XIII. századtól a XV. századig egyre növekvő intenzitással. Először azokat az adatokat adjuk közre, amelyek a folyamat XIII—XIV. századi megtörténtét mutatják: 1271: *Zloukfelde*, *Zlouk*, Cs. III, 251; 1283/1414/1580: *Budatelke*, 1315: *Buda*, uo. V, 338; 1291—1294: *Posalaka*, 1319/1323/1581/XVI.: *Pousa*, Gy. I, 655; 1322: *Cozma Teluku*, 1325: *Cozma*, MEZŐ—NÉMETH 58; 1342: *Chedefeuldy*, 1381: *Chede*, Cs. III, 44; 1344: *Helgteleke*, 1372: *Hulg*, uo. II, 201; 1314/1482: *Zupsatelke*, 1348: *Zupsa*, MEZŐ—NÉMETH 56; 1320: *Mikesteleke*, 1357: *Mikes*, KÁDÁR V, 176; 1243: *Chegeteleke*, 1366: *Zegeu*, uo. II, 497; 1326: *Mykolatelukefeu*, 1369: *Mykola*, uo. V, 177; 1343: *Dwusteluky*, 1372: *Duus*, Cs. II, 199; 1351: *Gyaktelke*, 1373: *Gyakus*, uo. 878; 1336: *Bezdidteluk*, 1378: *Bezdegh*, KÁDÁR II, 194; 1372: *Dythryhuagasa*, 1414: *Detreh*, Cs. I, 346; 1311: *Nandurlaka*, 1443: *Landor*, ICZKOVITS 60; 1323: *Vnkateluke*, 1443: *Vnoka*, Cs. V, 743. A következőkben azokat az adatokat soroljuk elő, amelyek az utótag > Ø változás XV. századi voltát igazolják: 1394: *Mychkwagasa*,

1414: *Michak*, uo. I, 357; 1335: *Petritelwk*, 1480: *Pethry*, uo. 68; 1341: *Thuzateluke*, 1481: *Thuza*, PETRI IV, 692; 1372: *Pugtelek*, 1437: *Pygh*, Cs. I, 524; 1408: *Eberharthwagasa*, 1427: *Eberhard*, uo. 293; 1410: *Gerlawagasa*, 1427: *Gerlah*, uo. 295; 1417: *Pethelaka*, 1430: *Pethe*, uo. V, 394; 1402: *Pakochateleke*, 1436: *Pachacha*, uo. 724; 1427: *Mathiusuagasa*, 1440: *Mathe*, uo. I, 303; 1425: *Lekardhaza*, 1451: *Lakard*, uo. 394; 1393/1397: *Chenketeleke*, 1451: *Chenke*, BAKÁCS 101; 1402: *Hermanvagasa*, 1458: *Herman*, Cs. I, 349; 1438: *Dauiduagasa*, 1458: *Dawith*, uo. 346; XV.: *Philehaza*, *Fylehaza*, 1459: *Fylew*, uo. 347; 1413: *Gyulastelkee*, 1469: *Gywylws*, uo. V, 879; 1466: *Pathathelke*, 1480: *Patha*, uo. I, 701; 1465: *Borozlotelke*, 1482: *Borozlo*, uo. V, 337; 1381: *Zenthiaobtelke*, 1488: *Zenth Jacob*, ICZKOVITS 62; 1426: *Petermanhaza*, 1498: *Petherman*, Cs. I, 143; 1336: *Salamonteluk*, 1561: *Salamon*, KÁDÁR VI, 56; 1466: *Loranthalma*, XVI.: *Loranth*, Cs. I, 699. Nem kevés azoknak az eseteknek a száma, amikor az uralkodó névfejlődési tendencia az egész középkor folyamán nem állapítható meg, mivel a helység névalakjai kezdettől fogva ingadoznak, hol formáns nélküli, hol pedig utótagos formában bukkannak elő. Néhány példát idézünk ennek igazolására: 1227/1443: *Ban*, 1289/1291: *Baansolua*, Gy. I, 278, 1413, 1472: *Baan*, 1499: *Banfalfa*, Cs. II, 470; 1349: *Zceerteleke*, 1423, 1454: *Zeer*, 1461: *Zerthelek*, 1475: *Zeel*, 1494: *Zertheleke*, PETRI IV, 422; 1360: *Dezehaza*, 1442: *Dese*, 1480: *Dezefalwa*, 1517: *Deze*, BÉLAY 134; 1410: *Beree*, 1411: *Berefahua*, 1431: *Bere*, 1432: *Berefalwa*, 1455: *Bere*, 1471: *Werefalwa*, 1480: *Berefalwa*, 1517: *Bere*, *Were*, Cs. II, 144. Nem vitás, ezek az ingadozó alakú helynevek mindkét tendencia (\emptyset > utótag, utótag > \emptyset) felismerését és biztos minősítését zavarják (bizonyára számos esetben fentebb besorolási hibák forrásává is váltak), de voltaképpen csak ennek ismeretében érthető meg a pusztaszemélyneves (vagy inkább formáns nélküli) és az utótaggal alakult helynevek dialektikája. A XIII–XVI. században, de mindenképp a XV-ben két tendencia harcol egymással, a terjedőben lévő összetett (utótagos) helynévtípus, amely megnyújtja a helynevek szóképét, illetve a visszaszorulóban lévő, formáns nélküli helynévtípus, amely az egyszerű, rövidebb alakot képviseli. A formáns nélküli földrajzi névtípus a XV. századra gyakorlatilag elveszti igazi eleven-ségét, de mégsem válik versenytárs nélkülivé az összetett helynévtípus, amellyel szemben most a természetes rövidülési tendencia veszi fel sikerrel a harcot. Ez a küzdelem akár még a XV–XVI. században is létrehoz alakra nézve formáns nélküli (voltaképpen pusztaszemélyneves) helyneveket, amelyek azonban már természetesen másodlagos, anorganikus képződmények, élesen elválasztandók az elsődleges keletkezésű pusztaszemélyneves helynevektől.

Az utótaggal alakult helynevek típusáról összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy az végig a középkoron át (tehát már a XI. századtól kezdve) egészen napjainkig aktív szerepet játszott és játszik a földrajzi nevek létrehozásában. A szerény XI–XIII. századi kezdetek után nagyobb elterjedtséget a XIV. században ért el, intenzitása csúcsára a XV. században jutott fel, a középkori magyar helynévanyagban megfigyelhető nagyfokú változatosság pedig annak a nyelvi tendenciák közti, jobbára belső nyelvfejlődési mozzanatok alapján magyarázható harcnak köszönhető, amelyet az utótaggal alakult helynévtípus a XIV. századig a rövidülést képviselő formáns nélküli helynévtípussal, a XV. században pedig — ez utóbbi helynévtípus aktív szakaszának lezáródása után — annak „szellemével”, az általános érvényű nyelvi rövidülési irányzattal vívott.

ТОЧКИ ЗРЕНИЯ НА ИСТОРИЧЕСКУЮ ТИПОЛОГИЮ ДРЕВНИХ ВЕНГЕРСКИХ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ

В своей работе автор стремился к анализу и ревизии хронологии венгерской исторической типологии географических названий, так как этой типологии географических названий свойственна жёсткая хронология. В самом начале своей работы автор устанавливает, что первоначальное отсутствие географических названий в Карпатской бассейне было ликвидировано в течение столетий в результате присвоения местам названий, и, то или другое географическое название могло иметь несколько мотивов.

По мнению автора географические названия, образованные безо всяких суффиксов могли возникать с X века до середины или конца XIV века. Так как имена многих потомков Апрада, живших в X веке, носили лица, которые жили позже, нет у нас оснований думать, что географические названия, совпадающие с именами потомков Апрада, происходят от X века. Подобные географические названия могли возникать на всём протяжении XI—XIV вв. Географические названия, образованные от названий племён, происходят, как правило, от XI века. Но автор не исключает возможности их более позднего происхождения. Географические названия, образованные от имени патрона церкви, могли возникать, по мнению автора, после укоренения христианства в Венгрии: с XI века до начала XV в. Такого же мнения придерживается автор о географических названиях, образованных с помощью суффикса *-i*. Значит, такие названия возникали уже в начале XI века, но чаще всего они вступают в XIII—XIV вв. Суффикс *-i* был активным даже в XV веке. Отдельные главы посвящаются географическим названиям, образованным от слов, обозначавшихся народы, профессии. Споря с историками, делающими далеко идущие выводы на основе географических названий, автор устанавливает, что эти названия возникли в тот же период времени, что и географические названия, образованные от личных имён, а также названия, образованные с помощью суффикса *-i*. В дальнейшем автор излагает, что географические названия, образованные от наименований народов, не свидетельствуют о месте разных народностей, бывших на территории средневековой Венгрии, а названия, образованные от наименований профессий тоже не отражают того, в каких деревнях жили представители той профессии, на которую указывает название населённого пункта. Автор обращает внимание и на то, что географические названия, заключающие в себе названия народа, профессии, могли происходить непосредственно от чужих имён. Географические названия, образованные с помощью суффикса *-d* могли возникать с XI века до XV века. По мнению автора, географические названия, образованные с помощью второго члена сложного слова, не обязательно относятся к XIII в, так как такие названия возникают с XI века до наших дней. Названия, образованные этим способом, стали более частыми с XIV века, а в XV веке они достигают кульминационного пункта.

Рассматривая мотивы выбора географических названий, автор выдвигает на первый план мотивы этнической психологии, самостоятельного развития языка, а также языковую моду, а не общественные объяснения. Автор подчёркивает, что географические названия могут быть использованы в качестве исторического источника, но призывает к осторожности при определении древности какого-либо населённого пункта лишь на основе названия данного населённого пункта.

CONTRIBUTIONS À LA TYPOLOGIE HISTORIQUE DES TOPONYMES HONGROIS ANCIENS

L'auteur de cette étude s'est efforcé de soumettre à un examen serré et de mettre en question les caractéristiques chronologiques de la typologie des toponymes hongrois du Moyen-Age et voulait rendre à la fois plus élastiques et plus nuancées les définitions chronologiques qu'avait prescrites cette chronologie. La première constatation prise pour point de départ suggère que l'anonymat primitif (primaire) dans le Bassin des Carpates n'a disparu qu'en fonction d'une activité dénommatrice de plusieurs siècles et que les motifs de la dénomination de telle ou telle localité pouvaient être fort nombreux.

Les toponymes simples, dépourvus d'éléments formatifs ou de déterminants pouvaient apparaître entre le Xe et la fin du XIVe siècles. Etant donné que les noms du plus grand nombre des descendants du prince Arpad furent portés aussi par d'autres personnes vivant à des époques ultérieures, il n'y a pas de raison de dater du Xe siècle les toponymes correspondants à ces noms de personnes; on peut les dater de n'importe quand entre le XIe siècle et le XIVe siècle. Les toponymes issus des noms de tribus viennent, dans la majorité des cas, du XIe siècle, mais l'auteur de cette étude n'exclue pas qu'un certain nombre d'entre eux soient postérieurs. Les toponymes dérivés des noms des patrons et des patronnes d'église se formèrent à partir du XIe siècle, l'époque de l'enracinement du christianisme, jusqu'au début du XVe siècle. L'avis de l'auteur est que les toponymes formés à l'aide du formatif *-i* datent de la même période; ils apparaissent dès le début du XIe siècle, ils sont le plus nombreux aux XIIIe et XIVe siècles, mais l'élément formatif *-i* reste encore actif au cours du XVe siècle. Tout un chapitre est consacré aux toponymes formés à partir des noms de métier et des noms d'ethnie. A propos de ceux-ci l'auteur constate — discutant en cela avec les historiens qui s'efforcent d'arriver à des conclusions „substantielles” se fondant sur l'analyse des noms de lieux — que ce type de toponymes date de la même période que les précédents, empruntés à des noms de personnes ou formés à l'aide du formatif *-i*. Il constate par la suite que ni les toponymes issus des noms d'ethnie ne donnent aucune indication précise sur la répartition géographique des différentes ethnies sur la superficie de la Hongrie du Moyen-Age, ni les toponymes reflétant des noms de métier ne nous informent sur ce que dans quelles autres localités vivaient encore des personnes exerçant le métier en question. L'auteur a aussi l'intention d'attirer l'attention à ce que, souvent, ces toponymes peuvent remonter directement à des noms de personnes. Les noms de lieux en *-d* se sont formés progressivement entre le XIe et XVe siècles. Il nous avertit aussi que les toponymes composés (pourvus des composantes suffixées) ne datent pas seulement du XIIIe siècle, on en trouve dès le XIe mais on continue à en former de nos jours même. Ils apparaissent massivement au XIVe siècle, leur floraison se situe au XVe siècle.

En cherchant les motifs déterminant la dénomination de telle ou telle localité, l'auteur met en relief ceux qui relèvent du domaine de la psychologie du groupe, du développement autonome de la langue, de la mode même, au détriment de l'explication directement socio-économique. Il prend position à propos de l'utilisation des toponymes comme source historique et appelle à être bien circonspect quand on veut définir l'âge d'une localité en s'appuyant exclusivement sur l'analyse de son nom.

TARTALOMJEGYZÉK

I. ELŐSZÓ	3
II. NÉVTELENSÉG, ELNEVEZÉS	7
III. FORMÁNS NÉLKÜLI HELYNEVEK	15
1. Pusztá személynévből alakult helynevek	15
2. Törzsnévből alakult helynevek	38
3. A templom védőszentjének nevéből alakult helynevek	44
IV. -I KÉPZŐVEL ALAKULT HELYNEVEK	50
1. Népnévből alakult helynevek	58
2. Foglalkozásnévből alakult helynevek	65
V. -D KÉPZŐVEL ALAKULT HELYNEVEK	85
VI. UTÓTAGGAL ALAKULT HELYNEVEK	89

A kiadásért felelős a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának dékánja.
A kézirat nyomdába érkezett 1975. Megjelenés 1976. Példányszám 475. Terjedelem 9,5 (A/5) ív.
Készült monószedéssel, íves magasnyomással az MSZ 5601 és az MSZ 5603-55 szabványok szerint.
75-4812 Szegedi Nyomda